

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
Х. С. СУЛАЙМОНОВ НОМИДАГИ ҚЎЛЕЗМАЛАР ИНСТИТУТИ

МУҲАММАДЖОН ҲАКИМОВ

АЛИШЕР НАВОИЙ
ЛИРИКАСИ
ВА ХАЛҚ ОҒЗАКИ
ИЖОДИ

ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ — 1979

Мазкур асарда Алишер Навоийнинг халқ оғзаки ижодига илмий-назарий қарашлари, Навоий лирикасининг етакчи жанри бўлган ғазалга халқ ижодининг таъсири ҳамда Навоий лирикасида халқ афоризмларининг ўрни ва аҳамияти ёритилган.

Асар илмий ходимлар, олий ўқув юртлари филология факультетларининг ўқитувчи ва студентлари, кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Маъсул муҳаррир:

Филология фанлари доктори,

проф. / Ҳамид Сулаймонов /

X $\frac{70202-1153}{M355(06)-79}$ 199—79

© Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1979 й.

КИРИШ

(Алишер Навоий ва халқ оғзаки ижодиёти проблемасининг қўйилишига доир)

/Адабиёт ва халқ оғзаки ижодининг ўзаро муносабатлари ва ўрганиш адабиётшунослигимизнинг энг муҳим проблемаларидан биридир. Совет адабиётшунослиги адабиёт ва халқ ижодининг ўзаро алоқаларини ўрганиш ва ҳал қилишда марксча-ленинча методологиянинг назарий асосларига суянади. Марксизм-ленинизм классикларининг асарларида адабиёт ва санъатнинг ажралмас қисми бўлган халқ оғзаки ижодиётига оид жуда қимматли фикрлар баён қилинган. Улар оғзаки ижод тўғрисида махсус асарлар, мақолалар ҳам ёзганлар. Бу асарларда халқ оғзаки ижодиёти ҳақидаги марксча-ленинча таълимот—оғзаки ижоднинг ривожланиш босқичлари, адабиёт, санъат, фалсафа ва бошқа соҳаларга кўрсатган таъсири, жамият ва халқ тараққиётидаги ижтимоий-сиёсий ва тарихий-тарбиявий аҳамияти гоят аниқ баён қилиб берилган.

К. Маркс ва Ф. Энгельс ўз асарларида халқ оғзаки ижодиёти намуналари маълум бир давр ва ижтимоий шароитнинг маҳсули эканлигини алоҳида уқтирганлар. «...Греklar мифологияси,— деб ёзади К. Маркс,— греklar санъатининг хазинаси бўлиши бараварида бу санъатга замин ҳам бўлган... Миср мифологиясининг греklar санъатига ҳеч вақт замин ёки она оғуши бўлиши мумкин эмас эди»¹. К. Маркснинг бу сўзларида ҳар бир халқнинг оғзаки ижоди шу халқ яшаётган конкрет шароитнинг меваси, деган фикр ифодаланган. Шу билан бирга, у халқ оғзаки ижоди ёзма адабиётга замин бўлганлигини айтган. К. Маркс халқ оғзаки ижо-

---

¹ Маркс К. ва Энгельс Ф. Санъат тўғрисида. I том. Тошкент, 1975, 129-бет.

ди асарларини диний тасаввурлардан фарқли ўлароқ жамият учун прогрессив бўлган ғоявий аҳамиятига юксак баҳо беради. К. Маркс ёзади: «Инсониятнинг тараққиётига жуда кўп таъсир кўрсатган бу энг улуғ заковат — хаёлот одамзодга қудратли таъсир кўрсатиб, энди оғзаки адабиётни: мифлар, афсоналар, ривоятларни ярата бошлади»².

Марксизм-ленинизм классиклари халқ оғзаки ижоди пролетариат синфий курашида кучли идеологик қурол эканлигини алоҳида таъкидлайдилар. Бунга, айниқса, К. Маркснинг «Тўқувчилар қўшиғи»га берган баҳоси ёрқин далил бўла олади. Маркс бу қўшиқни жасуруна, жанговар чақириқ деб атайди. Унда, деб кўрсатади Маркс, «...пролетариат дарҳол ғоят аниқ қилиб, кескин, бетакаллуфлик билан қатъий равишда ўзининг хусусий мулкдорлар жамиятига қарши туришини ҳаммага маълум қилади»³. (Генрих Гейненинг «Тўқувчилар» шеъри ҳам фольклордаги «Тўқувчилар қўшиғи»га жуда яқин ва оҳангдош эди).

Ф. Энгельснинг илмий-адабий фаолиятининг бошланғич даврида ёзган «Немис халқ китоблари» (1839) мақоласи фольклордан адабиётга ўтиш жараёнида турган материалларга асосланади. Энгельс бу мақоласида халқ китобларини таърифлаб, принципиал методологик характердаги қатор қоидаларни белгилаб берди. У халқ китобларининг вазифаси меҳнаткаш оммининг «ахлоқий туйғуларини ривожлантирмоғи, ўз кучини, ўз ҳуқуқини, ўз эркини англаб олишларига кўмаклашмоғи, уларда жасурлик, ватанга муҳаббат уйғотмоғи керак»⁴ эканлигини қайд қилади. Ф. Энгельс эксплуататор синф вакилларининг халқ асарларидан фойдаланиш учун бўлган уринишларини ва улардаги демократик ғояларни сохталаштиришга қарши кескин норозилик билдиради. У халқ китобларини нашр этувчилардан озодлик учун кураш ғояларининг ҳаммага тушунарли ҳолда ифодаланишини, эксплуататор синф вакиллари томонидан сохталаштирилган ўринларини асл ҳолига келтириб, тиклашни талаб этади. Ф. Энгельс халқ китоблари ўз даврининг муҳим

² Уша китоб. 260-бет.

³ Уша китоб. 540-бет.

⁴ Уша китоб. 2-том, 547-бет.

талабларига жавоб бериши керак, акс ҳолда у халқ китоби бўла олмайди, деб кўрсатади.

К. Маркс ва Ф. Энгельснинг таълимотини ижодий ривожлантирган В. И. Ленин халқ оғзаки ижоди асарларига зўр эътибор берди. В. И. Ленин оғзаки ижодий тарихнинг ҳақиқий яратувчиси бўлган халқ ижодий кучларининг кўриниши, халқ маънавий бойлигининг ифодаси деб қаради. Халқ оғзаки ижодининг омма орасидаги таъсирчанлик хусусияти унинг халқчиллигини белгиловчи асосий компонентларидан ҳисобланади. Шунинг учун ҳам В. И. Ленин машҳур инъикос назариясида бу масалага алоҳида диққат қилиб, санъат ва адабиётнинг борлиққа муносабатини ҳамда унинг синфий моҳиятини очади. В. И. Ленин буржуа идеологларининг «халқ» термини таҳлилида мазкур терминнинг синфий жамиятдаги антагонистик характери яшириб, реакцион мақсадни илгари сурганликларини фош этади. В. И. Ленин халқнинг тарихий тараққиётда тутган ўрнига сиёсий ҳамда фалсафий нуқтаи назардан ёндашиб: халқ бутун бир хилдаги одамлар йиғиндисидан иборат эмас, балки халқ турли манфаатларни кўзлаган синфлардан ташкил топган⁵,— дейди ва халқнинг ижтимоий-синфий моҳиятини тўғри белгилаб беради.

В. И. Ленин яна қатор ўринларда адабиёт, жумладан фольклор асарларининг халқчиллиги хусусида жуда қимматли фикрлар баён қилади. У Қлара Цеткин билан қилган суҳбатида «Санъат халқники, санъат кенг меҳнаткашлар оммаси ичида чуқур илдиз отиши керак. Санъат шу оммага тушунарли бўлиши ва шу омма томонидан севилиши лозим. У шу омманинг туйғусини, фикрини ва иродасини бирлаштириши, оммани кўтариши керак»⁶,— деган эди. В. И. Лениннинг бу фикрлари адабиёт ва фольклорнинг ўзаро муносабати ва таъсирини ўрганишда ҳам муҳим аҳамиятга эга.

В. И. Ленин яна бошқа бир ўринда — Демьян Бедний билан бўлган суҳбатда кенг оммада ҳаёт ҳодисаларига янгича тушунча ва муносабатларни тарбиялайдиган асарлар яратишда ўтмиш халқ қўшиқлари фор-

⁵ Воспоминание о Ленине, т. I. М., 1956, с. 97.

⁶ Ленин В. И. Маданият ва санъат тўғрисида. Тошкент, 1962, 577-бет.

масидан фойдаланиш мумкинлиги ва ҳатто зарурлиги ҳақида гапиради⁷.

Адабиётнинг халққа, халқ ижодига бўлган муносабатларига улуг рус инқилобий демократлари В. Г. Белинский, Н. Г. Чернишевский, Н. А. Добролюбовлар ҳам зўр эътибор билан қараганлар ва ўз даври адабиётларини шу жиҳатдан жиддий кузатиб борганлар. В. Г. Белинский Крилов масалларини таҳлил қилиб, унинг халқчиллигини, халқ руҳи билан суғорилганлигини таъкидлаган ва шу муносабат билан «адабиёт мустаҳкам ва абадий бўлишни истаса, албатта, халқ адабиёти бўлиши кераклиги унинг энг ишонarli далил — исботидир»⁸,— деган эди.

Н. Г. Чернишевскийнинг форс-тожик адабиётининг буюк классиги Абулқосим Фирдавсий ҳақида айтган сўзлари ҳам гоят қимматлидир: «Фирдавсийнинг ажойиб ижоди «Шоҳнома» халқ қўшиқлари йиғиндиси ва уларни қайтадан ишлашдир. Унда шундай гўзал нарсалар борки, ундай гўзал нарсалар «Илиада» ва «Одиссея»да ҳам топилмайди»⁹. Н. Г. Чернишевский «Шоҳнома»ни қадим юнон эпослари «Илиада» ва «Одиссея»дан кўра ҳам юқори баҳолаш билан бирга, бундай муваффақиятнинг сири қаерда эканлигини ҳам тушунтириб берган. Бунинг сири «Шоҳнома»нинг халқ шеърятига, аниқроғи Н. Г. Чернишевскийнинг таъбири билан айтганда, халқ қўшиқларига яқинлиги ва унинг том маъноси билан халқчиллигидадир.

Агар биз Фирдавсийнинг Навоийга кўрсатган таъсирини ва Навоийнинг Фирдавсийга бўлган буюк ҳурмати: «маснавийда устози фан» ҳисоблаганини ва уни «курд» — «паҳлавон» деб таърифлаб «Шоҳнома»нинг қаҳрамонлик мотивларига юқори баҳо берганини назарга олсак, Н. Г. Чернишевскийнинг Фирдавсий ижодига берган баҳоси Алишер Навоий ижодига ҳам бевосита тегишли эканлиги маълум бўлади.

Бутун умри давомида халқ ижоди асарларидан баҳраманд бўлган А. М. Горький ёзувчиларни оғзаки ижодни ўрганишга қайта-қайта даъват этди. А. М. Горькийнинг адабиёт ва тарих ҳақидаги илмий асарларида

⁷ Вопросы советской литературы. IV. Фольклор в русской советской литературе. М.—Л., 1956, с. 7—8.

⁸ Белинский В. Г. Полн. собр. соч. Т. 5, с. 262.

⁹ Русские писатели о литературном труде. Т. II. Л., 1955, с. 274.

«халқ оғзаки ижодини билмасдан туриб, меҳнаткаш халқнинг ҳақиқий тарихини билиш мумкин эмас»¹⁰, деган тезис ўз ифодасини топган. У 1934 йилда Совет ёзувчиларининг Бутуниттифоқ I съезди минбаридан туриб, «...сўз санъатининг бошланиши фольклордadir»¹¹ деган гениал фикрни айтди. А. М. Горькийнинг бу сўзи халқ ижоди асарлари энг қадим замонлардан кишиларнинг меҳнати жараёнида яратилганини ҳамда халқнинг турмуши, кураши ва маънавий дунёси, шу жумладан адабиёти билан мустаҳкам боғлиқ бўлганлигини ифодалайди. А. М. Горький жаҳон адабиётининг тарихий тажрибасига суяниб шундай дейди: «Оғзаки ижоднинг ёзма адабиётга таъсири алоҳида аҳамиятга эга ва бу шубҳасиздир. Қадим замонлардан буён барча мамлакат ёзувчилари эртак мавзуларидан фойдаланиб келадилар. Апулейнинг «Олтин эшак» романи эртакдан олиб ёзилган. Геродот ҳам эртаклардан фойдаланган. Бокаччонинг «Декамерон»ида бу нарсадан Италия XIV асрдан бошлаб фойдаланиб келади. «Пектамерон»да, «Гектамерон»да, Чосернинг «Контерберий ҳикоялари»да эртакнинг таъсири яққол кўзга ташланиб турибди... Бадий адабиётнинг халқ оғзаки ижодига формал, маънавий ва дидактик тобелиги мутлақо шубҳасиз ва жуда ибратлидир»¹².

А. М. Горькийнинг мазкур фикрлари ўзбек адабиётининг узоқ асрлик тарихий тараққиёти хусусиятларига, шу адабиётнинг энг олий чўққиси ҳисобланган гениал шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг ижодиётига ҳам тўла тааллуқлидир.

Умуман, фольклор билан ёзув адабиётининг алоқалари жаҳондаги жуда кўп халқларнинг маданият тарихидаги асосий йўналишларидан биридир. Жаҳон адабиётининг улуғ санъаткорлари оғзаки ижод асарларидаги энг гўзал, юксак ғояларни зўр бадий дид билан ўрганиб ўз ижодларига татбиқ этдилар ва ўз халқларини, бутун башариятни ана шу олижаноб халқчил ғоялар билан тарбиялашга ҳисса қўшдилар.

Ўзбек адабиёти тарихида фольклорнинг самараси, сўзсиз, катта аҳамиятга эга бўлди. Классик адабиётимиздаги бир қанча адабий жанрлар фольклор замини-

¹⁰ Горький А. М. Адабиёт ҳақида. Тошкент, 1962, 277-бет.

¹¹ Уша китоб, 305-бет.

¹² Уша китоб. 321-бет.

да вужудга келди. Жаҳондаги турли халқларнинг адабиётига назар ташласак ҳам кўпгина адабий жанрлар, ҳатто бутун-бутун адабий йўналишларнинг юзага келишида халқ ижодининг аҳамияти дарҳол эътироф этилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ўзбек адабиётининг турли даврларида (бошқа халқлар адабиётларида ҳам) халқ оғзаки бадиий ижодига мурожаат қилиш турли даражада бўлган ва ўзига хос характерли томонлари бор. Бизнинг адабиётимиз тарихида юзага келган фольклор аъёнлари асосан икки усулда: биринчидан, адабий асарда халқ ғояларининг, илғор фикрларининг акс этиши билан; иккинчидан, фольклор сюжетлари, образлари, элементлари, намуналарини қайта ишлаб тасвирий воситалар сифатида фойдаланиш билан амалга ошган. Бу ҳар икки усул бир-бири билан чамбарчас боғланиб яхлит ҳолда адабиётда халқчиллик ва ўзига хос миллийликни юзага келтиради. Фольклор аъёнлари ва элементларини санъаткор ўз ижодий лабораториясида қай даражада ишлаб, халқ учун аҳамиятли, халқчил асарлар яратиб, кишиларнинг энг эзгу инсоний туйғулар билан тарбиялашга ҳисса қўшишини кўрсатиб бериш — адабиёт ва фольклор алоқаларини ўрганишнинг асосини ташкил этмоғи лозим. Бунинг учун бу ёки у шоирнинг ижодига фольклор таъсирини ўша шоирнинг дунёқарашидан, ўз халқининг турмуши, урф-одатлари, она тилиси ва жонли тилига бўлган муносабатидан ажратиб қараш мумкин эмас. Зеро, санъаткор ана шу ҳаёт воқеаларини чуқур ўрганади ва уларни ҳаққоний тасвирлаб ўз асарининг халқчиллигини таъминлайди. Шу маънода Алишер Навоийнинг ижодига ёндашсак, ундаги халқчиллик, романтизм ва реализмни келтириб чиқарган асосий манбалар фольклорга бориб тақалади.

Алишер Навоий биринчи навбатда, шубҳасиз, ўзбек халқи томонидан яратилган оғзаки бадиий ижодиётдан илҳомланди. Шундай экан, XV асрда ўзбек халқ ижодининг аҳволи ва тараққиёти қай даражада эди, Навоий фойдаланган фольклор манбалари нималардан иборат деган савол ўз-ўзидан туғилади. Машҳур шарқшунос Е. Э. Бертельс ўзининг «Навоий» монографиясида «Мажолисун-нафис»га кирган шоирларнинг табақалари, касб-ҳунарлари тўғрисида гапириб, деҳқонлардан

чиққан биронта ҳам шоир зикр қилинмаганини, бунинг сабаби у вақтда деҳқонлар саводсиз бўлиб, асосан оғзаки ижод билан шуғулланганини айтади. Е. Э. Бертельс Навоий даври ўзбек халқ оғзаки ижодини қуйидагича характерлайди: «Халқ ижоди жуда бой эди ва ўша даврда дostonлар, урф-одатларга бағишланган ва лирик ҳамда танқидий қўшиқлар, эртақлар жуда кенг тарқалган эди. Деҳқонларнинг нутқлари сон-саноқсиз мақол ва маталлар билан безатилар эди. Афсуски, бу бойликларнинг ҳаммаси ёзиб олинмаган эди, биз буларнинг ҳозиргача етиб келган баъзилари ҳақида фикр юрита оламиз»¹³.

Дарҳақиқат, ўзбек халқ ижоди Навоий даврида жуда бой, хилма-хил бўлиб, хусусан, деҳқонлар орасида ривож топади. «Мажолисун-нафоис»да деҳқонлардан биронта шоирни учратмаслигимиз феодализм даврида халқ оммасининг жуда катта қисмини ташкил қилган қишлоқ халқи мактаб ва маорифдан, хат-савод чиқариш имкониятларидан маҳрум бўлганини равшан кўрсатади. Шунинг учун қишлоқ аҳолиси — деҳқонлар оғзаки ижод билан машғул бўладилар. Улар тўқиган дostonлар, қўшиқлар, мақоллар бутун мамлакат бўйлаб тарқалади. Илғор ёзувчилар, ана шу маънавий дурдоналардан ўз ижодларида баҳраманд бўладилар, илҳом оладилар. Шу залда қишлоқ халқи, меҳнаткаш деҳқонлар ҳам ёзма адабиёт ривожига, ижтимоий фикр тараққиётига ҳисса қўшиб келадилар.

Утмишда фольклористиканинг етарли ривожланмаганлиги, халқ ижоди асарларининг ёзиб олинмаганлиги сабабли фольклорнинг асл текстлари бизгача жуда оз етиб келган. Қанчадан қанча оғзаки ижод асарлари асрлар ўтиши билан тарихнинг турли тўфонларида ному нишонсиз йўқолиб кетган. Бироқ турли манбалар — тарихий, илмий, хотиравий, адабий ёдгорликлар таркибида тўлалигича, қисман парчалар ҳолида ёки айрим ўзгаришлар билан етиб келган халқ ижоди намуналари ва бу ҳақдаги маълумотлар, қайдлар, айни вақтда ёзма адабиётга фольклорнинг самарали таъсирини кўрсатувчи омиллар XV асрда ўзбек халқ оғзаки ижоди юқори даражада бўлганлигидан дарак беради. Бу даврда, биринчидан, фольклорнинг қадимги анъ-

¹³ Бертельс Е. Э. Навои и Джами. М., 1965, с. 28.

аналари ва обидалари яшашда, такомиллашишда, бойишда давом этаётган бўлса, иккинчидан, халқ айна шу XIV—XV асрлар билан ҳамнафас бўлган янги-янги дostonлар, ривоятлар, қўшиқлар, мақоллар, таъбирлар, иборалар ижод қиларди. Халқ ижрочилигининг кўплаб намояндалари — халқ шоирлари (бахшилар), аскиячилар, қизиқчилар, гўяндалар етишиб чиқди. Шеърхонликлар, баҳслар, мушоиралар билан ўтадиган мажлислар, зурафолар тез-тез ташкил қилиб турадиган гурунглар, тонг отарга қадар давом қилувчи қиссахонликлар, ўйин-кулги, ашула, қизиқчилик билан кечадиган сайллар, томошалар, катта байрам тантаналари одат тусига кирган эди.

Асрлар оша авлоддан авлодга ўтиб яшаб келаётган халқ ижоди асарларининг бир қисми ёки айрим намуналари ўша даврдаги ёзма манбалар орқали сақланиб қолган. Бу соҳада «Равзатус-сафо», «Бадоеул-вақо», «Бобирнома» каби тарихий-адабий ёдномалар катта аҳамиятга молик. Фольклорнинг турли намуналари билан танишишда, айниқса, Алишер Навоий асарларининг ўзи ҳам ноёб ҳужжатдир. Шунинг учун Навоий ижодига фольклорнинг таъсирини текшириш жараёнида унинг ижодий меросининг ўзини ўша давр фольклори ҳақида маълумот берувчи муҳим манба деб қараш лозимдир.

Навоий асарларига фольклорнинг таъсирини текширишда бизгача етиб келган ва ҳозир истеъмолда бўлган оғзаки ижод намуналари асосий манба бўлиб хизмат қилишига жиддий эътибор беришимиз керак. Чунки ҳозирги фольклор асарларининг кўпи узоқ ўтмишда яратилган, уларда қадимийлик изи ва руҳи сақланиб қолган (Маҳмуд Қошғарий томонидан XI асрда хатга олинган, аслида ундан ҳам олдин яратилган мақоллар ва қўшиқларнинг ҳозир ҳам халқ ижодида мавжудлигини эслаб ўтайлик).

Ўзбек адабиёти намояндалари, хусусан, Алишер Навоий ҳам бевосита ўзга халқларнинг, Ўрта Осиёда аввалдан яшаб келаётган халқларнинг фольклоридан ҳам баҳраманд бўладилар. Бу нарса ўзбек халқининг Ўрта Осиё халқлари билан, шунингдек, араб, эрон, озарбайжон, турк, ҳинд, юнон халқлари билан қадимдан давом этиб келаётган адабий-маданий алоқалари заминидан юзага келган. Бу ўринда, айниқса, ўзбеклар

билан бошқа туркий халқларнинг ва тожикларнинг азалдан ёнма-ён, қўшни, баъзи жойларда биргаликда яшаб келишлари сабабли мазкур халқлар фольклоридан умумий муштараклик ҳолатлари ҳам пайдо бўлганини, айрим асарларнинг турли вариант ва версиялари вужудга келганини алоҳида қайд қилиб ўтмоқ лозим. Бунга «Алпомиш» ва «Гўрўғли» циклидаги дostonлар, эртақлар, мақоллар мисол бўла олади. Фольклорга хос ана шундай ўзаро алоқа ва таъсир натижасида Алишер Навоий ҳам, бошқа ўзбек ёзувчилари ҳам ўзга халқлар фольклори билан танишар эдилар.

Ўзбек ёзувчиларининг деярли ҳаммаси форс-тожик тилини мукаммал билар эди. Алишер Навоий ҳам жуда ёшлигидаёқ зуллисонан эди. Бу ҳолат Алишер Навоийга форс-тожик тилидаги фольклордан кенг хабардор бўлиш имкониятини туғдиради. Алишер Навоий ўз асарларида форс-тожик ва бошқа халқларнинг фольклоридан конкрет тарихий шароитга, ўзбек ҳаёти ва миллий анъаналарига мослаштирган ҳолда ижодий фойдаланди, ўзбек фольклори ва ёзма адабиёти хазинасига олиб кирди. Навоийнинг бундай ижодий хизматлари унинг асарларидаги қатор ҳикоятлар, мақоллар ва айниқса, ибораларда яққол намоён бўлади.

Халқ ижоди Навоийнинг бадиий ва илмий меросига кўп томонлама таъсир кўрсатди. Навоий ўз асарларида халқ ижодидаги илғор ғояларни, халқ орзу-умидларини, қисқаси, халқ асарларидаги гуманизмни буюк санъаткорга хос юксак маҳорат билан куйлади. Чунончи: Навоийдаги инсонпарварлик, инсонни улуғлаш, инсоннинг ақл-идрокига, тафаккурига ишониш, инсон бахт-саодати учун кураш, инсонни бахтли қилиш — шоирнинг бутун гуманизми фольклор асарларида ҳам етакчи ўрин эгаллайди.

Ижтимоий тенгсизликни очиб ташлаш, эксплуататор синф вакиллариининг дунёқарашини фош этиш Навоий ижодиётидан муҳим жой олган мавзудир. Бу мавзу халқ ижодида, айниқса, сатирик эртақлар ва латифаларда ифода этилгандир.

Севги мавзуи Навоий ижодида марказий мавзудир. Шоирнинг сеvgи ва у билан боғлиқ бўлган айрилиқ, висол дарди, ҳис-туйғулари тамомила ҳаётий бўлиб, ҳеч қандай мистик мазмунга эга эмас. Навоийнинг сеvgи мавзуида ёзганлари ўзбек халқининг сеvgи қўшиқлари-

га ҳамоҳанг! Бизгача етиб келган «Девону луғотит турк»даги қадимги туркий севги қўшиқлари Навоий ғазалларида куйланган севги дард-аламларини эсла-тиб туради.

Навоий асарларидаги меҳнат кишиларининг, меҳнатда зўр жасорат ва қаҳрамонлик кўрсатганларнинг, меҳнатсеварликнинг асоси халқ адабиётидаги мавзулардандир. Халқ дostonларидаги қаҳрамонларнинг қанчадан-қанча тўсиқларни енгиб кўрсатган мардлик-лари, қўшиқларда меҳнат аҳли, меҳнат жараёни ва меҳнат самарасининг баланд руҳ билан куйланиши, мақолларда инсон бахт-саодатининг манбаи меҳнат деб фалсафий ифодаланиш ҳамда оғзаки ижоднинг бошқа жанрларида меҳнатга бўлган муносабат билан Навоий ижодидаги меҳнат темаси ўртасида ғоят яқинлик мавжуд.

Яна Навоий ижодидаги марказий мавзулардан бири адолатпарварлик, яхши ҳаёт, идеал бахтдир. Бу масала одил (идеал) подшо образи билан талқин қилинади. Одил подшо образи ҳам халқ орзу-умидларини акс эттиради. Кўп замонлардан бери хонлар, подшолар зулмидан эзилиб келган халқ ўз аҳволини яхшилашни орзу қилиб ҳаммага адолат билан қаровчи, раиятпарвар, ҳунарманд ва деҳқонга, илм аҳлига илтифот кўрсатувчи одил подшо образини яратган эди. Халқнинг бу орзуси эртақлар ва дostonларда ўз ифодасини топган. Ҳатто яхши ҳаёт, идеал бахт орзуси милоддан аввал яратилган Урта Осиё халқларининг муштарак ёзма ёд-горлиги «Авесто»да ҳам ўз аксини топган. «Авесто»да ҳикоя қилинишича, афсонавий Жамшид ҳукмронлик қилган давр идеал бир давр бўлган. Жамшид замонида совуқ ҳам, иссиқ ҳам, офат ҳам бўлмаган эмиш. Одамлар қариш ва ўлиш нималигини билмаганлар. Ёмонликларни девлар туғдирган экан. Алишер Навоий ҳам фольклордаги ва қадим адабий манбалар («Авесто»даги каби)даги ана шу идеал бахт ғояси ва одил шоҳ образини ўз асарларида, айниқса, «Садди Искандарий»даги Искандар қиёфасида мужассамлаштирди. Албатта, Навоий тасвирлаган ижобий хислатларга эга бўлган Искандардай одил подшоҳ феодализм шароитида бўлиши мутлақо мумкин эмас. Лекин фольклордаги одил шоҳ образи билан Навоий яратган Искандарни бир-бирига қиёслаб мулоҳаза юритсак, «феодализмнинг

қонли замонларида шоҳдан олижаноб хислатлар талаб қилиш халқчил орзу ва хаёллар билан боғланган»¹⁴лигини осонлик билан пайқаб оламиз.

Навоийдаги халқчил ғояларни унинг барча асарларида озод ҳаёт йўлида, илм-маърифатнинг тантанаси йўлида, келажакка бўлган қатъий ишончнинг барқ уриб туришида кўрамиз. Чунки «умидсизлик халқ ижодиётига ёт» (А. М. Горький) бўлгани учун улўғ ғоя ва илғор фикрларни халқнинг ўз тили ва ўз оҳанги билан куйлаган Алишер Навоийга ҳам умидсизлик бутунлай ётдир.

Навоий ижодида фольклор анъаналарининг иккинчи усули — бадий ва тасвирий воситалар сифатида кўринишидир. Бу нарса Навоий ижодининг жанрларида, тасвир услубида, образларида, бадий санъатларида, тилида кўринади. Халқ ижодининг Навоий асарларидаги бу хил таъсирини конкрет олганда қуйидагилардан иборат дейиш мумкин.

1. Фольклор жанрлари ва намуналари:

1) Халқ эпоси намуналари. «Хамса»даги «Ҳайратул-аброр»дан бошқа дostonлар асосида Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун, Баҳром Гўр, Искандар ҳақидаги анъанавий қиссалар, афсоналар ётади.

2) Ҳикоя намуналари. «Ҳайратул-аброр», «Садди Искандарий», «Лисонут-тайр», «Маҳбубул-қулуб», «Насойимул-муҳаббат»да кўплаб ҳикоялар (айримлари масал, латифа) халқ ижодидан олиниб қайта ишлаб киритилган.

3) Ҳазил-мутойиба, аския намуналари. Булар Навоийнинг «Мажолисун-нафоис», «Хамсатул-мутаҳаййирин» ва бошқа асарларига сатирик ва юмористик руҳ бағишлаган.

4) Халқ ижодининг энг фалсафий жанрлари — ҳикматлар, мақоллар, таъбирлар Навоий асарларида реалистик аргумент бўлиб хизмат қилган. Халқ ҳикматлари санъаткорнинг илгари сураётган ғоясини, дунёқарадини белгилашда асосий мезондир.

5) Асл маъхазлари халқ шеъриятига бориб тақаладиган ғазал, рубоий, туюқ, чистон, муаммо шакллари Алишер Навоийнинг мислсиз маҳорати билан шеъримиз тарихдан мустаҳкам ўрин олди.

¹⁴ М. Шайхзода. Асарлар. 4-том. Тошкент, 1972, 52-бет.

6) Қўшиқ жанри ҳам шоирнинг лирик ва эпик ижодига салмоқли таъсир кўрсатди. «Хамса» дostonларида ўрни-ўрни билан турли мавзулардаги қўшиқларга, марсияларга ишора қилинади, уларнинг мазмуни қайта ишланиб дoston мисраларига мослаштирилади. Ғазалларда эса соддалик, равонлик, самимийлик ва мусиқийликнинг манбаи қўшиқлардан илҳомланиш бўлган.

II. Фольклор образларида:

- 1) Асосий қаҳрамонлар, шоҳ, вазир образларида;
- 2) Аёллар образларида;
- 3) Дев, аждар, ёсумон кампир каби мифик образларда.

III.. Бадиий санъат ва приёмларда:

- 1) Параллелизм;
- 2) Сўз ўйинлари — тажнис ва ийҳом;
- 3) Муболаға;
- 4) Талмеҳ;
- 5) Товушдош сўзлар ва бошқаларда.

IV.Этнография ва халқ анъаналарида:

- 1) Ўзбек халқининг уруғлари, уларнинг таъриф-тавсифлари;
- 2) Маиший ҳаётнинг, касб-ҳунарларнинг турли соҳалари;
- 3) Халқ маросимлари, байрамлари, сайллари, ўйинлари ва бошқалар.

V.Вазн, қофия, радиф тузилишида:

- 1) Бармоқ вазнига яқин турувчи «рамал» баҳрининг етакчи вазнлигида;
- 2) Жарангдор, ўйноқи, тўлиқ, жонли тилга хос қофияларда;
- 3) Жонли тилдан олинган ва кўпроқ феъллардан тузилган радифларда.

Булардан кўриниб турибдики, Алишер Навоийнинг ғоялар, суратлар (образлар) ва санъатлар олами халқ оғзаки бадиий ижодисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Улуғ шоир ўзининг юксак идеалларини, олижаноб фикрларини бадиий формада ифодалаш учун халқ оғзаки ижодига мурожаат қилган, халқ даҳосида сайқал топган барча бўёқларни (бу бўёқлар ҳам романтик, ҳам реалистик кўринишга эга) қабул қилиб, ёзма адабиётнинг қонунларига ижодий бўйсундириб янада такомиллаштирган.

«Алишер Навоий ва халқ ижоди» деганда масаланинг бошқа томонлари (юқорида санаб кўрсатилган қайдлардан ташқари) ҳам бор. У ҳам бўлса, Навоий ҳақида ўзбек, туркман, қozoқ, тожик ва бошқа халқларда афсона ва ривоятларнинг, Навоий асарлари халқ китоблари вариантларининг яратилишидир, яъни Навоий ҳаёти, ижоди ва асарларининг фольклорлашувидир. Улуғ шоир ҳақидаги ана шу халқ асарларини тўплаш, ўрганиш ва оммалаштириш ҳам «Навоий ва халқ ижоди» номли улкан мавзунинг узвий бир қисмидир.

Агар биз навоийшуносликда ҳозиргача қилинган тадқиқотларга юқорида санаб ўтилган масалаларнинг қанчалик ҳал этиб берилганлиги нуқтан назаридан ёндашсак, Навоий ва халқ ижоди проблемаси бўйича қилинган ишларни асосан тубандаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Навоий ижодиётининг фольклор билан алоқасини кўрсатувчи ҳамда шу алоқани тадқиқ этишга жалб қилувчи умумий илмий-оммабоп мақолалар¹⁵.

2. Навоийнинг фольклор жанрларидан, хусусан, халқ достонлари, эртактар, ҳикоялар, халқ театри (халқ томоша санъати), мақоллар, қўшиқлар ва бошқалардан ижодий фойдаланишини махсус тадқиқ этувчи илмий асарлар ва оммабоп мақолалар¹⁶. Бу тадқи-

¹⁵ Абдуллаева Ш. Халқ оғзаки ижодиётининг ёзма адабиётга таъсири масаласига доир.— Низомий номли Тошкент ДПИ Илмий асарлари, 36-том. Тошкент, 1962, 137—141-бетлар. Алави я. М. Алишер Навоий ва фольклор.— «Саодат», 1966, 8-сон, 26—27-бетлар. Асқаров С., Жўраев Ё. Алишер Навоий ва фольклор.— «Тошкент ҳақиқати», 1968 йил 5 сентябрь. Саъдий А. Халқ ижодиётининг Навоий асарларида акс этиши.— «Қизил Ўзбекистон», 1948 йил 14 май. Собиров О. Халқ ижодидан илҳомланиб.— «Ўзбекистон маданияти», 1968 йил 4 июнь. Холматов У. Бахрамандлик.— «Ўзбекистон маданияти», 1968 йил 9 февраль. Шайхзода М. Навоий ижодида фольклор мотивлари.— «Қизил Ўзбекистон», 1941 йил 9 май.

¹⁶ Адавия М. Навоий ғазалларида халқ таъбирлари.— «Шарқ юлдузи», 1968, 9-сон, 203—208-бетлар. Народность газелей Навои.— «Звезда Востока», 1968, №9, с. 212—214. Ашуров Т. «Сабъан сайёр» достонида эртактар мотивлари.— «Тошкент ҳақиқати», 1968 йил 25 июнь; Навоий ва халқ донолиги.— «Тошкент оқшоми», 1971 йил 2 июль. Инамоходжаев С. Алишер Навои и исполнительское искусство художественного слова. АҚД. Баку, 1970. Маков В. Афоризмы Алишера Навои.— «Звезда Востока», 1967, № 12, с. 194—196. Мухитдинов М. Произведения цикла «Бахром и Дилором» и «Бахром и Гуландом» в узбекской литературе

қотларнинг деярли ҳаммаси «Хамса» дostonлари ва «Лисонут-тайр» асосида амалга оширилган.

3. Навоий дostonларининг халқ вариантлари («Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Баҳром ва Гуландом»)ни ёзиб олиш, оммалаштириш ва тадқиқ этиш юзасидан бажарилган ишлар¹⁷.

4. Навоий ҳақида яратилган халқ дostonи, ҳикоя ва афсоналарини тўплаш, оммалаштириш ва тадқиқ этишга доир ишлар¹⁸.

(Эволюция сюжета Баҳром Гура). АКД. Ташкент, 1972. Пўлат Мўмин. Навоий ва халқ ҳикматли сўзлари.— «Қизил Ўзбекистон», 1948 йил 9 май. Сбитнева А. Алишер Навои и фантастика.— «Комсомолец Ўзбекистана», 24 марта 1966 г. Сабилов М. К вопросу использования Алишером Навои фольклора (По материалам «Хамса»). АКД. Самарқанд, 1971. Собиров М. Халқ ҳикоятлари Навоий ижодида. Тошкент, 1968. Шайхзода М. Қўшиқлар ҳақида.— «Ўзбекистон маданияти», 1964 йил 4 июль. Шарафиддинов О. Баҳром Гўр образи ва «Сабъан сайёр» тўғрисида.— Алишер Навоийнинг «Сабъан сайёр» дostonига сўз боши. Тошкент, 1948, 5—22-бетлар. Шомарқудов Ш., Шораҳмедов Ш. Навоий ва мақол.— «Тошкент ҳақиқати», 1968 йил 3 август. Эркинов С. Навоий «Фарҳод ва Ширин»ни ва унинг қиёсий таҳлили. Тошкент, 1971. Юнус Латиф. Навоий афоризмлари.— «Гулистон», 1938, 8—9-сон, 15—16-бетлар. Қодиров М. Алишер Навоий ва санъат. Тошкент, 1968. Ганиходжаева Н. Алишер Навои — новеллист (По материалам «Хамсы»). АКД. Ташкент, 1967. Ганиҳўжаева Н. Навоий ҳикоятларининг асосий манбалари ҳақида.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1967, 4-сон, 20—23-бетлар. «Хамса» ҳикоятлари.— Ўзбек адабиёти тарихи масалалари. Тошкент, 1976, 23—35-бетлар. Ҳайитметов А. Алишер Навоий ва фантастика.— «Фан ва турмуш», 1966, 9-сон, 8—11-бетлар.

¹⁷ Афзалов М. «Фарҳод ва Ширин» дostonининг халқ варианты ҳақида. Тошкент. 1950. Маллаев Н. Фарҳод ва Ширин халқ афсонаси ва эртақларида.— Низомий номидаги Тошкент ДПИ Илмий асарлари, 99-китоб, Тошкент. 1972. 164—174-бетлар. «Фарҳод ва Ширин»нинг Умар Боқий томонидан ишланган халқ китоби варианты.— Адабий мерос. 3. Тошкент. 1973, 135—147-бетлар. Баҳром ва Гуландом (дoston). Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли. Нашрга тайёрловчи М. Муродов. Тошкент, 1964. Фарҳод ва Ширин (дoston). Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли. Ёзиб олувчи Буюк Қаримов. Нашрга тайёрловчи М. И. Афзалов. Тошкент, 1966. Лайли ва Мажнун (дoston). Айтувчи Фозил Йўлдош ўғли. Ёзиб олувчи ва нашрга тайёрловчи М. Афзалов. Тошкент, 1968.

¹⁸ Афзалов М. Навоий ҳақида халқ афсоналари.— «Шарқ юлдузи», 1948, 5-сон, 26—32-бетлар. Болдырев А. Н. Алишер Навои в рассказах современников. Сб. «Алишер Навои». 1946, с. 121—152. Борджанова К. Образ Алишера Навои (Мирали) в туркменском народном творчестве. АКД. Ашхабад, 1973. Бор-

Адабиётшунос Н. Маллаевнинг тадқиқотлари ҳам юқорида кўрсатилган ишлар қаторидан салмоқли ўрин эгаллайди. У «Навоий ижодиётининг халқчил негизи»¹⁹ китобида шоирнинг ижтимоий идеали, халқлар дўстлигининг улуғланиши, этнографик анъаналар, халқ томошаси ҳамда Навоий ва халқ поэтик ижоди хусусида фикр юритади. Шунингдек, муаллифнинг қатор мақолаларида²⁰ ҳам Навоий асарларидаги этнографик лавҳалар, «Хамса» дostonларининг халқ вариантлари, Навоий ҳақидаги китобий ҳикоятлар ва халқ афсоналари устида сўз боради. Ниҳоят, Н. Маллаев 1974 йилда мазкур мавзу бўйича барча кузатишларини қамраган «Алишер Навоий ва халқ ижодиёти»²¹ монографиясини чоп эттирди. Ушбу монография ўзбек адабиётшунослигида Навоий ва халқ ижодиёти масаласини ёритиш жиҳатидан дастлабки йирик асардир. Китоб «Адабиёт

ж а н о в а К. Навоий ҳақида туркман достони.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1971, 2-сон, 66—68-бетлар. Боровков А. К. Навои и Джами в народном предании.— Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. т. 6, вып. 6, 1947, с. 481—492. Горбаткина Г. А. Турецкий дастан об Алишере Навои. Сб. «Литература и время», 1973, с. 108—121. Маллаев Н. Алишер Навоий халқ поэтик ижодиётида.— Низомий номидаги Тошкент ДПИ илмий асарлари, 99-китоб. Тошкент, 1972, 46—72-бетлар. Муродов М. Афсоналарда шоир сиймоси.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1967, 4-сон, 24—28-бетлар. Доно Алишер (Алишер Навоий ҳақида халқ афсоналари). Тузувчилар: М. Муродов, З. Хусайнова, Т. Мирзаев. Тошкент, 1968. Мирали ва Султонсуюн (Халқ афсоналари). Тўпловчи ва қайта ишловчи П. Оғалиев. Ашхобод, 1941 (туркман тилида). Мирали (Навоий). Адабий қайта ишлаган Берди Кербобоев. Ашхобод. 1948 (туркман тилида) Народные легенды о Навои. Перевод и литературная обработка П. Ивашева. «Звезда Востока», 1948, №4. с. 103—107 Семенов А. А. Персидская новелла о Мир-Али-Шире Навои.— Бюллетень САГУ, вып. 13. Ташкент, 1926, с. 177—185. Туркменский юмор. Ашхабад, 1961. Туркман юмори. Н. Эркинов таржимаси. Тошкент, 1963.

¹⁹ Маллаев Н. Навоий ижодиётининг халқчил негизи. Тошкент, 1973.

²⁰ Маллаев Н. Алишер Навоий халқ поэтик ижодиётида.— Низомий номидаги Тошкент ДПИ илмий асарлари, 99-китоб. Тошкент, 1972, 46—72-бетлар. Фарҳод ва Ширин халқ афсонаси ва эртақларида.— Уша тўплам, 164—174-бетлар. Навоий асарларидаги этнографик маълумотлар.— Адабий мерос. 3. Тошкент, 1973, 93—102-бетлар. «Фарҳод ва Ширин»нинг Умар Боқий томонидан ишланган халқ китоби варианты.— Уша тўплам, 135—147-бетлар.

²¹ Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. Тошкент 1974.

ва халқ ижодиёти» деб номланган муқаддима билан бошланади. Унда муаллиф ўзбек адабиётининг тарихи фольклор билан бошлангани, унинг тарихий тараққиётида фольклор бой маънавий-бадий манба сифатида хизмат қилгани, айтиш чоғда ёзма адабиёт ҳам фольклорнинг такомилга таъсир кўрсатганлиги ҳақида қисқа экскурсия қилади. «Ўзбек классик адабиёти ўзбек халқи маънавий маданиятининг кўп асрли бой хазинасидир,— деб ёзади Н. Маллаев,— Ўзбек классик адабиётининг шаклланиши ва тараққиётида халқ оғзаки ижоди — фольклор бебаҳо ва битмас-туганмас манба бўлиб хизмат қилди. Ўзбек классик адабиётининг илк ёдгорликларидан тортиб унинг бутун такомил босқичлари, сўз санъаткорларининг ижодиёти шуни кўрсатади»²².

Н. Маллаевнинг жуда тўғри ва принципиал қайд этишича, ёзма адабиёт билан халқ оғзаки ижоди алоқаларини ўрганиш адабиётшунослигимизнинг муҳим проблемаларидан биридир. Бу соҳада айрим илмий асарлар яратилган ва йўл-йўлакай баъзи муҳим фикрлар айтилган бўлса-да, бироқ булар дастлабки қадамдир. Ўзбек классик адабиёти ва фольклорнинг ўзаро алоқасини ўрганиш йўлида Алишер Навоий ва фольклор проблемасини ҳал этиш энг яхши самаралар беради. Бу ҳақда Н. Маллаев қуйидагиларни алоҳида таъкидлаб ёзади: «Ўзбек классик адабиёти ва фольклор проблемасининг кўп масалалари улуг ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий ижодида мужассамланади. Бу табиий. Чунки Алишер Навоий ўзбек классик адабиётининг, ўзбек адабий тилининг муассисидир. Унинг фаолияти халққа муҳаббат, унга хизмат қилиш, халқ санъати бойликларини, унинг тилини ардоқлаш ва халқ чашмаларидан ижодий фойдаланишнинг юксак ва ёрқин тимсолидир. Бундай улуг сиймонинг халқ қалбидан мангу ўрин олиши, унинг олий ҳурматига сазовор бўлиши ва халқ ижодига самарали таъсир этиши ҳам табиийдир»²³. Шундан кейин китобда Алишер Навоий ва халқ ижодиёти масаласининг ўрганилиши тарихига обзор берилади. Тадқиқотчи XIX асрнинг охиридан асримизнинг 60-йилларига қадар мазкур баҳснинг уму-

---

²² Уша китоб. 10-бет.

²³ Уша китоб. 15-бет.

мий ва хусусий масалаларига бағишланган илмий адабиётларнинг аҳволи, савиясини, шу адабиётларда проблеманинг қўйилиши ва илм аҳллари диққатини жалб этишдаги ғоят муҳим ўринларини таъкидлаб кўрсатади.

Монографиянинг асосий қисми тўрт бобдан иборат.

- I. Халқ ижодиётига муносабат (37—85-бетлар).
- II. Алишер Навоий ижодиётида фольклор анъаналари («Хамса» дostonлари бўйича) (86—228-бетлар).
- III. Навоий дostonларининг халқ вариантлари (229-299-бетлар).
- IV. Китобиёт ва халқ оғзаки ижодида Алишер Навоий образи (300—380-бетлар).

Боблар мазмунидан кўриниб турибдики, монография кенг маънода «Навоий ва халқ ижодиёти» деб номланса-да, муаллиф ўз тадқиқотида ушбу мавзунинг барча томонларини мукамал қамраб олмайди. У асосан Навоий дostonларининг фольклор манбаларини аниқлаш ва уларни ўрганиб Навоийнинг бадий маҳоратини очиб беришни ҳамда Навоий асарларининг Ўрта Осиё халқлари фольклорига кўрсатган чуқур таъсирини ёритишни мақсад қилиб қўйган. Хотимада муаллифнинг ўзи эътироф этиб таъкидлаганидек, монография: «Алишер Навоий ва халқ ижодиёти баҳсини каттароқ кўламга олиб чиқиш ва баҳоли қудрат уни ёритиш мақсадини ўз олдига қўйди... Алишер Навоий ва халқ ижодиёти баҳси ҳали узоқ давом этади, янги-янги тадқиқотлар вужудга келади, улар бобокалон шоир ҳақида халқнинг қалб қўри билан яратилаётган янги асарларни ҳам қамраб олади, муаллифлар ўз салафларининг кам-кўстини тўлдириб борадилар»²⁴...

Шундай қилиб, Навоий ва халқ ижодиёти баҳсида ҳали ёритилиши лозим бўлган қатор муаммолар мавжуд. Булар, бизнингча, қуйидагилардан иборат.

Навоий гениал шоир ва мутафаккир бўлиш билан бирга, буюк олим ва мураббий сифатида ўз замонасининг барча илм аҳлларига, ижодкор ва санъаткорларига ҳомийлик қилди, уларнинг эл-юрт олдидаги шарафли вазифаларини белгилаб берди. Булар орасида халқ ижоди намояндалари ҳам муносиб ўрин эгаллайди. Навоий фольклорнинг ёзма адабиётга таъсири ва аҳамияти, XV асрда халқ ижодиётининг аҳволи, шакл ва

²⁴ Уша китоб. 380-бет.

кўринишларини ғоят чуқур таъриф-таъсиф этди. Навоийнинг ана шу халқ ижодига бўлган қарашларини, муносабатларини ҳар томонлама ўрганиш Навоий ва халқ ижоди баҳсининг умумий ва назарий томонларини кенгроқ, тўлароқ тасаввур қилишга ёрдам беради. Шунинг учун тадқиқотнинг бош қисмида мазкур масалага ҳам ўрин беришни жоиз деб топдик. Навоий ва фольклор юзасидан шу вақтгача қилинган тадқиқотларда асосан «Хамса» дostonларига суянилгани учун, биз ўз тадқиқотларимизни мазкур проблема доирасига ҳали олиб кирилмаган шоирнинг лирик куллиёти — «Хазойинул-маоний»га халқ ижодининг таъсирини ёритишни конкрет тадқиқот объекти қилиб олдик.

Халқ ижоди Навоий лирикасига ғоявий тематикада, жанрлар ранг-баранглигида, маҳорат ривожиди таъсир кўрсатди. Буларни алоҳида-алоҳида имкониятимиз борича ёритиб бериш бизнинг зиммамиздаги вазифадир. Бобокалон шоиримизнинг ўз шеъриятини улуғ инсонпарвар ғоялар билан суғоришида; ғазал мулкнинг султони бўлиб қолишида; рубоий, туюқ, қитъа, фард, муаммо ва бошқа жанрларда жозибадор асарлар яратишида; тил ва услуб, бадий санъатларда кашфиётлар қилишида халқ ижоди бамисоли бир замин вазифасини бажарди. Аминмизки, даҳо санъаткорнинг шеъриятдаги маҳорат сирлари тобора очилиб, ёлқинланиб бораверади. Навоий шеъриятини ҳам ғоявий, ҳам бадий жиҳатдан юксак даражага кўтаришда афоризмлар (халқдан олинган мақоллар ва улар руҳида ижод қилинган ҳикматлар) бебаҳо аҳамиятга эга. Кўп ҳолларда шоирнинг лирик маҳоратини халқ ҳикмати туфайли юзага келувчи ирсоли масал санъатисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Навоий ҳикматлари ғоявий-тематик жиҳатдан ранг-баранг бўлиб, бизнинг замонамиз учун ҳам энг муҳим тарбия қуролидир. Шу боисдан мутафаккир шоирнинг (асосан лирикасидаги ва бошқа айрим асарларидаги) ҳикматларини ҳам ушбу тадқиқотнинг узвий бир бўлаги деб ҳисоблаймиз.

Халқ оғзаки ижодининг Навоий лирикасига таъсирини ўрганиш ҳозирги фанимиз учун, кундалик ҳаётимиз учун муҳим аҳамиятга моликдир. Чунки мазкур проблемани текшириш туфайли Навоий ижодининг энг яхши анъаналари, хусусан, халқчиллик ғоялари

озми-кўпми социалистик маънавий ҳаётимизга олиб кирилади ва татбиқ этилади.

Шоир лирикасига фольклор таъсирини текшириш Навоий шеъриятининг ичига кириб, ўзига хос халқчиллик негизлари ва белгиларини очиб беришга, шоирнинг ўз халқининг турмуши, психологияси билан, табиат ва жамият воқеа-ҳодисалари билан қонтомирдек боғланганлигини, ўз даври ва барча замонлар учун хизмат қилувчи олижаноб ғояларни илгари сурган, жаҳон адабиётида кам учрайдиган буюк даҳолардан бири эканлигини яна ҳам яққолроқ кўрсатиб беришга хизмат қилади.

Ўзбек совет шоирлари учун Навоийнинг фольклордан таълим олиши бир намуна, маҳорат мактаби бўлиб қолаверади. «Алишер Навоий меросини ташкил этган мавзу бепоёнлиги ва ранг-баранглигини, ҳаётий ҳодисалар ва поэтик шаклларнинг кўпчилигини ўрганиш ҳам ғоят ибратлидир»²⁵,— деб ёзади ўзбек совет адабиётининг энг яқин дўсти шоир Н. С. Тихонов. Атоқли навоийшунос олим ва файласуф шоир Мақсуд Шайхзода Навоий лирикасидаги бадий санъатларни (айни вақтда фольклор билан боғлиқ бадий санъатларни ҳам назарда тутиб) ўрганишнинг ҳозирги замон поэзиямиз учун назарий ва амалий аҳамиятига «...Бу анъанавий санъатларни танқидий равишда баҳолаб, уларда мавжуд бўлган фазилатларни ёш шоирларимизга талқин қилган, қудратли анъаналарни совет поэзиясининг аслаҳахонасига қўшиб қўйган бўламиз»²⁶,— деб жуда тўғри хулоса чиқаради. Аминмизки, Навоий шеъриятига фольклор таъсирини ўрганиш улуғ шоир шеъриятининг халқ билан боғланиш йўлидаги ажойиб ички сирларини замонамизнинг ёш қаламкашларига очиб беради, адабиётни халқ ҳаёти билан боғлаш йўлларини ўрганишда маҳорат мактаби бўлиб қолади.

Ушбу мавзунини ўрганиш, тилшунос олимларимиз қайд этганларидек²⁷, Навоий асарларининг тилини текши-

²⁵ Тихонов Н. С. Ассалом, Навоий!— «Шарқ юлдузи», 1967, 3-сон, 198-бет.

²⁶ Шайхзода М. Асарлар. 4-том. Тошкент, 1972, 232—233-бетлар.

²⁷ Ражабов Н. Навоий— олим ва мураббий. Самарқанд. 1971, 92—93-бетлар. Дониёров Х. Алишер Навоий ва ўзбек адабий тили. Тошкент, 1972, 36—57-бетлар.

ришга, аниқроғи Навоий тилининг диалектал асослари ни белгилашда ҳам маълум даражада кўмаклашади. Навоий асарларида келтирилган ёки ижодий ўзлаштирилган фольклор намуналарини ҳозирги ўзбек тили шеваларидаги материаллар билан муқоёса қилиб ўрганиш шоир тилидаги айрим диалектал аломатларни пайқаб олишга ёрдам беради. Чунки фольклор материаллари шева материаллари билан мустаҳкам боғлиқдир.

Навоий лирикаси ва халқ ижодини тадқиқ этиш ўзбек фольклористикаси фани учун ҳам ҳар тарафлама фойдали деб ўйлаймиз. Ҳозиргача ўзбек халқ ижодининг Октябрь инқилобигача бўлган тарихи яратилгани йўқ. Мазкур мавзу ўзбек халқ ижоди тарихининг айрим ўринларини, хусусан XV асрдаги тараққиётини ёритишга замин ҳозирлайди.

Ниҳоят, қаламга олинаётган мавзу Навоий ижодини ўрганиш тарихида айрим буржуа шарқшунослари илгари сурган хато қарашларга зарба беришда ҳам маълум аҳамиятга эга. Чунки улар Навоий ижодини юзаки билганлар, халқчил томонларини чуқур очиб бера олмаганлар, традицион моментларгагина эътибор берганлар ва шунинг оқибатида Эрон поэзиясининг тақлидчиси деб нотўғри хулоса чиқарганлар. «Бу каби асоссиз даъволарга,— деб ёзади А. Ҳайитметов,— Навоий ижодининг ҳақиқий меросхўрлари — совет адабиётшунослари шоир ижодига асосланиб қаттиқ зарба беришлари керак»²⁸.

Умуман, Алишер Навоий лирикаси ва халқ оғзаки ижоди проблемасини ўрганиш навоийшуносликнинг кўпгина масалаларини оидинлаштиришга хизмат қилади.

Ушбу монографиянинг ҳажми, бизнинг текшириш объектими «Навоий лирикаси ва халқ оғзаки ижоди» мавзунинг барча қисмларини ёритишга имкон бермайди. Шу сабабли биз Навоий ва халқ ижоди проблемасининг айрим назарий томонлари, Навоий лирикасининг етакчи жанри ғазалга фольклор таъсири ҳамда Навоий лирикасида халқ ҳикматлари масаласига ўрин беришни лозим топдик.

---

²⁸ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. Тошкент, 1961, 222-бет.

АЛИШЕР НАВОИЙ — ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИНИНГ ТАДҚИҚОТЧИСИ

Навоий халқ ижоди ва унинг ёзма адабиётдаги аҳамияти ҳақида

Навоий халқ оғзаки ижоди тўғрисида махсус илмий асар ёзмади, унинг бу борадаги илмий фикрлари барча асарларида ижодий тажрибасидан келиб чиқиб йўл-йўлакай айтиб ўтилади. Ана шу назарий фикрлар ва маълумотлар бир ерга жам этилса, Навоийнинг халқ оғзаки ижодига бўлган илмий-назарий ва танқидий қарашлари ёхуд Навоий халқ ижодининг тадқиқотчиси деган масалани текширишни навоийшунослик ўз ўзидан тақозо қилади.

Навоийнинг бадиий адабиётга бўлган илмий-назарий қарашлари ҳақида совет навоийшуносларидан Е. Э. Бертельс, О. Шарафиддинов, Саъдий, Айний, Шайхзода, В. Зоҳидов, А. Ҳайитметов, Э. Рустамов, Н. Маллаев ва бошқаларнинг тадқиқотларида қимматли мулоҳазалар бор. Булар орасида айниқса, А. Ҳайитметовнинг «Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари» номли асари алоҳида ажралиб туради. Бунда навоийшунослигимизда биринчи марта Навоий адабий танқидчилигининг асосий масалалари изчил баён қилиб берилган. Олим Навоийнинг танқидчилик фаолиятини «Навоийнинг адабий-танқидий меросини ўрганиш умуман ҳаёти ва ижодини ўрганиш масаласи билан боғлиқдир. Чунки Навоийнинг адабий-танқидий меросини унинг хусусан поэтик ижодидан ажратиб қараш мумкин эмас. Навоий профессионал танқидчи эмас, Навоий санъаткор танқидчидир»¹,— деб ғоят тўғри ва илмий таърифлайди. Монография муаллифи Навоийнинг халқ ижодига оид баъзи фикр ва мулоҳа-

¹ Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. Тошкент, 1959, 8—9-бетлар.

заларини умуман адабий-танқидий қарашлари доирасида айрим ўринларда таҳлил қилиб ўтади.

Навоийнинг халқ оғзаки ижодига бўлган илмий-танқидий қарашлари XV аср ўзбек фольклори ҳақидаги фаннинг муҳим бўлаги бўлиб, бизнингча, улар асосан куйидаги масалалардан иборат. Навоий ўзбек халқининг бой оғзаки ижоди ҳақида; шоир халқ афсона ва ривоятларини «Хамса» дostonларига асос қилиб олгани ва улардан ўзининг улуғ ғояларини тарғиб ва ташвиқ этишда фойдалангани ҳақида; халқ асарларига хос романтик ва фантастик усулларнинг ўз ижодидаги ўрни ва аҳамияти ҳақида; халқ поэзиясининг тур ва шакллари ҳақида; халқ руҳи ва тилига мос асарлар ижод қилган шоирлар ҳақида; XV асрда ҳазил-мутойиба, аския санъати ва унинг ижрочилари; XV асрнинг халқ шоирлари ва улар ижодидаги анъаналар; халқ шеърини шакллари ва вазнларининг ёзма адабиётга киритилиши ҳақида; туркий халқлар оғзаки ижодининг истилоҳ (термин)лари ҳақида.

Навоий «Хамса»даги дostonларнинг («Хайратул-аброр»дан бошқа) муқаддимасида ва баъзи бобларида ушбу асар мазмунини халқ афсоналари асосида яратганини, ўша афсоналарнинг Шарқ халқлари ўртасида қай даражада тарқалиб кетганини таъкидлаб ўтади. Айни замонда Навоий афсоналардан нима мақсадда фойдаланаётганини ҳам очиқ баён қилиб беради. «Хамса» дostonларида халқ ижодиётига тааллуқли турли қайд ва маълумотлар, лавҳалар ўрни-ўрни билан кўзга ташланиб туради. Дostonларнинг баъзи боблари бошланмасида ўша давр халқ ижрочиларининг образи, санъаткорлик фаолиятини очишга ёрдам берувчи жуда қимматли байт ва мисралар бор. Бундай ҳолат айниқса «Лайли ва Мажнун» дostonининг XVIII, XX, XXVIII, XXX, XXXIII ва бошқа боблари; «Фарҳод ва Ширин» дostonининг XIII, XIX, XXXI, XXXII, XXXIX ва бошқа боблари ва «Сабъан сайёр»нинг айрим бобларида мавжуд. Қайд этилган бобларда воқеаларни ҳикоя қилиб берувчи шахсларнинг маҳорати, сўзга киришуви, сўзлаш жараёнидаги руҳий ҳолатлари, тингловчи билан муносабати Навоий замонидаги қиссахон ва гўяндаларнинг ижрочилик фаолиятини идрок қилишимизга, кўз олдимизга келтиришимизга ёрдам беради.

Тўрт катта девонни бирлаштирган «Хазойинулмаоний» ҳам, форс-тожик тилидаги «Девони Фоний» ҳам халқчиллик, шеърят ва ҳаёт, халқ тили, халқ ижоди ҳақида йўл-йўлакай қисқа-қисқа илмий-бадий лавҳалари билан характерлидир.

Навоийни аруз назариётчиси сифатида танитган «Мезонул-авзон»да халқ ижодига хос шеърӣ шакллар ва баҳрларнинг аниқланиши, илмий-бадий тавсиф этилиши ва аруз доираларига олиб кирилиши адабиётшунослик тарихида муҳим аҳамиятга эга. Навоийнинг «Муҳокаматул-луғатайн» асари ўзбек тилининг яшириниб ётган бойликларини очиб берибгина қолмай, айни замонда шу халқ оғзаки ижоди, ундан ўзбек шоирлари баҳраманд бўлишида кенг имкониятлар борлиги ҳақида маълумот беради.

«Рисолаи муфрадот»да Навоӣ ўз замонидаги муаммогўйлик, муаммо усталарининг санъати, муаммо ечишнинг сирли қоидаларига тўхтаб ўтади. Муаммогўйлик Навоӣ даврида биринчидан, бадий сўз усталарининг маҳоратини оширишда ўзига хос мактаб бўлса, иккинчидан халқ кўнглига, шеър мухлисларига завқу шавқ, роҳат бағишлашнинг ажойиб бир кўриниши эди.

«Маҳбубул-қулуб»нинг турли ижтимоӣ табақа ва гуруҳлар таснифи ва таърифига бағишланган биринчи қисмида мутриб ва муғаннийлар, қиссахонлар, халқ қизиқчилари ва воизларга ҳам ўрин берилган. Мана шу бадий сўз усталарининг асарда алоҳида ижтимоӣ табақалар қаторида ўрин олиши уларнинг XV асрнинг маданий ва ижтимоӣ-сиёсий ҳаётида муҳим роль ўйнаганларидан далолат беради.

«Хамсатул-мутаҳаййирин», «Ҳолоти Саид Ҳасан Ардашер», «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад» асарлари Навоийнинг ўз устозлари, замон шоирлари билан бўлган мулоқотларини, улар билан турли сабабларга кўра юз берган ҳазил-мутойибаларни қамраб олиши билан қимматлидир.

XV асрда ўзбек халқ ижодининг аҳволи қай даражада эканлиги, адабиёт билан халқ ижодининг алоқалари, халқ ижоди намояндалари тўғрисидаги Навоийнинг илмий фикрлари ва маълумотларини қамраб олишда «Мажолисун-нафоис» тазкираси алоҳида аҳамиятга эга.

Аввало шуни таъкидлаш керакки, «Мажолисун-нафоис»нинг бадий шаклланишига халқ оғзаки ижодининг таъсири кучли бўлган. Унинг ёзилиш стилидаги жонлилик, ифодалилик, аниқлик, жумлаларнинг соддалиги, ихчамлиги, пухталиги ва бошқалар асарни халқ адабиёти асарларига яқинлаштиради. Навоий, шубҳасиз, «Мажолисун-нафоис»ни ҳам кенг халқ оmmasига мўлжаллаб ёзган. Ундаги баъзи шоирлар ҳақидаги маълумотлар тўғридан-тўғри халқ латифаларини эслатади². Тазкирадаги айрим мақолаларда жонли тилдаги иборалар, аския намуналари, қочириқлар, ҳазиллар, хотиралар жуда ўринли келтирилган. Уларни киши ўқиганда беихтиёр завқланади, кулги туғилади. Жумлаларнинг грамматик тузилиши (айниқса, эга билан кесимнинг ўрин алмашиши), халқ турмушига тааллуқли лексиканинг кўплиги ҳам тазкиранинг услубини ўзбек халқ тилига жуда яқинлаштириб юборган.

Шуни ҳам эслатиб ўтиш керакки, Шарқ тазкирачилиги тарихида Навоийгача араб ва форс тилларида яратилган тазкираларда ҳам эл орасидаги оғзаки маълумотлардан фойдаланиш маълум анъанага айланиб қолган эди. Бунда тазкирачи муаллифлар ўз асарига киритган шоирлар ҳақида маълумотлар бериб келиб, таърифланаётган «шоир ҳақида эл оғзида ёхуд муаллиф хотирасида сақланган бирон қизиқ воқеа ёки латифа»³ни қистириб ўтадилар.

«Мажолисун-нафоис» асосан халқчиллик, халқ манфаатларини ёқлаш руҳида ёзилган. Бу тазкира Навоийнинг халқ ҳаёти билан нақадар қаттиқ боғланганидан, адабий, илмий, сиёсий фаолиятида халқ манфаатини қаттиқ туриб ҳимоя қилганидан гувоҳлик беради.

Ниҳоят, «Мажолисун-нафоис» халқ орасидан чиққан бадий сўз ижодкори ва ижрочилари — халқ шоирлари, қиссахонлар, гўяндлар, муаммогўйлар, шеърхонлар, маснавийгўйлар, зурафолар, надимлар, бадиҳатўйлар, воизлар, масхарабозлар, муқаллидлар ва уларнинг жамиятдаги мавқе ва вазифалари ҳақидаги илмий маълумотларни қамраб олиши билан фан тарихида ноёб манбадир.

² Уша китоб, 74—75-бетлар.

³ Ш а й х з о д а М. Асарлар. 4-том, Тошкент, 1972, 302-бет.

Алишер Навоий асарларини синчиклаб мутолаа қилар эканмиз, ўзбек халқининг бой анъанавий оғзаки адабиётга эга эканлигини таъкидловчи ўринларга дуч келамиз. Бу ҳолат, айниқса, «Муҳокаматул-луғатайн» да яққол сезилиб туради. Олим мазкур асарида ўзбек халқ тилининг ранг-баранг маъно ва ифода бойликлари, маънодош ва шаклдош сўзларга, сўз ўйинларига эгаллигини назарий ва амалий кўрсатиб берар экан, бизнингча, албатта, ўзбек халқ оғзаки адабиётини назарда тутган ва шунга суянган. Навоий ана шу жонли тил, оғзаки адабиёт хазиначаларининг ишлатилмасдан қолганини, шеърят аҳллари улардан фойдаланмаганини афсус билан куйиниб айтади: «Бори ҳар тақдир биланки бор, бовужуд турк алфозининг форсийга мунча мазияти ва нафс амрда мунча диққати ва вусъати назм тариқида шоеъ эмас эрди ва китмон ниҳон хонасиға тушуб эрди, балки матрук бўлурға ёвушуб эрди»⁴.

Алишер Навоий ўз халқининг ана шу афсус билан тилга олган маънавий бойликлари, халқ оғзаки ижодига ўз асарларида зўр эътибор билан қарайди. Бу унинг «Хамса» дostonлари муқаддимасида яққол сезилиб туради. «Лайли ва Мажнун»нинг сўз таърифи бағишланган бобида она тили — ўзбек халқ тилининг бепоён ва туганмас бойликлари, бу тилдаги ижод имкониятлари эҳтирос билан қуйидагича баён қилинади:

Айтиб совумас тарона сен-сен,
Олиб қурумас хазона сен-сен.
Олам эли зарра йиғса жовид,
Нурини кам айлагайму хуршид.
Игна учи бирла жазб этиб нам,
Қим баҳр суйини айлагай кам⁵.

Шоир «Фарҳод ва Ширин»нинг муқаддимасида са-лафлари Низомий Ганжавий ва Хусрав Деҳлавий дostonларининг нуқсонларини кўрсатиб, ўзи янги дoston яратишда халқ оғзаки ижодига катта эътибор берганини айтади. Навоий халқ ижодини ранг-баранг гулларга бой бепоён чаманга, дурларга кон тубсиз денгизга ўхшатади. Шоир «Иқбол саодат» тилидан ўзига хитоб қилиб шундай дейди:

⁴ Алишер Навоий. Асарлар. 14-том. Тошкент, 1967, 118—119-бетлар.

⁵ Уша китоб. 348-бет.

Биракким бир чаманда сойир эрди,
 Нечаким гул очилгон кўрди, терди,
 Ҳамул ерда эмас гул истамак хўб,
 Бу бўстон саҳнида гул кўп, чаман кўп.
 Чу бу сўзларга фикр этди замирим,
 Кўрунди барча маъни дилпазирим,
 Қилиб кўнглумни бу андиша шайдо.
 Таворих айладим ҳар сори пайдо.
 Назар айлаб борин аввалдин — охир,
 Бўлуб бошдин-оёқ оллимда зоҳир.
 Топилди онча сўзким, комим эрди,
 Қуюлди онча майким, жомим эрди.
 Бу дурлар чунки манзум ўлғусидур,
 Қулоқ солгонга маълум ўлғусидур.
 Ки бу баҳр ичраким поён анга йўқ,
 Етишмак қаърига имкон анга йўқ.
 Етишган эл неча дур олгон эрмиш,
 Не олий қадр дурлар қолгон эрмиш.
 Ки чун мен зори бесармоя еттим,
 Териб бу дилрабоға зевар эттим⁶.

Халқ оғзаки ижодидан илҳомланган ва унумли фойдаланган Навоий халқ ижодини менсимаган, ундан баҳра олмаган шоирларни қаттиқ танқид қилади. Бу жиҳатдан айниқса, «Ҳайратул-аброр» достонининг XV боби диққатга сазовордир. Ҳатто бу бобга қўйилган сарлавҳа биз учун қимматлидир: «Бир неча сўз ул маънидаким, сўздаги маъни жони дурурким, сўз қолиби онсиз қолибе дурур жонсиз ва ани топмоқ ишини киши билмас, балки ани топқон киши топилмас ва аҳли газоф ноинсофлиғига мунсиф бўлмоқ, балки ўз газофиға инсоф бериб, аларнинг узрин қилмоқ»⁷. Навоий шоирларни ғаввос, сўзни маъно гавҳари деб баҳоларди:

Ул киши сўз баҳрида ғаввос эрур,
 Ким гуҳари маъни анга хос эрур⁸.

Навоий сўзида давом этиб ўз руҳий ҳолати ва истакларини: шоирлар давраси, мушоира, май базмини орзу қилганини, туркча суруд (халқ қўшиқлари ва шу қўшиқлар усулида яратилган шеърий асарлар) куйламоқчи бўлганини қуйидагича изҳор қилади:

Турк суруди била солиб қўлум,
 Қилсам анда ҳай тулугум, ҳай тулум,

⁶ Алишер Навоий. Хамса. 164—165-бетлар.

⁷ Уша китоб. 35-бет.

⁸ Уша жойда

Ул қила олмаса ҳамовозлиқ,
Қилса аёлгу била дамсозлиқ⁹.

Аmmo Навоий туркча суруд куйламоқчи бўлган шоирлар мушоирасида халқ шеърятининг барча қонунқоидаларини англаб етувчи қалбига яқин кишиларни тополмайди:

Онгламайин сўзда туюқ баҳрини,
Қайси туюқ, балки қўшуқ баҳрини.
Лафзлари бемаза, таркиби суст,
Носара маънию адо нодуруст¹⁰.

Бу байтларда Навоий ўзбек халқ ижодининг турли шакллари тушуниб етмаган, халқ шеъряти руҳида қўшиқлар ёзмаган ўзбек шоирларини айблайди. Биринчи байтдан маълум бўладики, халқ шеърятининг бир тури бўлган туюқ махсус ўз вазнига эга бўлган, уни Навоий назарда тутаётган айрим нўноқ шоирлар уқиб етмаганлар¹¹.

Навоий «туюқ» ва «қўшиқ» баҳрини, умуман халқ шеърятини яхши билмаган шоирлар мазмун жиҳатдан ҳам, бадий жиҳатдан ҳам бўш асарлар яратадилар, деб ҳисоблайди. У мана шундай «санъатпарвоз»ларнинг мақтанчоқлигидан ранжийди:

Турфа буким, шеър қўуб отини,
Еткурубон кўкка мубоҳотини¹²...

Алишер Навоийнинг халқ поэтик ижодиётини, унинг қадр-қийматини тушуниб етмаган жоҳил ва худбин «шоирлар»ни танқид қилиши бадий адабиёт тараққиёти учун катта аҳамиятга эга эди. Навоийнинг халқ поэтик ижодига бундай муносабати унинг адабий-эстетик принципларининг муҳим қисмини ташкил қилади.

«Хамса»даги дostonларнинг сюжетлари ҳали ёзув адабиётига кирмасдан олдин Шарқдаги турли халқларнинг оғзаки ижодида афсона, ривоят, эртақлар сифатида яшаб келарди. Бу тўғрида «Хамса» дostonларининг ўзида ҳам характерли ишоралар бор. Навоий асарларидаги бундай қимматли илмий маълумотларга атоқли

¹⁰ Уша жойда.

¹¹ Юсуф Амирий, Мавлоно Лутфий, Алишер Навоий ёзган туюқлардан маълум бўлишича, унинг вазни рамали мусаддаси мақсур — фоилотун, фоилотун, фоилундир (Қаранг: Ҳайитметов А. Навоий лирикаси, Тошкент, 1961, 66-бет).

¹² Алишер Навоий. Хамса. 36-бет.

олим Мақсуд Шайхзода «Навоий ижодида фольклор мотивлари»¹³ мақоласида ўқувчининг диққатини биринчи марта жалб этган эди. Жумладан, «Фарҳод ва Ширин»да унинг сюжети дастлаб халқда яратилганлигини аниқ таъкидлаб, шоир ёзади:

Ки эл Парвездин мағбун эдилар,
Доғи анинг учун мафтун эдилар.
Деб ул маънида таъб аҳли ғазал кўп,
Муғаннийлар ясаб савту амал кўп.
Чекиб дард аҳли оҳи ошиқона,
Тузуб ул савтлар бирла тарона¹⁴.

Достонда Шириннинг ўзи ҳам Фарҳод фожиаси ҳақидаги хабарни халқ ўртасида тарқалиб кетган қўшиқлар орқали эшитади:

Қулоқ солдики. абётин эшиткай,
Суруд ичра мақолотин эшиткай.
Анга ҳар байт бир ғамхона эрди,
Бори Фарҳоддин афсона эрди¹⁵.

Фарҳоднинг бошига тушган фожиаларни унинг дўсти Шопур ҳам халқ оғзидан эшитиб келиб, Меҳинбонуга сўзлайди:

Чу мен онинг бу аҳволин эшиттим,
Анга бормай равоне сизга еттим¹⁶.

Демак, Навоий бу сюжетлар аллақачонлар халқ ўртасида яратилган ва яшаб келаётганига ҳайратланиб қарайди. У ана шу ҳақидаги илмий-тарихий хабарларни, имо-ишораларни санъаткорона тил билан ўз асарига турли ўринларда қистириб ўтади.

Навоий «Хамса»да фойдаланмаган бошқа афсоналарга ҳам катта қизиқиш билан қараган. Бу ўринда Навоийнинг «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асарида қиссаи Юсуф ҳақида ёзганларини эслаб ўтиш фойдалидир. Шарқ ўлкаларида жуда машҳур бўлган Юсуф ва Зулайҳо ҳақида ўнлаб қиссалар, афсоналар, ривоятлар юзага келган. Уларнинг бир қисми ёзма адабиётда қайта ишланган эди. Навоий шу тўғрида гапириб, Фирдавсий, Абдурахмон Жомий, Хожа Масъуд Ироқий ёзган «Юсуф ва Зулайҳо»ларга юксак баҳо беради, бу мавзуда яна бир нечалар қалам тебратганига таважжуҳ

¹³ Шайхзода. Асарлар. 4-том, 23—28-бетлар.

¹⁴ Алишер Навоий. Хамса. 289-бет.

¹⁵ Алишер Навоий. Хамса. 289—290-бетлар.

¹⁶ Ўша китоб. 291-бет.

билдиради. Шахсан Навоийнинг ўзи ҳам Юсуф қиссасига мурожаат қилиб она тилида дoston яратиш орзуси борлигини изҳор қилади: «Хомаи фотир хотурга бу орзуни кечурурким, иншоолло, умр омон берса турк тили (эски ўзбек тили — М. Ҳ.) била-ўқ кофири кавн варақ узра хомаи мушкин шамомани сургай, бу қисса назмин ибтидо қилиб, интиҳосига еткургай»¹⁷. Афсуски, Навоий умрининг охиригача Юсуф ва Зулайҳо ҳақидаги қиссаларни ўзбек тилида маснавий шаклида яратишга муяссар бўла олмайди.

Шоир халқ афсоналарини ижодий ишлашга киришар экан, бу афсоналар орқали ўзининг илғор ғояларини бадийий ифодалаш ва намоиш қилиш имконияти борми-йўқлиги тўғрисида бош қотиради. Навоий Лайли ва Мажнун ҳақидаги афсоналар ўзининг кўзлаган мақсад ва ғоясини ифодалашга мос бўлгани учун ундан фойдаланганини айтади:

Мен хастаки бу рақамни чектим,
Таҳрири учун қаламни чектим.
Эзмоқда бу ишқи жовидона,
Мақсудум эмас эди фасона.
Мазмунига бўлди руҳ майли,
Афсона эди анинг туфайли.
Лекин чу рақамга келди мазмун,
Афсона анга либоси мавзун¹⁸.

Лайли ва Мажнун афсонасидан, умуман халқ афсоналаридан қайси мақсадни, қайси ниятни амалга ошириш учун фойдаланилганлиги тўғрисида юқорида айтилган фикрлар Навоий эстетикасининг муҳим масалаларидан бўлган шакл билан мазмун ва бунда мазмуннинг етакчилик томонини ташкил қилади.

Демак, Навоий Лайли ва Мажнун афсоналарини асарнинг қобиғи «Мавзуи либоси» (шакли) қилиб олади. Ҳаёт, Навоий яшаган муҳит асарнинг асл моҳияти (мазмуни)дир. «Навоийнинг асосий мақсади замони ни қоралаш, шу жумладан, ўз давридаги ҳақиқий севги фожиасини, сўнгра Европа романтиклари алоҳида эҳтирос билан қаламга олган шахс билан замон ўртасидаги зиддиятни таъсирли қилиб акс эттириш эди. Унинг бу мақсадига эса Лайли ва Мажнун ҳақидаги афсона

¹⁷ Алишер Навоий. Асарлар. 15-том, Тошкент, 1968, 200-бет.

¹⁸ Алишер Навоий. Хамса. 454-бет.

мазмунни билан ҳам, сюжети билан ҳам жуда мос тушган ва шоир уни қаламга олган»¹⁹.

Шоир «асарни таъсирли, кучли қилиш учун халқнинг эътиборини унга жалб қилиш ва мақсадларни осонлик билан натижали амалга ошириш учун, борлиқни яхшилашга одамларда ғайрат уйғотиш учун афсоналарга асарларда ўрин бериш керак»²⁰— дейди:

Ғар анжуманни деса муриду мутӣъ этай,
Кўп нуктау фасонада афсоналиғ керак²¹.

Бу байт Навоийнинг халқ ижодига муносабатини белгилашда қимматли ҳужжатдир. Чунки унда биринчидан, халқ афсоналарининг ёзма адабиётда, хусусан, шоирнинг ўз шеъриятида ўрин олишининг зўр аҳамияти борлиги, иккинчидан, бадий асарнинг тасвирида фольклорга хос хусусиятлар — бадий тўқима, муболага, фантазия ва романтика (Навоий таъбири билан «афсоналиғ»)нинг роли юқори эканлиги уқтирилган.

Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёр»даги ўзбек халқ эртаклари асосида яратилган ҳикоялар — афсоналар ҳақида қуйида айтганлари юқоридаги фикрларни тўлдирди:

Ҳар бир уйнинг муқими фарзона,
Манга қилди баён бир афсона.
Ким ўзи иқлими ичра воқӣъ эди,
Ўзи кўрган ажаб мавоқӣъ эди.
Ҳар бир афсонада ғаройиб кўп,
Ҳар ғариб иш аро ажойиб кўп²².

Айни замонда Навоий бадий ижод, адабий асардаги бадий тасвирда халқ адабиётига хос хаёлот ва фантазияни, кучли муболагаларни, романтик услуб ва образларни ёқлаб фикрлар баён қилган. Албатта, ҳозир ишлатилаётган халқ асарларига хос фантазия ва романтика термин (истилоҳ)лари Навоийда йўқ. Кўп йиллардан буён Навоий ижодий методини ўрганиб келаётган А. Ҳайитметов мазкур терминларнинг маъносини берувчи махсус истилоҳлар Шарқ халқлари

¹⁹ Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан (X—XV асрлар). Тошкент, 1970, 269-бет.

²⁰ Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. Тошкент, 1970, 421-бет.

²¹ Алишер Навоий. Хазойинул-маоний. I том. Тошкент, 1959, 723-бет.

²² Алишер Навоий. Хамса. 474-бет.

адабиётида мавжуд эмаслиги ёки ҳозирча топилмаслиги ҳақида шундай ёзади: «Бас, шундай термин қачон бўлса ҳам топилар экан ёки бошқа адабиётлардан олиб Шарқ адабиётларига нисбатан қўлланар экан, бу ўринлидир. Араб, форс-тожик, озарбайжон, ўзбек адабиётлари тарихида узоқ вақт шеърӣ ижодда ростни ёритиш яхшими ёки ёлғон («кизб»)ни тасвирлаган яхшими?— деган масала устида кўп тортишувлар бўлган. Бу ўринда «ёлғон» одатда, хусусан илғор фикрли шоирлар ижодида бадий тўқима, фантазия маъносида қўлланган. Кўп шоирлар, шу жумладан Алишер Навоӣ ҳам шеърӣятда фантазиянинг, бадий тўқиманинг, унинг ўз сўзи билан айтганда «ёлғон»нинг ролига ижобий баҳо берган»²³. А. Ҳайитметов шу асарнинг бошқа ерида Шарқ адабиётшуносларидан Журжоний, Абу Али ибн Сино, Насриддин Тусӣ, Абдурахмон Жомӣларнинг шеърда ёлғон нарсани ёзиш биринчи навбатда хаёлий, фантастик нарсаларни ёзиш билан боғлиқ эканлиги ҳақида фикрларидан иқтибос келтириб «алмухаййил» сўзини шундай шарҳлаб беради: «Мухаййил» сўзи ҳам «тахйил» сўзига яқин бўлиб бир илдиздан олинган. Бу сўзлар қисман «хаёл», «тасаввур», «фантазия» деган тушунчаларни ҳам англатади»²⁴.

Демак, Алишер Навоӣ асарларидаги «ёлғон» («кизб»), «хаёл», «афсоналиғ» каби сўзлар (терминлар) халқ асарларига хос фантазия ва романтиканинг моҳиятини англатиб келган ҳамда Навоӣнинг шу борадаги назарӣ мулоҳазаларидан тўла далолат беради. Бу фикрларни шоир бутун умри давомида бир неча бор тилга олиб, қайта-қайта такрорлайди. У ҳали девон тузмасдан йигитлик йилларидаёқ устози Сайӣид Ҳасан Ардашерга ёзган мактубида:

Сўз ичраки, ёлғон эрур нописанд,
 Чу назм эттилар: қилди доно писанд²⁵

дейди. Унинг фикрича, одамларнинг ўзаро муносабатларида, гап-сўзларида ёлғон жуда бебурд, эътиборсиз нарса бўлади, лекин у шеърда эстетик характерга эга

²³ Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. 7—8-бетлар.

²⁴ Уша китоб. 81-бет.

²⁵ Алишер Навоӣ Хазойинул-маоний. I-том, Тошкент, 1959, 705-бет.

бўлиб, ҳар қандай доно одамнинг ҳам диққатини жалб қилади. Бу фикр «Ҳайратул-аброр»да бир оз ўзгариш билан яна қайтарилади:

Сўз аро ёлғон киби йўқ нописанд,
Айлар анинг назмини доно писанд²⁶.

Мазкур фикр шоирнинг умрининг сўнгида ёзган «Маҳбубул-қулуб» асарида Саййид Ҳасан Ардашерга ёзган мактубида қандай бўлса, худди ўшандай яна такрорланади²⁷. Шоир «Ҳайратул-аброр» достонининг охирида:

Чин демаги ҳарзаву ҳазён бори,
Турфа буким, яхшиси ёлғон бори²⁸.

деб, ўз асарларининг энг яхшилари «ёлғон»га, яъни халқ ижодига хос фантазия ва романтизмга асосланганини, бу тезисга шоир бутун ижоди мобайнида амал қилганини яна бир бор уқтириб ўтади²⁹.

Дарҳақиқат, Навоий ижодида ўзи эътироф этганидек, афсонага мурожаат қилиш ва достонларида воқеа-ҳодисаларни фольклордаги эртақларга хос муболағали қилиб тасвирлашни илгари суриши унинг ижодий методини белгилаш ва очишда муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилади.

Мана, «Фарҳод ва Ширин»нинг асосий сюжетига назар солайлик: Фарҳоднинг бир ўзи қийин сафарларга чиқади, йўлда Аждар ва Аҳраман дев каби ёвуз кучларни енгади, ойнаи жаҳонда Ширинни кўради, унга ошиқ бўлади ва уни излаб кетади, денгизда сафар қилади, довул содир бўлади ва Фарҳод омон қолади, тасодифан Шопур унга дўст тутинади ва ҳамроҳ бўлади, улар Шириннинг юрти Арманистонга борадилар. Мингларча кишилар кўпдан бери машаққат билан кавлаётган канални Фарҳоднинг бир ўзи шитоблик билан қисқа муддатда қазиб битиради. Хисрав Парвизга қарши Фарҳоднинг бир ўзи курашиши, унинг ҳийла билан асир олиниши, Салосил қўрғонига қамалиши ва бу ердаги оғир аҳволи, маккора кампирнинг Ширин «ўлими»

²⁶ Алишер Навоий. Хамса, 34-бет.

²⁷ Алишер Навоий. Асарлар, 13-том, 63-бет.

²⁸ Алишер Навоий. Хамса. 143-бет.

²⁹ Ҳайитметов А. Навоийнинг ижодий методи масалалари. Тошкент, 1963, 78-бет. Яна ўша муаллиф. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. Тошкент, 1970, 66-бет.

ҳақидаги хабари, Фарҳод ва Ширинларнинг ўлими — буларнинг ҳаммаси халқ эртақларидагидек, фантазиянинг, ҳаёл — романтиканинг худди ўзгинасидир. «Хамса»даги бошқа дostonлар — «Сабъаи сайёр» ва «Сади Искандарий»ларда тасвирланган воқеаларда ҳам айна шу ҳолни кўрамиз.

Демак, шу нарсага алоҳида диққат қилишимиз лозимки, «Навоий айна замонда, кўпинча актив романтик ҳам бўлганки, унинг бу романтизми ундаги (Навоийдаги) реализмга қарама-қарши бўлмасдан, аксинча бу реализм шу романтизм билан тўлади, мукаммаллашади, бойийди. Навоийдаги реализм ва романтизм Навоийнинг улуғвор, ҳаётий мақсадларини тарғиб, ташвиқ этишда, амалга ошириш учун курашида катта аҳамиятга эга ва жуда яқиндан иштирок этади. Улар бир-бирларини истисно этмайдилар, бир-бирларига халал бермайдилар»³⁰. Зотан, А. М. Горький «Йирик санъаткорларда романтизм ва реализм ҳамиша бирлашгандек келади»³¹, деган эдики, унинг бу фикри Навоий ижодига ҳам тўла тааллуқлидир. Навоийда реализм халқ ва мамлакат эҳтиёжларига жавоб, мавжуд ижтимоий воқеликни яхшилаш, халқни адолатга, тинчликка эриштиришга хизмат қилар экан, бу йўлда шоир романтизмга ҳам мурожаат қилади, илғор гоъларини, мақсадларини амалга оширишда романтизмни муҳим воситага айлантиради.

Лекин Навоий асарларидаги фантастик воқеаларнинг ҳаммаси ғайри табиий нарсалар эмас, уларни шоир ўзи айтганидек:

Билик тахти узра чиқиб ўлтурай,
Ҳаёл элчисин ҳар тараф чоптурай³²

деб, яъни чуқур назарий ва амалий билимлар асосида баён қилади. Натижада тасвирланаётган воқеа бутунлай мавҳум эмас, балки инсон ақли бовар қиладиган, маълум шароитларда амалга ошиши мумкин бўладиган қилиб кўрсатилади. Масалан, «Фарҳод ва Ширин»даги «Ойнаи Искандар»ни олайлик. Фарҳод бу ойнани очиш сирларини юнон олимларидан сўраб ке-

³⁰ Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. Тошкент, 1970, 135-бет.

³¹ Горький А. М. Литературно-критические статьи. М., -1953; с. 311.

³² Алишер Навоий. Хамса. 631-бет.

либ, унда Ширинни кўради. Бу ойна «Садди Искандарий»да ҳам таърифланади: Искандар Хитойда қишлаб қолганида Хоқон бир ойна тақдим қилади. Хоқон арзга келган кишиларни шу ойна орқали кўриб, арзини тингласа тўғри ҳукм қилар экан. Ойнага ғоят ҳайратланиб қараган Искандар ундан ҳам ажойиброқ ойна яратиш фикрига тушади. Бу ишда унинг юришларида доимий ҳамроҳ бўладиган юнон файласуфлари — Арасту, Суқрот, Афлотун, Буқрот ва бошқалар ёрдам берадилар. Натижада чуқур илмий ва амалий билимлар асосида бутун жаҳонни кузатиб турадиган иккита ойна ихтиро этилади. Уларнинг бири осмонни, иккинчиси ер юзини кўрсатар эди. Навоийнинг бу узоқни кўрсатувчи сирли ойнаси бизнинг давримизда рўёбга чиққан, узоқни кўрсатувчи телеаппаратлардир. Шундай қилиб, Навоийнинг орзу-интилишлари ўз даврида хаёлий нарса бўлса ҳам, уларнинг илмий асосда бўлишига интилар, келажак замонлар тараққиётида ўз «ёлғон» «хаёл»ларининг ҳаққоний бўлишига ишонар эди. Дарҳақиқат, Навоийнинг ширин хаёллари бизнинг давримизда рўёбга чиқмоқда.

Навоийнинг халқ ижодига бўлган чуқур мойиллигини кўрсатувчи омиллардан яна бири бадий асарнинг халқчиллиги, асар халқнинг барча табақаларига тушунарли бўлиши учун курашганлигидир. Ўз-ўзидан маълумки, бундай асарлар сўзсиз халқ жонли тили базасида яратилади. Навоий «Фарҳод ва Ширин»нинг кириш қисмида «Хамса»ни ҳаммага баробар манзур бўлишини орзу қилиб, шундай деган эди:

Шаҳ олса доғи қилсун тожи торак,
Кул олса ҳам анга бўлсун муборак³³.

Навоийнинг бадий асарларнинг халқчиллиги учун курашиши тил ва услуб масалаларида қисқалик, ихчамлик, равонлик, маънодорликка амал қилиш ва уни тарғиб этишида яққол кўринади. «Сабъаи сайёр»да шундай байтлар бор:

Ҳар не бир дostonға солди садо,
Мунда бир байт бирла топқой адо.
Мужмал онинг сўзин қилиб такмил,
Ўз ҳадисимға бергамен тафсил³⁴.

³³ Алишер Навоий. Хамса. 150-бет.

³⁴ Алишер Навоий. Хамса. 484-бет.

Бунда Навоий бир дoston гапни бир байтда ифодалашга, қисқа қиссаларни ишлаб такомилга етказишга, лекин ҳамма нарсани батафсил ҳикоя қилишга чақиради.

Навоий асар услубини равон қилиш, фикрни очиқ ифодалаш, умуман адабий ижод билан шуғулланиш учун она тилини ва қўшни тиллардаги сўз бойликларини жуда мукамал ўрганишни тарғиб қилди ва бунини ўз ижодида кўрсатди. Навоийнинг ана шу буюк фазилатларига А. Ҳайитметов шундай баҳо беради: «Бу (яъни, шоирнинг ўз она тили ва қўшни халқлар тиллари бойликларини пухта эгаллаши — А. Ҳ.) амалда Навоий ижодининг ғоявий ва бадий қимматини, халққа яқинлигини оширган, унинг халқ шоири даражасига кўтарилишида муҳим сабаблардан бири бўлган»³⁵.

Навоийнинг асар тили ва услубини тобора халққа яқинлаштириш, халқ тилининг аҳамияти ҳақида айтганлари, унинг умуман ўзбек адабий тилини яратиш ва оёққа турғизиш учун олиб борган тинимсиз кураши билан боғланиб кетади, бу ҳаракатнинг ажралмас бир қисмини ташкил қилади.

Ҳар бир шоир ўз тилини бойитиш ва демократик руҳда ижод қилиши учун оғзаки ижоднинг тур ва шаклларига, унсурларига мурожаат қилмоғи керак. Бу борада «Мажолисун-нафоис» тазкирасида талайгина қимматли мулоҳазалар айтиб ўтилади. Тазкирада энг аввало шу нарса кўзга ташланадиги, Навоий ўзбекча ёзган шоирларнинг шеърларидан мисол келтирар экан, кўпроқ халқ ижодига, халқ тилига яқин шеърини парчаларни тилга олади. Бу нарса Атоий, Гадоий, Саккокий, Мирзо Ҳожи Суғдий, Лутфий, Ҳусайн Бойқаро ва бошқа туркигўй шоирлардан олинган мисолларда яққол сезилиб туради.

Навоий тазкирада халқ ижодидан фойдаланган шоирлар ёки халқ ижодидаги жанрларга мос ижод қилган қалам аҳлларига самимий ҳурмат билдириб, асарлари устида тўхтаб хайрхоҳлик изҳор қилади.

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, Навоийнинг адабиёт ва санъатга илмий-назарий, танқидий қарашлари-

---

³⁵ Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. Тошкент, 1959, 109-бет.

нинг бир қисмини ўзбек халқ оғзаки ижодига бўлган муносабатлари ташкил қилади. Навойнинг халқ ижодига илмий қарашларини ўрганиш XV асргача ва XV асрда ўзбек адабиётида халқчиллик анъаналари, шахсан Навойнинг халққа ва халқ ижодига бўлган буюк муҳаббатини, унинг ижодидаги халқчилликнинг туб негизларини, ўзбек фольклорининг XV асрдаги аҳволи қандай даражада эканлигини билиб олишимизга ёрдам беради.

Алишер Навойнинг халқ ижодига назарий қарашлари юқоридагилар билан чекланмайди. Унинг халқ ижоди асарларини тўплаш йўлида олиб борган ишлари ҳамда XV аср ўзбек фольклори терминологияси, XV аср халқ ижодининг бир неча ижодкор ва ижрочилари ҳақида айтган қимматли фикрлари ҳам халқ ижодига бўлган муносабатларини янада тўлдиради ва кенгайтиради.

Халқ шоирлари

Алишер Навой «Мажолисун-нафоис»да халқ оғзаки ижодига жуда яқин турган бир гуруҳ оми, яъни саводсиз шоирлар ҳақида маълумот беради. Мазкур шоирлар ўз асарларини бадиҳа билан айтишда машҳур бўлганлар. «Мажолисун-нафоис»да бешта оми шоир қайд этилади ва уларнинг истеъдодига юксак баҳо берилади. Ана шу бешта шоирдан бири мавлоно Бисотий ҳақида Навой бундай ёзади: «Самарқанддиндур. Шўх таъби бор эмиш, аммо бағоят оми эрмиш»³⁶. Маълум бўладики, мавлоно Бисотий «бағоят оми» бўлишига қарамай, шеърятга, шўх таъбга эга экан. Шундан кейин Бисотий ижодидан икки байт намуна келтирилади. Уша байтлардан бири мана бу:

Дил шишаву чашмони ту ҳар гўша барандаш,
Мастанд, мабодо ки, баногоҳ шиканандаш

(Таржимаси: Дил шишадир, кўзларинг уни ҳар томонга олиб боради, улар маст, мабодо уни синдириб қўймасин).

«Мажолисун-нафоис»да қолган тўртта оми шоир ҳақида қуйидагилар айтилади: «Мавлоно Қамбарий —

---

³⁶ Алишер Навой. Асарлар, 12-том, 15-бет.

Нишопурдиндур. Оми киши эрди. Аммо назм айтурда чолок эрди ва шеърида ҳам чошни бор»³⁷.

«Мавлоно Зайний — дилпазир табълик киши эрди. Агарчи оми эрди, аммо шеъри холи аз ранги эмас эрди. Фазал кўпроқ айтур эрди. Асли Сабзавордин эрди ва Мир Шоҳий била суҳбат ва мажлислар тутуб эрди»³⁸.

«Мавлоно Видоий — Балх навоҳийсидиндур ва капанакпўшлуқ кисватида юрур эрди. Омидур, аммо латиф табъи бор эрди»³⁹.

«Шоҳ Қули Уйғур — кичикдин табъи таҳсилға ва аксар фазлиётқа мулойим эрди. Ота-онанинг суюклиги жиҳатидан оми қолди. Ва кўпрак қобилияти зоеъ бўлди. Қабиланинг мирзосидур. Ҳукм улдурким, ул қилғай. Табъи муаммода мулойим тушубтур»⁴⁰.

Юқоридаги шоирлардан тўрттаси умуман саводсиз — оми бўлса, бешинчиси — Шоҳ Қули Уйғур таҳсилни давом эттиролмаи оми қолган шоирдир. Шундай қилиб, Навоий мазкур шоирларнинг адабий-бадий истеъдодини эътироф этади. Бу эътироф, бу юксак баҳо уларнинг ижодигагина эмас, айтини вақтда тўқиган шеърларини тингловчиларга етказишдаги маҳоратларига, шеърхонликдаги қобилиятларига ҳам тўла-тўқис тааллуқлидир. Оми шоирлар ижодда ҳам, ижрода ҳам баб-баробар ном чиқарганлар.

Оми шоирлар тўғрисида Навоий замондошлари асарларида ҳам маълумотлар бор. Чунончи, Заҳириддин Муҳаммад Бобир «Бобирнома»да Хуросон шоирлари ҳақида гапирганда, оми шоирлардан Аҳлийни тилга олади: «Яна Аҳлийдур, омидур. Шеъри ёмон эмас, девони ҳам бордур»⁴¹. Бобирнинг айтишича, Аҳлий саводсиз бўлса ҳам, яхшигина шеърлар айтиб «Девон» тузишга мушарраф бўлган.

Зайниддин Восифийнинг «Бадоеул-вақое» асарида Дарвеш Деҳакий деган оми шоир ҳақида маълумот берилади. Дарвеш Деҳакий Ироқ шуаросининг саркардаси ҳисобланган. У доим қишлоқда яшаб деҳқончилик билан шуғулланган. Мутлақо саводсиз бўлган ва

³⁷ Уша китоб. 47-бет.

³⁸ Уша китоб. 48-бет.

³⁹ Уша китоб. 85-бет.

⁴⁰ Уша китоб. 153-бет.

⁴¹ Б о б и р. Бобирнома. Тошкент, 1960, 244-бет.

шеърларини ёдаки айтган. Саводли мухлислари унинг айтганларини ёзиб олганлар⁴². Шуни айтиш керакки, оми шоирлар XVIII, XIX ва XX асрларда машхур бўлган ўзбек халқ шоир (бахши)ларининг XV асрдаги ажодлари, тўғрироғи салафлари бўлганлар. Улар фақат ғазаллар айтиб қолмасдан, бахшилар сингари халқ дostonларини ҳам куйлаган бўлишлари эҳтимолдан холи эмас. Навоий давридаги оми шоирларнинг айрим анъаналари Эргаш Жуманбулбул ўғли каби йирик бахшиларга мерос бўлиб ўтганлиги масаласида чуқуроқ мулоҳаза юритиш вақти келди, деб ўйлаймиз. Бу мулоҳазада яққол кўзга ташланадиган бир ҳолат борки, у ҳам бўлса, Эргаш Жуманбулбул ўғли дostonларида аруз баҳрларида айтиладиган ғазал ҳамда мухаммасларнинг учраб туришлигидир. Бу XV аср оми шоирлари ижодида ғазалнинг етакчи ўрин тутиши анъанасининг давоми эмасмикин?!

Алишер Навоийнинг хабар беришича, XV асрда оми шоирларга яқин турган бошқа бир гуруҳ санъаткорлар — қиссахонлар ҳам бўлган ва улар халқ орасида кенг тарқалган бадий сўз ижрочилари ҳисобланган.

Қиссахонлар халқ тўпланадиган жамоат жойларида, турли маросим ва маъракаларда, ҳайит ва байрамларда қиссаларни китоблардан ўқиб берганлар, баъзан оғзаки ҳам айтганлар. Улар кўпроқ бадий, тарихий, дидактик мавзудаги асарларни содда, равон, тушунарли қилиб, халқ дилига етказганлар. Шу хизматлари эвазига улар тингловчилардан тушган арзимас маблағ ҳисобига кун кечирганлар. Халқ қиссаларига Навоийнинг салафлари ва замондошлари ҳам катта аҳамият берганлар. Бунга Атойининг «Қиссасин» радифли шеъри яққол мисол бўлади:

Шамман шарҳ айласам тобуғда ҳижрон қиссасин,
Сен дегайсенким, ўқуйдур пири Канъон қиссасин.
Фурқатингда кўз ёшимни қиссахонлар кўргали,
Ўқумаслар мажлиси маҳфилда туфон қиссасин.
Тўкти қонимни лабинг, мен сўрмадим андин даме,
Чун сўрулмас козийи ишқ оллинда қон қиссасин.
Сен бути Чин ишқида ҳолимни ғайб этган киши,
«Мантқиут-тайр» ичра кўрсун Шайхи Санъон қиссасин.

⁴² Зайниддин Восифий. Бадоеул-вақое. М., 1961, 607—608-бетлар.

Сунбули зулфундин ўтсанг, эй сабо тенгри учун,
Арза қилгойсен Атойнинг паришон қиссасин⁴³.

Навоийнинг маълумот беришича, аёллар орасидан ҳам қиссахонлар чиққан:

Бу ажаб ким алар доғи дедилар,
Қиссахон қизлари магар эдилар⁴⁴.

Алишер Навоий қиссахонлик ва қиссасозлик санъати устида кенг мулоҳаза юритади. У қисса айтувчиларнинг ажойиб маҳоратини «Сабъаи сайёр» достонидаги етти қиссани ҳикоя қилувчилар образида беради. Қиссахонликнинг ғоявий моҳиятига эса «Маҳбул-қулуб»нинг биринчи қисмидаги 23-фаслни бағишлайди. Навоий қиссахонликнинг айрим нуқсонларини танқид ҳам қилади. «Маҳбул-қулуб»да ёзилишига қараганда, у пайтларда катта-катта маъракалар ташкил қилинган. Қиссахон халойиқ ўртасида бор овози билан қисса айтган. Навоий ана шундай йиғинларга қатнашганларни жинни ёки банги деб атайди: «Қиссасоз-бекор ва қиссахон-ҳарзагуфтор, ҳар ким маъжуннок ё банги, қўнглида анинг маъракаси оҳанги»⁴⁵.

Афтидан, қиссахонлар ўқийдиган асарлар шоирга маъқул тушмаган, қисса тингловчиларнинг савияси эса паст бўлган. Қиссахонликнинг Навоий тарафидан қаттиқ танқид этилишининг иккинчи сабаби қиссахонларнинг таъмагирликлари билан боғлиқдир.

Аmmo шунга қарамай қиссахонлар XV аср адабий-маданий ҳаётида халқ дилига руҳий озуқа беришда муҳим ўрин эгаллаган. Бунинг исботи уларнинг Навоий тарафидан XV асрнинг ижтимоий табақалари қаторида алоҳида таърифланишидир. Қиссахонлар темурийларнинг саройларида ҳам хизмат қилишган. Бу ҳақда Заҳриддин Муҳаммад Бобир «Бобирнома»да эслатиб ўтади.

Навоий қиссахонларнинг қандай асарларни ўқишлари, бошқача айтганда, репертуарлари ҳақида ҳеч қандай маълумот бермайди. Бошқа тарихий ва адабий манбаларда ҳам бу ҳақда маълумотлар жуда кам сақланиб қолган. Шунга қарамай, ўша даврнинг энг машҳур қиссаларининг номларини Навоийнинг ўзидан топамиз.

⁴³ Атой. Танланган асарлар. Тошкент, 1958, 129-бет.

⁴⁴ Алишер Навоий. Хамса. 477-бет.

⁴⁵ Алишер Навоий. Асарлар, 13-том, 25-бет.

Дема ровий эрур «Фарҳоду Мажнун қиссаси» муҳлик,
Ани алқисса бир долу алиф бил достонимдин⁴⁶.
Ровиё баҳрларидин манга йўқтур кеча уйқу,
«Қиссаи Ҳамза» дегил гоҳию гоҳ «Қиссаи Юсуф»⁴⁷.

Бу байтлардан Навоий замонида «Фарҳоду Ширин қиссаси», «Юсуф қиссаси», «Амир Ҳамза қиссаси» кўп ўқилгани маълум бўлмоқда. Яна шу нарса ҳақиқатга яқинки, Урта Осиё халқлари орасида кенг тарқалган «Або Муслим», «Иброҳим Адҳам», «Минг бир кеча», «Қалила ва Димна», «Тўтинома», «Қитоби Жамшид» каби асарлар ҳам Навоий даври қиссахонларининг репертуарларидан мустаҳкам ўрин олган, халқ севиб эшитадиган қиссаларга айланган.

Навоий замонида халқ бадий ижрочилигининг яна бир тур вакиллари — гўяндалар ҳам бўлганлар. Бир неча қиссахон биргаликда ёки атоқли қиссахонларга ўз шогирдлари жўр бўлиб қисса ўқиганлар. Буларнинг қисса ўқиши катта мусиқийлик ҳосил қилган. Кейинкейин бундай қиссахонларга турли созлар билан создалар ҳам қўшилган. Шу зайлда гўяндалар қиссахонлардан ажралиб чиққан. Гўяндалар катта ҳажмдаги асарларни ижро этишлари, музикадан фойдаланишлари билан созанда, хонандалардан фарқ қилганлар. Навоий Саййид Ҳасан Ардашерни таърифлаганда мазкур сўз санъаткорларини алоҳида-алоҳида тилга олади: «Ва замонанинг шуаро ва фузало ва зурафосидин аларнинг висоқи холи эрмас эрди... Ва шаҳрнинг созанда ва хонанда ва гўяндаси доим алар суҳбатида ҳозир бўлурлар эрди»⁴⁸. Гўяндалар кўпроқ тўй ва байрамларда қатнашиб, маросимга тантанали руҳ бағишлаганлар. Улар дастлаб қиссахонлар репертуаридаги умумий асарларни, кейинчалик создалар жўрлигида фақат шеърий асарларни ижро этишган.

«Мажолисун-нафоис»да мавлоно Абдусамад Бадахшийнинг гўяндалар ҳақида махсус асар яратганлиги хабар қилинади ва ундан бир байт келтирилади: «Мавлоно Абдусамад Бадахший ҳам Бадахшондиндур. Султон Абу Саид Мирзо замонида Ҳирийга келди. Подшоҳ анга ўз тарихини буюрди. Маснавийгўй ва мусанниф

⁴⁶ Алишер Навоий. Фаройибус-сиғар. Тошкент, 1959, 511-бет.

⁴⁷ Алишер Навоий. Наводируш-шабоб. Тошкент, 1959, 707-бет.

⁴⁸ Алишер Навоий. Асарлар, 14-том, 78—79-бетлар.

киши эрди... Тўй таърифиди ва гўяндaлар зикрида анинг маснавийсидиндурким:

Зи моҳй ҳаё-хуй то моҳ буд,
Сари овозашон «жонам оллоҳ» буд⁴⁹

(таржимаси: Бутун еру кўкда (айнан: балиқдан ойгача) бўлган ҳайқириқларнинг бошланишида «жоним худога» деган овоз чиқар эди).

Навоий мавлоно Фигоний деган шоирга гўяндалик унвонини ҳурмат билан қўшиб рақам қилади: «Мавлоно Фигоний-мир Саид гўяндадур ва мужаллидлиғ ҳам билур ва нақшбурилиғда ҳунарманддур. Аммо ани аксар авқот хуштабълиқ иллат паришон тутар»⁵⁰.

Навоий темурийлар саройида қиссахонлар билан бирга гўяндалар ҳам бўлганини қайд этади. Унинг сўзига қараганда, мирзо Бойсунқур (1395—1433 йиллар) илму санъатнинг турли намояндалари қаторида гўяндаларни ҳам тарбият қилиб уларга ҳомийлик кўрсатган: «Бойсунқур мирзо — хуштабъ ва сахий ва айёш ва ҳунарпарвар подшоҳ эрди. Ҳаттот ва наққош ва созанда ва гўяндадин мунча беназир кишиким, анинг тарбиятидин ороға кирди, маълум эмаским, ҳеч подшоҳ замонида пайдо бўлмиш бўлғай»⁵¹.

Саройда гўянда сақлаш, уларни ҳарбий юришлар ва сафарларда бирга олиб юриш анъанаси Заҳириддин Муҳаммад Бобирнинг Ҳиндистондаги подшоҳлик вақтида ҳам давом қилган. Бобир «Бобирнома»да 1526 йил воқеаларини баён қилар экан, Ҳиндистоннинг Гувалёр вилоятига сайр қилганда гўяндаларни бирга олиб борганини ёзади: «Обшорнинг устида ўлтуруб, маъжун едук. Сув юқори бориб, сувнинг бидоятиғача сайр қилиб, ёниб, бир баланди устига чиқиб, муддате ўлтурдук. Созандалар соз чалдилар ва гўяндалар нима айттилар»⁵².

XV асрдаги сўз санъати ижрочилари орасида оми шоирлар, қиссахонлар, гўяндалар билан бир қаторда йиров (жиров) деб номланган халқ шоирлари ҳам бўлган. «Фавойидул-кибар» девонидаги соқийномада қуйидаги байтлар бор:

⁴⁹ Алишер Навоий. Асарлар. 12-том, 43—44-бетлар.

⁵⁰ Уша китоб. 103-бет.

⁵¹ Уша китоб. 171-бет.

⁵² Б о б и р. Бобирнома. Тошкент, 1960, 416-бет.

Соқиё, май туту қўйғил сўзни,
Хон қурултойиға еткур ўзни.
Соф май жон аро гар дилкашдур,
Тустуғон ичра қимиз ҳам хуштур.
Эй йиров, сен ҳам ишингни кўргуз,
Етуғон бирла улуғ ирни туз⁵³.

Бу байтларда Ҳусайн Бойқаро тарафидан чақирилган мажлис (қурултой)лардан бирида сўз санъаткорларидан йиров ҳам иштирок этгани, у ётуғон деган мусиқа асбоби жўрлигида катта ҳажмли халқ дostonлари (улуғ ир)ни маҳорат билан айтиб бергани хабар қилинади.

Йировлар ўзбек халқи орасида қадим замонларда пайдо бўлган. Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари фикримизга далил⁵⁴. Йировлар куйлаганда асосий жўр бўлувчи асбоб қўбиз ҳам «Девону луғотит турк»да қайта-қайта тилга олинади.

Навоий гарчи ўша давр йировларидан биронтасининг исмини тилга олмаса-да, уларнинг тантанали маросимларда бошқа халқ ижрочилари қаторида иштирок этишлари ва юксак маҳорат кўрсатганларини қайд этадики, бунинг ўзи ўзбек халқ оғзаки ижоди учун муҳим ҳужжатдир.

Кези келганда, Навоий асарларида қайд этилган халқ шоири маъносини берувчи ўзон термини ва улар айтадиган терма — ўзмоғ ҳақида сўзлаб ўтайлик. Навоий «Мезонул-авзон»да туркий халқларда аруз вазнидан бошқа вазн (бармоқ вазни назарда тутилмоқда — М. Ҳ.) ҳам борлигини ва у вазндаги асарлар аруз баҳрларига тушмаслигини ёзади: «Чун ўзонларнинг ўзмоғи ва ўзбекларнинг буди-будойи ҳеч вазн била рост эмас эрди, анга таарруз қилилмади, агарчи асарлари бордур, аммо анинг аруз илмига дахли йўқтур»⁵⁵. Навоий айтган ўзонлар кимлигини билиш учун

---

⁵³ Алишер Навоий. Фавойидул-кибар. Тошкент, 1960, 698-бет. Учинчи байтнинг биринчи мисрасидаги «ишингни» сўзи нашрда «эшикни» шаклида босилган. Бу хато бўлса керак. Чунки Навоий «Эй йиров, сен ҳам ишингни кўргуз!» яъни «Эй йиров, сен ҳам бошқа санъаткорга ўхшаб ҳунарингни, маҳоратингни намойиш қил» деб хитоб қилапти.

⁵⁴ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов. Тошкент, 1963, 3-том, 9, 43, 156, 322-бетлар.

⁵⁵ Алишер Навоий. Асарлар. 14-том, 181-бет.

Ўзон сўзининг маъносини очишга тўғри келади. Ўзон сўзи туркий халқларнинг қадимги ва ўрта аср ёдгорликлариди, шунингдек, ҳозирги туркий тилларнинг бир нечасида мавжуд⁵⁶. Бу сўз турли луғат ва тадқиқотларда: чунончи, шайх Сулаймон Бухорий луғатида моний ва шарқийни куйловчи киши⁵⁷, Л. З. Будагов луғатида танбур чалиб туркий айтувчи⁵⁸ деб изоҳланади. Академик В. В. Бартольд жуда кўп манбалар билан танишиб, ўзон асли туркий сўз бўлиб, қўбиз чалиб эпик асарларни (халқ дostonларини) айтувчи киши демакдир, деган хулосага келади⁵⁹. А. Н. Самойлович ҳам ўзон ҳақида худди шундай фикрни баён қилган⁶⁰.

Ўрта Осиё халқларининг музыка тарихини тадқиқ этган В. Беляев туркманлар қўбиз чалиб эпик асарларни куйловчини ўзон деб атайдилар, деб ёзади⁶¹. Халқ оғзаки ижодининг катта билимдони ҳисобланган В. М. Жирмунский В. В. Бартольд, А. Н. Самойлович ва бошқаларнинг ўзон тўғрисидаги фикрларига ва ўз текширишларига асосланиб, шундай хулосага келди: ўзон туркий тилда сўзлашувчи халқларда соз чалиб дoston айтувчи, қаҳрамонлик қўшиқларини куйловчидир⁶². Ўғуз халқ эпоси «Китоби Дада Қўрқут»ни текширган озарбайжонлик олимлар М. Ориф, Ҳ. Арасли, А. Демирчизода, М. Тахмасиб ва бошқалар ҳам ўзон қўбиз чалиб, унинг жўрлигида халқ дostonларини айтувчи киши, деган фикрга келдилар⁶³.

Ўзонлар куйлайдиган асарлар ўша даврда ўзмоғ деб юритилган.

⁵⁶ Сейидов М. А. Об этимологии слова *ozan//uzan*. «Советская тюркология», 1971, №1, с. 38—48.

⁵⁷ Шайх Сулаймон Бухорий. Луғати чифатойи турки усмоний. Истанбул. 1298 ҳ.

⁵⁸ Будагов Л. З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. т. I, СПб., 1869, с. 131.

⁵⁹ Книга моего деда Коркута. Огузский героический эпос. Перевод акад. В. В. Бартольда. М.—Л., 1962, с. 112—114.

⁶⁰ Самойлович А. Н. Очерки по истории туркменской литературы.— Сб. «Туркмения», Л., 1929, с. 144.

⁶¹ Беляев В. Очерки по истории народов СССР. М., 1962, с. 138.

⁶² Жирмунский В. М. Огузский героический эпос и «Книга Коркута».— Книга моего деда Коркута. М.—Л., 1962, с. 148—149.

⁶³ Сейидов М. А. Об этимологии слова *ozan//uzan*. «Советская тюркология», 1971, № 1, с. 42.

XV аср бадий сўз ижрочиларининг яна бир тури воизлар эди. Воизларнинг жамоа (тингловчининг) ҳиссиёт ва тушунчасига таъсир этишдаги ваъз айтиш усуллари ўрта аср Шарқда воизлик санъати деб юритилган. Воизлар турли масалалар бўйича: давлат тузилиши, ҳуқуқ, эътиқод, илм ахлоқ ва одоб, панд-насиҳат, расм-русумлар ва бошқалар бўйича нутқ айтганлар.

Воизлик санъати синфий бўлганлиги туфайли мамлакатнинг ижтимоий тузуми манфаатига, ҳоким синф мафкурасини тарғиб қилишга қаратилган. Айниқса, Шарқ ўлкаларида ислом динининг ғоя ва ақидаларини тарғиб ва ташвиқ этишда воизликдан кенг фойдаланилган. Натижада халқ ўртасида «ваъз»ни диний сўзлар, «воиз»ни дин насиҳатгўйи деган тушунчалар пайдо бўлган. Ўзбек ва форс-тожик классик адабиётларидаги воиз образи ҳам халқ тушунчасидаги ана шу қарашни ифода этади. Бироқ воизлик санъати бутун борлиғи билан зарарли бўлган эмас. Воизликдан ҳукмрон синфлар тарғибот қуроли сифатида фойдаланган бўлса-да, лекин бу санъатда жуда кўп илғор ғоялар, ижобий анъаналар қўлга киритилди. Воизлик ўзбек халқи тарихида кишиларнинг руҳи ва ақлига кучли таъсир кўрсатувчи баркамол санъат даражасига кўтарилди. Унинг назарияси ва талқин услубларини ёритувчи ўнлаб илмий рисоалар вужудга келди. Воиз Қазвинийнинг «Зилолу маҳол», Курайш Синдийнинг «Анисулвоизин», мулла Қалон Воиз Самарқандийнинг «Равзатул-воизин», мавлоно Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Даҳ мажлис», «Маҳзанул-иншо»си ва бошқалар шулар жумласидандир. Воизлик санъати ривожланиш жараёнида қандай вазифани бажариши ва мавзуи нуқтаи назаридан дабирлик, хатиблик, музаккирлик каби кўринишларга бўлинган. Дабирлик — давлат фармонларини иншо этиш ва ўқиб бериш, хатиблик — жумъа кунлари ҳайит ва бошқа йиғинларда жамоа олдида диний-ахлоқий масалаларни шарҳлаб бериш, музаккирлик — сарой аёнлари, ҳарбий лашкарлар, халойиқ олдида нутқ сўзлаб тарихий воқеаномалар, саргузаштлар, жангномалар ва қиссалардан нақл қилишдир. Воизларнинг ана шу учинчи тури — музаккирлар айтадиган нутқ ғоявий мазмуни, ижро табиати билан фольклорга, дидактикага жуда яқин. Булар биз юқорида зикр қи-

либ ўтган бадий сўз ижрочилари қиссахонларга яқинлашиб кетади.

Воизликнинг асосий хусусиятларидан бири оғзакилик эди. Воизлар кўпинча тайёр текстлардан фойдаланиб ваъз айтсалар-да, айримлари текстга муурожаат қилмай экспромт (бадиҳа) билан нутқ сўзлаганлар. Воиз ҳозир бўлган жамоат (аудитория) айна чоғда панд-насиҳат эшитишни хоҳлайдими ёки жангномалардан сўзлаш керакми ёхуд бадий қиссалар даркорми, у тингловчиларнинг кайфиятига қараб ана шулардан бирини танлаган. Бу жиҳатдан воиз билан аудитория ўртасида жиддий муносабатлар мавжуд. Бундан ҳам характерлиси воизнинг ваъз айтишда «овоз тусланишларидан, пауза, ритм ва урғулардан, юз, кўз ва қўл ҳаракатларидан, гавда силкинишларидан»⁶⁴ маҳорат билан фойдаланишдир, кучли ҳарорат ва ҳиссиёт тўғриси билан ўз фикрларини тингловчига етказишдир. Ваъз жараёнида бундай руҳий ҳолатлар воизнинг нутқига ранг-баранглик, улугворлик фазилатларини бахш этади. Воизлар халқ ўртасида, ижтимоий-маданий ҳаётда бағоят ҳурматга молик кишилар ҳисобланиб, исмлари олдида «мавлоно», охирида «воиз» сўзлари доимо қўшиб айтилган.

Алишер Навоий ўз даври воизларининг бурчи, вазифаси ҳақида бир қанча қимматли фикр ва маълумотлар ёзиб қолдирган. У «Маҳбубул-қулуб»нинг «Насиҳат аҳли ва воизлар зикрида» деган йигирма тўртинчи фаслида воизликнинг моҳияти, воизларнинг бурчи, вазифаси хусусида шундай дейди: «Ваъз бир муршид ва огоҳ ишидур ва анинг насиҳатин қабул этган мақбул кишидур. Аввал бир йўлни бормоқ керак, андин сўнгра элни бошқармоқ керак. Йўлни юрмай юрган итар ва ғайри мақсуд ерга етар»⁶⁵. Навоий «Мажолисун-нафос»да мавлоно Муҳаммад Табадкони, мавлоно Риёзий, мавлоно Муин Воиз, мавлоно Ҳусайн Воиз каби машҳур воизларнинг маҳоратига баҳо бериб, улар ҳақида ажойиб сўзлар битган. Жумладан, мавлоно Риёзий тўғрисида шундай дейилади: «Ваъз айтиб минбарда ўз ашъорин ўқуб, йиғлаб важду ҳол қилур. Анинг

⁶⁴ Қодиров М. Алишер Навоий ва санъат. Тошкент, 1968. 24-бет.

⁶⁵ Алишер Навоий. Асарлар. 12-том, 101-бет.

ишида бу навъ зарофат кўпдур»⁶⁶. Мавлоно Муин Воиз эса «минбар устида девонавор илик ташламоғи ва тахтани тепмағи кўпдур ва ўзин «Муин девона» била таъбир қилур ва кўп баланд ва паст сўзлар айтур»⁶⁷, деб таърифланади. Навоийнинг мавлоно Хусайн Воизга бағишланган фикраси жуда ҳам диққатга сазовордир. У ваъз ва шеър айтиш билан бирга, табиий фанлардан ҳам хабардор бўлган. «Мавлоно зуфунун ва ранғи ва пуркор воқеъ бўлубтур,— деб ёзади Навоий.— Оз фан бўлғайким, дахли бўлмағай. Хусусан ваъз, иншо ва нужумки, анинг ҳаққидур ва ҳар қайсида мутааййин ва машҳур ишлари бор...»⁶⁸.

Навоий Ҳусайн Воиз фаслида бир қизиқ воқеани хотирлаб ўтади. Унинг ёзишича, кунларнинг бирида Ҳусайн Воиз ваъз айтадиган минбарнинг устига Ҳирот шўхларидан бири ҳазил қилиб хожа Ҳофизнинг қуйидаги матлаини ёзиб кетган:

Воизон к-ин жилва бар меҳробу минбар мекунанд,
Чун ба хилват мераванду кори дигар мекунанд,

(Мазмуни: Меҳроб ва минбарларда шундай яхши кўринадиган воизлар, хилватга борганларида бошқа иш тутадилар).

Бу байтни ўқиган Ҳусайн Воиз қаттиқ ранжийди ва бир қанча вақт ваъз айтмай қўяди. Ниҳоят, Ҳусайн Воиз ўз рақибининг ҳазилидан ноўрин хафа бўлганлигини тушунади. «Аmmo,— деб ёзади Навоий,— мавлоно қилғонининг хато эрконига воқиф бўлғач, яна ўз иши бошига борди. Бормаса, икки хато бўлур эрди. Бок йўқдур, айбсиз тенгридур»⁶⁹.

Ҳусайн Воиз билан Ҳирот зурафоси ўртасида бўлиб ўтган ҳазилдан биз икки нарсанинг гувоҳи бўламиз. Биринчидан, улуғ форс-тожик шоири хожа Ҳофизнинг шеърлари XV аср Ҳирот адабий муҳитида кенг тарқалган. Иккинчидан, халойиқ, жамоат ҳузурида ваъз айтиш доимий, одатий тусга кирган. Ҳусайн Воизнинг воизлик маҳорати ҳақида яна бир далил бор. Улуғ форс-тожик шоири ва мутафаккири Абдурахмон Жомий вафот қилганида унга атаб Алишер Навоий катта марсия битади. Шу марсияни Ҳирот халқи қошида мин-

⁶⁶ Уша китоб, ўша бет.

⁶⁷ Уша китоб. 124-бет.

⁶⁸ Уша китоб. 123—124-бетлар.

⁶⁹ Уша китоб. 124-бет.

бардан туриб Ҳусайн Воиз ўқиб беради. Бу тарихий воқеа ҳақида Навоий устози Абдурахмон Жомийнинг хотирасига бағишланган «Хамсатул-мутаҳаййирин» рисоласида хабар беради. Хондамир ҳам «Мақоримул-ахлоқ»да Ҳусайн Воиз ҳақида сўзлаб, Навоий ҳомийлигида етишган олиму фозиллардан деб атайди. Восифий «Бадоеул-вақое»да Ҳусайн Воизни жуда машҳур воиз ва донишманд бўлганини айтади (зотан, Восифий ваъзда Ҳусайн Воизнинг шогирди бўлган).

Навоий асарларида халқ дoston ва қиссаларини, қўшиқларини аytувчи, ижро қилувчиларнинг яна бир нечаси тилга олинади: дostonсаро (дoston аytувчи), афсунсоз, афсонапардоз, фасонапайванд (уста дostonчи, ҳикоя аytувчи), қиссапардоз (қиссани чиройли қилиб аytувчи), ноқил, ровий (нақл, ривоят, қисса аytувчи), навоғў (ғўдакларга алла аytувчи), навҳагар (таъзияда йиғи аytувчи) ва бошқалар.

Шундай қилиб, Алишер Навоий асарларини синчиклаб кўриб чиққан киши улардан халқ оғзаки ижодиётининг XV асрдаги бир гуруҳ намояндalари ҳақида қимматли маълумотлар топиши мумкин. Агар ўтмишда фольклористика тўғрисида махсус илмий асарлар яратилмаганини ва адабиётшуносликнинг бу соҳасига етарли эътибор берилмаганини ҳисобга оладиган бўлсак, у вақтда Алишер Навоийнинг оғзаки ижод намояндalари — оми шоирлар, қиссахонлар, гўяндalар, йировлар, ўзонлар, воизлар ва бошқалар ҳақидаги маълумотлари, қайд ва мулоҳазalари фольклористика тарихини ўрганиш ва ёритишда ноёб илмий-адабий манбалиги ўз-ўзидан аён бўлади. Навоий асарларидаги материаллар қадимги ва XV—XVI асрлардаги адабий ёдгорликлар, тарихий, этнографик, лингвистик манбалар билан қиёс қилиниб ўрганилса, Навоийнинг фольклорга доир назарий қарашлари, қолаверса, ўзбек фольклорининг ҳали биз учун қоронғи бўлган томонлари равшанлашиши турган гап.

Ҳазил-мутойиба, аския намояндalари

Алишер Навоий асарларида ҳамда XV асрнинг бошқа тарихий-адабий манбаларида ўзбек халқ оғзаки ижодининг энг оммавий жанрларидан бири бўл-

ган ҳазил-мутойба, аския ва унинг ижрочи — намояндалари тўғрисида қимматли маълумотлар мавжуд.

Халқимизнинг йиғинларда, сайлларда, тўй-томошаларда, гап-гаштак ва суҳбатларда икки ёки бир неча кишининг маълум мавзу устида тарафма-тароф бўлиб сўз ўйинлари, қочирмалари, ўхшатиш, муболагалар ва бошқа воситалар орқали айтадиган ҳазил-мутойба, аскиялари қадим замонлардан бери мавжуд. Аския XV асрда халқ сўз санъати, халқ оғзаки ижодининг мустақил бир жанри сифатида тараққий этди. Лекин биз Навоий асарларида ҳозирги вақтда илмий истилоҳ — термин сифатида қўлланадиган аския сўзини учратмаймиз. Навоийда худди ана шу аския маъносини ифодаловчи ёки унга яқин келувчи бошқа қатор сўзлар бор. Улар Навоий асарларида учраб туради. Биргина «Мажолисун-нафоис»да аския маъносини англаувчи қуйидаги сўзлар бор: ҳазил (23, 44, 46, 56, 90, 130, 158, 164, 166)⁷⁰, мутойба (120, 130, 141, 209), лутф (114), латойф (168, 210), зарофат (154), бадиха (58, 164). Аскиянинг ижрочилари аскиячи, аскиябоз терминлари ҳам Навоий асарларида кўринмайди. Аския намояндаларини «Мажолисун-нафоис»да зурафо (6, 32, 39, 41, 44, 51, 53, 57, 92, 93, 94, 109, 133, 157, 170), зариф (123), зариф йигит (184), зарифваш (54, 122), зарофатлик киши (163), ҳаззол (23, 76), надимшева ва ширингўй киши (55, 65) каби сўз ва сўз бирикмалари билдириб келади. Навоий асарларида аскиячи маъносини берувчи базлагў сўзини ҳам учратамиз. Бу сўз «Фарҳод ва Ширин» достони, «Наводируш-шабоб» девонида шундай қўлланган:

Зарофат ҳолатида базлагўйлр,
Аторидқа қилиб ҳардам ғулулар⁷¹.

Навоий агар бор эрур базлагўй,
Бадий элдин эрмас бадое бадий⁷².

Аския маъносини билдирувчи закий сўзи ҳам Навоийда учрайди. Бу сўз «Насоимул-муҳаббат» тазкирасида адиб Аҳмад Югнакийга берилган таърифдагина

⁷⁰ Алишер Навоий. Асарлар. 12-том. Қавс ичида бетлари кўрсатилди.

⁷¹ Алишер Навоий. Хамса, 170-бет.

⁷² Алишер Навоий. Наводируш-шабоб. Тошкент, 1959. 296-бет.

ишлатилган⁷³. Надимлик ҳам аскиячилик билан туташиб кетади. Надим сўзи Навоийда ҳозиржавоб суҳбатдош маъносида келган:

Менга улким надиму соҳибдур,
Туну кун ҳамдаму мусоҳибдур⁷⁴.

Навоий даврида бадиҳагўйлик ҳам ривож топиб, аскияга жуда яқин турган. Сўз, лутф, шеър бирданига, тайёрликсиз айтилса, уни бадиҳа, бадиҳагўйлик дейилган. Бадиҳагўйлик худди аския сингари икки ёки бир неча киши орасида маълум мавзуда чиройли лутф ва қочирмалар қилишда, сўз ўйинларини маҳорат билан ишлатишда ижодий мусобақа бўлган. Бунда бадиҳагўйлар бутун импровизаторлик қобилиятларини, сўз, нутқ бойликларини тўкиб солганлар, тана ҳаракати ва мимикадан ҳам фойдаланганлар. Шунинг учун халойиқ бадиҳагўйларнинг санъатини эшитибгина қолмасдан, ҳатто роҳатланиб томоша қилган. Бадиҳагўйларнинг ижрочилик фаолияти, бир томондан, мушоирани билдирса, иккинчидан, бадиҳа билан ҳазил-мутойиба, латифа, лутф айтишлари аскиячиларни эслатиб туради.

Шундай қилиб, XV асрда ҳазил-мутойиба, аския санъати, Навоийнинг ўз таъбири билан айтганда, зарифлик, базлагўйлик, надимлик, бадиҳагўйлик Хуросон ва Мовароуннаҳрда кенг ривож топган. Бунин Навоий асарларидаги маълумотлар, Хондамир, Восифий, Заҳриддин Бобир мемуарларидаги қайдлар шубҳасиз тасдиқлайди.

«Мажолисун-нафоис»да Навоийнинг хабар беришича, ўша вақтларда китоб дўконлари адабий ижод соҳиблари ва мухлисларининг, шоир ва зурафоларнинг тўпланадиган жойларидан бири бўлган. Бундай китоб дўконларидан бирини Навоий қуйидагича таърифлайди: «Мавлоно Мир Қарший Самарқандда бўлур эрди ва бозорда саҳҳофлик дўкони бор эрди, зурафо анда жамъ бўлурлар эрди ва мавлоно ўзини ул хайлға устод тутар эрди»⁷⁵. Шундай китобхонликлар, адабий баҳслар, адабий мажлислар саҳҳофлардан бошқа косиб-ҳунармандларнинг дўконларида, устахона ва меҳмонхоналарда ҳам бўлиб турарди.

⁷³ Алишер Навоий. Асарлар. 15-том, 156-бет.

⁷⁴ Алишер Навоий. Асарлар. 13-том, 120-бет.

⁷⁵ Алишер Навоий. Асарлар. 12-том, 576бет.

Адабий анжуманларни тез-тез ўтказиб туришда шахсан Навоийнинг хизматлари катта эди. Айни вақтда «Навоийнинг уйи маданий-адабий, илмий ишларнинг қайнаган ери эди. Деярли ҳар кун шоирлар, адиблар, олимлар бу ерга тўпланар эдилар. Бу уйда бўладиган адабий мажлислар, шеърӣ мусобақалар, танқидлар ижодчиларнинг фикрий ўсишларига, қобилиятларининг ўткирлашишига катта ёрдам берар эди»⁷⁶. Унинг мажлис, мушоира, мубоҳаса, зиёфатларида замонасининг барча сўз санъаткорларидан: шоирлар, олимлар, зурафолар, муаммоғўйлар, масхара ва муқаллидлар иштирок қиларди. Булар орасида ўзининг фавқулодда истеъдодини намоён қилганлар мукофотлар олар эди. Масалан, Зайниддин Восифийнинг айтишича, Навоий Ҳирот зурафоларининг бошлиғи Бурҳони Гунг билан тез-тез учрашиб, уни йиғинларга чақириб турган. Алишер Навоий билан Мажиддин Муҳаммад уюштирган бир мажлисда Абдулвосеъ Мунший, Мир Сарбараҳна, мавлоно Бурҳони Гунг, мавлоно Муин Шерозий, Мирак Заъфарон, Шоҳ Муҳаммад Мирак, Сарви Лаби Жўй, Шамшири Сояпарвар, мулло Хўжа Хонанда, Юсуф Мозори Чилғозий, Юсуф Соний, Моҳи Симноний, Соқи ва Боқи Ироқий каби сўз усталари — аскиячилар, қизиқчилар қатнашган. Бу мажлис 1492 йилнинг март ойида Ҳиротнинг Барча боғида чақирилган. Мажлисда ўз маҳоратини кўрсатган машҳур сўз устаси, қизиқчи Абдулвосеъ Мунший Навоий тарафидан ўн тулпор от, йигирма чакмон, ўн минг танга пул билан мукофотланган⁷⁷.

Навоийнинг бундай улкан анжуманнинг ташаббускори бўлиши, пешқадам сўз усталарини рағбатлантириши бадий сўз санъати ва унинг ижрочиларига ҳомийлигидан, ғамхўрлигидан, сўз санъатининг жамият ҳаётидаги вазифаларини чуқур тушунганидан далолат беради.

С. Айний «Алишер Навоий» номли монографиясида Навоий замонидаги латифаларни қуйидагича баҳолайди: «Навоий замонида шахсий, одобсиз ва ижтимоий аҳамиятга эга бўлмаган ҳажв ва латифалар кўп бўлга-

⁷⁶ Шарафиддинов О. Алишер Навоий. Тошкент, 1971, 70-бет.

⁷⁷ Болдырев А. Н. Алишер Навои в рассказах современников.— Сб. «Алишер Навои». М.—Л., 1946, с. 133—136.

нидан, ижтимоий аҳамиятга эга бўлган ширин ҳажвлар ва ёқимли яхши латифалар ҳам забардаст шоир ва олимлар учун бир оддий иш бўлиб қолган эди»⁷⁸. С. Айний беадаб, шахсий ҳажв ва латифалар намояндаси қилиб Абдулвосеъ Муншийни кўрсатади. Тўғри, Алишер Навоий «Мажолисун-нафоис»да Абдулвосеъ Муншийнинг истеъдодига юқори баҳо бериш билан бирга, унинг табиатидаги нуқсонларни ҳам танқид қилади. Навоий Абдулвосеънинг нуқсонларини унинг тарбиячиси вазир хожа Маждиддиннинг таъсиридан деб билади.

Навоий ҳазил-мутойибанинг, латифанинг кишиларда яхши ахлоқни парвариш қилишига, ижрочиларнинг тингловчилар учун ибрат бўладиган маҳоратларига юксак баҳо берар, қадрлар эди.

Шу ўринда шахсан Алишер Навоийнинг табиати, мизожида ҳазил-мутойиба, бадиҳага мойиллиги, унинг зариф бир киши бўлганини замондошлари Хондамир ва Восифийларнинг хотираларига суяниб алоҳида қайд қилиб ўтамыз. «Ҳазрати Султоннинг дўсти давлат эгаси олий ҳазрат баъзан ширин тилни мазоҳ ва мутойибага очарди ва муносиб ўринларда латифасимон сўзларни баён ипига тизарди». Сўнгра Хондамир: «Бундай олий ҳазратнинг нозик зеҳни ва муборак фикрининг юқори даражали ўткир эканлигига далолат қилганлигидан, улардан бир хилларини ёзишга журъат қилинади»⁷⁹, — деб қатор латифаларни келтиради. Бу латифалар Навоийнинг ўз замондошлари билан бўлиб ўтган суҳбатларида, баҳсларида қилган ҳозиржавоблигидан, ажойиб лутф ва қочирмаларидан юзага келган ва халқ ўртасида тарқалган. Уларнинг айримларини шоирнинг фазилатлари тўғрисида халқ яратган ёхуд ҳаётда айнан содир бўлган бўлиши мумкин. Жумладан, Навоий билан машҳур мусиқашунос мавлоно Алишоҳ ўртасида юз берган суҳбат туфайли туғилган латифа:

«Мусиқий фанида даврининг ягонаси мавлоно Алишоҳ бир куни давлатли олий ҳазратга арз қилиб, сизнинг олий илтифотингиздан ва марҳаматингиздан умид шуки, вақф бошқарувчилари олти ойлик маошимни

⁷⁸ С. Айний. Асарлар. 8-том, Тошкент, 1967, 368-бет.

⁷⁹ Хондамир. Макоримул-ахлоқ. Тошкент, 1967, 108-бет.

бирданига берсалар, ҳар ойда хизматчиларга бош оғриги бўлиб юрмасам, дейди.

Олий ҳазрат жавоб бериб:

— Мавлоно,— деди,— умримиздан олти кун қолганими, йўқми, бизга маълум эмас, сиз нима учун омонат ҳаётга бу қадар эътиқод қилиб, келажак олти ойлик маошни талаб қиласиз?

Мавлоно жаноблари:

— Сиз фармон беринг, у пулларни бераверсинлар, бордию ўлиб қолсам, гўр-кафанимга яраб кетар,— деди.

Олий ҳазрат:

— Улиги ҳам бир бало тириги ҳам бир бало, дегани сиз экансиз-да!— деди»⁸⁰.

Бу латифа Навоийнинг халқ оғзаки ижодини, латифа ва ибораларни жуда яхши билганидан, улардан кундалик фаолиятида маҳорат билан фойдаланганидан ҳалолат беради. «Улиги ҳам бир бало, тириги ҳам бир бало» ибораси ўзбек халқ тилида ҳозир ҳам фаол ишлатилади. «Макоримул-ахлоқ»даги бошқа латифалар ҳам худди шу хилдадир. Восифийнинг «Бадоеул-вақое» асарида ҳам Навоийнинг ҳазил-мутойибага усталигини кўрсатувчи қатор лавҳалар сақланиб қолган.

Алишер Навоийнинг табиатидаги ҳазил-мутойибага, юморга кучли мойиллик, бундай ҳолатларни бир зумда пайқай билиш унинг ўз ижодида фольклорга жиддий ўрин берганлигини чуқурроқ тушуниб олишимизда муҳим аҳамият касб этади. Шу муносабат билан Н. Г. Чернишевскийнинг қуйидаги сўзларини эслаб ўтсак, Навоий ижодининг сирлари бизга янада равшанроқ бўла бошлайди: «Юморга мойил кишилар — юксаклик, олижаноблик, ахлоқийликнинг бутун улугворлигини ва ҳамма қадр-қимматини тушунадиган, уларга нисбатан эҳтиросли муҳаббат билан руҳланган кишилардир. Улар ўзларида кўп олижаноблик, кўп ақл, соф инсоний фазилатлар ҳис этадилар ва шунинг учун ҳам ўзларини ҳурмат қиладилар ва севадилар. Аммо, юморга мойил бўлиш учун бунинг ўзи етарли эмас. Юморга мойил кишилар — нозик табъ, таъсирчан, салга ғаши келадиган ва айни замонда, кузатувчан, одил, беғараз

---

⁸⁰ Хондамир. Уша асар. 112-бет.

табиатли кишилардир — улар назаридан икир-чикир-лар, ярамаслик, ифлослик, арзимаслик, тубанлик, паст-кашликнинг ҳеч бири яшириниб қола олмайди»⁸¹.

Лекин юқорида баён қилинган фикрлардан Алишер Навоий ҳазил-мутойиба, тақлид ва ташбиҳ, ўйин ва кулгининг ҳар қандайини қабул қилаверган, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Навоий ҳазил-мутойиба, кулгининг ўринли ва табиий бўлишини, маълум маъно ва мақсадга йўналтирилишини таъкидлаган. Хондамирнинг Навоий «муносиб ўринларда»гина кулгига мурожаат этганлигини махсус қайд этиши ана шуни тасдиқлайди. Алишер Навоий ўз асарларида ҳазил-мутойибанинг, кулгининг вазифаси, моҳияти, объекти ҳақида қимматли мулоҳазалар билдиради. У мавридсиз, маъносиз кулгини, ҳазилни қоралайди:

Ҳикмат аҳли олдида совуқ сифат йўқ кимсада,
Субҳи козибдек маҳалсиз айлаган кулгу киби⁸².

Навоий мазкур қитъага қўйган сарлавҳасида «Куч била кулгудин йироқ совуқликқа ёвуғроқ.» деган сўзларни ҳам ёзганки, булар қитъаннинг мазмунини янада тўлдиради.

Навоий «Ҳайратул-аброр»нинг олтинчи мақолатида одоб ва ҳаё ҳақида муҳокама юритиб кулгининг моҳияти устида тўхтайди. Шоир ўринсиз, зўрма-зўраки кулгини одобсизлик белгиси деб билади. Кулги одоб доирасидан четга чиқмаслиги, бачканаликка айланиб кетмаслиги, кишиларнинг шахсиятига тегмаслиги керак:

Тарки адабдин бири кулгу эрур,
Кулгу адаб таркига белгу эрур.
Кулгуки ўз ҳаддидин ўлди йироқ,
Йиғламоқ андин кўп эрур яхшироқ...
Қаҳқаҳаким ҳазил анинг ёридур,
Қурбақа савти била рафторидур⁸³.

Ёзма тарихий, адабий манбаларга суяниб, Навоий замонида зурафо аҳлининг — аскиячиларнинг репертуарлари латифа, ҳазил-мутойиба, масал, қисқа-қисқа халқ юморларига ниҳоятда бой ва ранг-баранг бўлган, деб ҳукм чиқара оламиз. Бунинг учун Навоийнинг қатор

⁸¹ Чернышевский П. Г. Полн. собр. соч. Т. II. М., 1949, с. 188—189.

⁸² Алишер Навоий. Фаройибус-сигар. Тошкент, 1959, 735-бет.

⁸³ Алишер Навоий. Хамса. 71—72-бетлар.

асарларини, Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкиратуш-шуаро», Хондамирнинг «Макоримул-ахлоқ», «Ҳабибус-сияр», «Хулосатул-ахбор», Восифийнинг «Бадоеул-вақое», Фахриддин Али Сафийнинг «Латоифут-тавоиф», Бобирнинг «Бобирнома», Хожанинг «Мифтоҳул-адл» ва «Гулзор» асарларини кўздан кечириш кифоядир.

XV—XVI асрларда Ўрта Осиёда яшаб ижод қилган жуда кўп олимлар, шоирлар, адиблар, хаттотлар, кенг зиёлилар ўз она тилларидан ташқари араб, форс-тожик тилларидан ҳам мукамал маълумотга эга бўлганлар. Натижада ана шу қалам аҳллари халқ ижодидан ёзма адабиётга олиб ўтилган ёхуд халқ ижоди намуналари кенг ўрин олган асарларни араб, форс тилларидаги асл текстида мутолаа қилганлар, ўз тилларига эркин афдарганлар, кўплаб нусхаларда кўчирганлар. Шу залда Ўрта Осиё халқлари орасида кўп афсоналар, латифалар, ҳикоятлар, ҳикматлар кенг тарқалиб, муштарак аҳамият касб қилган. Жалолиддин Румий («Маснавийи маънавий»), Муҳаммад Авфий («Жавомеул-ҳикоят»), Убайд Зоконий («Дилкушо»), Шайх Саъдий («Гулистон» ва «Бўстон»), Абдурахмон Жомий («Баҳористон») китоблари шулар жумласидандир. Мазкур муаллифларнинг китобларидаги халқ ижоди намуналари даврлар ўтиши билан ўзбек адабиёти намояндаларининг асарларига, ўзбек халқининг маънавий ҳаётига, унинг турмуш шароитига, урф-одатларига мослашиб бораверади.

Навой «Мажолисун-нафоис»да зурафони таъриф-тавсиф қилганда халқ оғзаки ижодида, халқ орасида кўп ишлатилиб турадиган («Мажолисун-нафоис»да зикр этилган аскиячиларнинг репертуарларидан жой олган) ҳазил-мутойиба, сўз ўйинлари, қисқа халқ юмори текстларини айнан бермаса-да, уларни ижодий қайта ишлаб, тазкиранинг талабига мувофиқ баён қилади. Халқ юморидан бу хилда фойдаланиш Навойнинг кўпчилик асарларига хос хусусиятдир. Навой асарларида юмористик тасвирнинг жиддий ўрин эгаллаши навойшуносларнинг тадқиқотларида кўрсатиб ўтилган. Академик В. Зоҳидов шоирнинг ҳамма асарларида «ўйноқи ҳазил-мутойиба»⁸⁴ борлигини қайд этади. Е. Э. Бер-

⁸⁴ Зоҳидов В. Улмас халқ дахоси.— Алишер Навоий. Асарлар, 1-том, 23-бет.

гельс «Лисонут-тайр» ҳақида гапириб, «Навоий достонини қанча кўп ўқисам — у мени шунча кўп мафтун этарди; у ўзининг инсонийлиги, мулойим, илиқ, типик турк юмори билан мафтун этарди»⁸⁵,— деб ёзган эди. М. Шайхзода⁸⁶, Н. Маллаевлар⁸² ҳам Навоий лирикасидаги юмористик тасвирларни алоҳида уқтириб ўтганлар. А. Абдуғафуров «Навоий сатираси» номли монографиясида Навоий ижодида юмор ва юмористик элементларни жуда чуқур ва батафсил ёритиб берди. У бир ўринда шундай деб ёзади: «Биз Навоийнинг ҳамма жанрдаги асарларида кулгининг турли даражада ва меъёрда (турли мақсад ва вазифа билан) қўлланиш ҳолатларини, юмористик тасвирни, ширин, ўйноқи табассум ва ҳазиломуз киноя-истеҳзолар, шўх қочирма ва гўзал ташбиҳлар билан безатилган баённи жуда кўплаб учратамиз»⁸⁸.

«Мажолисун-нафоис»даги ҳазил-мутойиба намоёндаларидан айримлари ҳазил-мутойиба устаси — ҳаззол деб алоҳида қайд этилса, баъзилари ҳам ҳазил, ҳам ҳажв устаси сифатида тилга олинади. Иккинчи гуруҳга мансуб қалам аҳллари биз соф юморист (ҳаззол) ёки соф сатирик (ҳажвчи) деб чегара қўя олмаймиз. Чунки Навоий ўз тазкирасида ҳазил, ҳажвга тегишли деб айтган шеърий намуналардан кўпинча мисол бермайди. Жумладан, биринчи мажлисга кирган мавлоно Жунуний мақоласида «Шеъри ёмон эрмас экандур. Аммо назмда таъби ҳажв ва ҳазил сари мойил эркандур. Хожа Ҳофиз Шарбатий била анинг орасида низоъ воқеъ бўлди ва ул мунозаатни ҳажв қилди ва халойиқ ул ҳажвни ёд туттилар ва яхшироқ шеърлари бу жиҳатдин бартараф бўлди ва ул ҳажв чин машҳур эрди битмак муносиб кўрунмади»⁸⁹. Биз бу ерда ўша шеърдан намуна берилмаганлиги туфайли Шарбатийнинг характери қандай талқин этилганлигини билмаймиз.

⁸⁵ Бертельс Е. Э. Навои и Джами. М., 1965, с. 450.

⁸⁶ Шайхзода М. Алишер Навоий лирикасининг баъзи бир поэтик усуллари ҳақида.— «Ўзбек адабиёти масалалари» тўплами Тошкент, 1959, 239-бет.

⁸⁷ Маллаев Н. Ўзбек адабиётида ғазал ва унинг ривожидан Навоийнинг роли ҳақида.— «Навоийга армуғон» тўплами. Тошкент, 1968.

⁸⁸ Абдуғафуров А. Навоий ижодида сатира. 2-китоб. Тошкент, 1972, 157-бет.

⁸⁹ Алишер Навоий. Асарлар. 12-том. 23-бет.

Лекин Навоийнинг сўзидан шу нарса аниқки, Жунунийнинг шеъри юқори савияда яратилган. Шунинг учун халқ орасида тез тарқалган.

Навоий тазкирасида ўнлаб машҳур аскиячиларнинг номини зикр қилади: Сайид Фиёсиддин, Мир Сарбараҳна, Бурҳони Гунг, мавлоно Жунуний, сайид Козимий, мавлоно Муҳаммад Муаммой, мавлоно Ҳожи Нужумий, хожа Аҳмад Мужаллид, мавлоно Малик, мавлоно Ҳамид, Сўфий Пири Сесадсола, мавлоно Абдураззоқ, хожа Хованд, мавлоно Муин, мавлоно Бурундук, мавлоно Билол, мавлоно Музҳир, мавлоно Муқбили, мавлоно Номий, мавлоно Муҳаммад Бадахший, Дарвеш Шухудий, мавлоно Абдулвосеъ, хожа Султон Муҳаммад, мавлоно Сулаймоний, мавлоно Ховарий, мавлоно Шихоб, мавлоно Шаҳидий ва бошқалар.

Булар орасида Сайид Фиёсиддин ҳақида ёзилган фикра (тазкира мақоласи) диққатимизни алоҳида жалб этади: «Сайид Фиёсиддин — Машҳаднинг содоти, балки нуқабосидиндур. Аҳл ва мулойим кишидур, мазоҳ ва мутойиба мизожиға голибдур. Шўхлуқдин файласуфваш ва улвий насабдин тазвир ва бузургманишликда беихтиёр тушубтур»⁹⁰. Демак, сайид Фиёсиддин келиб чиқиш жиҳатдан сайидлардан — улуғлардан саналса-да, у хушмуомала, мулойим киши, масхарабозлик (мазоҳ) ва аския (мутойиба) унинг табиати (мизожи)га шундай сингиб кетганки, бундан у файласуфваш ва найрангбоз бўлиб, улуғ насаб — сайидликдан беихтиёр туриб қолган. Сайид Фиёсиддин масхара ва аскияни ўзига касб қилиб олган соҳибхонар масхарабоз ва аскиячидир. Шу сабабли ҳам Навоий мулоҳаза қилмасдан Сайид Фиёсиддинга аския қилишда давом этади. Санъатшунос М. Қодировнинг ёзишича, уста мазоҳчилар ҳар қандай аччиқ ва қаттиқ мутойибани ҳам оғринмай эшитадилар ва уқиб оладилар⁹¹. Шоир давом этиб ёзади: «Сайиднинг ҳумоюн башараларида сафрат голибдур. Сайид Ширға ҳам дерлар. Баъзи маймунға ҳам ташбиҳ қилурлар. Фақир худ бир навъ густохлиқлар қила олмасмен, аммо Мирнинг маркабин ул итға ўхшатибменким, анга бир маймунни миндурурлар. Агарчи Мирға нохуш келур, аммо ҳазил била ўт-

⁹⁰ Алишер Навоий. Асарлар, 12-том. 130-бет.

⁹¹ Қодиров М. Алишер Навоий ва санъат. Тошкент, 1968, 7-бет.

карур»⁹². Бу парчада шоир Сайидни бошқалар айтгандек Сайид Ширға, Маймун деб ўтирмайман деса-да, яна зукколик билан унинг минадиган отини итга, ўзини маймунга ўхшатади. Сўзининг охирида кўнглига қаттиқ ботмасин деб, ҳазил эканлигини яна бир бор таъкидлаб юмшатиб қўяди.

Навоийнинг таъриф-тавсифига муяссар бўлган Сайид Фиёсиддин Бобирнинг «Бобирнома» асарида ҳам тилга олинади: «Чинор боғининг эшигида солғон суратхонанинг шарқи-жануб сари ёнида кичикроқ оққина уй тикилиб эди, гоҳи анда ўлтурур эдим, анда мажлис бўлди. Сўнгра Фиёс масхара келди, неча қатла мажлисдин мутойиба тарийқи била буюрулдиким, ихрож қилдилар. Охир шалойин бўлуб, масхаралик била мажлисда йўл топди»⁹³. Бу воқеа 910 (1505) йил ёзида Қобул яқинидаги Чинор боғида бўлиб ўтган. Навоийнинг Сайид Фиёсиддинни қайд этган тазкираси 1490—1491 йилларда яратилиб, 1497—1498 йилларда унинг иккинчи таҳрири амалга оширилган. Демак, Навоий айтган Сайид Фиёсиддин ва Бобир айтган Фиёс масхара бир киши бўлиб, ўз замонида бутун Хуросон ўлкасида машҳур бўлган аскиячи ва масхарабоздир. Сайид Фиёсиддин билимли, шоиртабъ ҳам бўлган. Навоий унинг бир матлаъини келтиради:

Даме аз дасти дунё во нарастам,
Биё, соқий, ки якдам майпарастам⁹⁴.

(Дунё дастидан бир дам қутулмадим! Кел, эй, соқий, бир нафас майпараст бўлай).

Мир Сарбараҳна ҳам Навоий замонининг донг чиқарган аскиячиларидан эди. Навоий унга самимий баҳо беради. У закийлиги, шўх табълиги замнида кичик ҳажмли латифа-мутойибаларга ўхшаш «тирзиқ» деб аталган адабий шаклни ихтиро қилади ва уни ижро этишнинг биринчи устаси бўлиб қолади. Қалам аҳллари ўртасида «тирзиқ» ёзиш одат бўла бошлайди: «Ғоят шўх табълиғидин «тирзиқ» айтмоқ қоидасин Мир пайдо қилди,— деб ёзади Навоий.— Бовужуди бу гоҳ-гоҳ яхши «тирзиқ»лар ҳам навнш қилурлар»⁹⁵. За-

⁹² Алишер Навоий. Асарлар. 12-том. 130-бет.

⁹³ Бобир. Бобирнома. Тошкент, 1960, 303-бет.

⁹⁴ Алишер Навоий. Асарлар. 12-том, 130-бет.

⁹⁵ Уша китоб. 119-бет.

ҳириддин Бобир «Бобирнома»да Мир Сарбараҳна ҳақидаги маълумотида унинг хуштабъи ва ҳазил-мутойибага маҳорати, обрӯ-эътибори тўғрисида мароқ билан ёзади: «Мир Сарбараҳна... бисёр хушсуҳбат ва хуштабъ ва ширинкалом киши эди. Хуросон фузалоси ва шуароси қошида анинг даҳли ва сўзи мўътабар ва санад эди. Амир Ҳамза қиссасининг муқобаласида умр зоеъ қилиб, узун-узоқ ёлғон қисса боғлабтур; бу амр мухолифи табъ ва ақлдор»⁹⁶. Навоий ва Бобирнинг хабаридан маълум бўладики, Мир Сарбараҳна ҳазил-мутойибани айтиш ва ижод қилишда замонасида етук бўлган, ҳатто Шарқ халқлари ўртасида кенг тарқалган Амир Ҳамза қиссасига ўхшаш катта асарлар ҳам ёзган, лекин бу асарлар Бобирнинг назарида «мухолифи табъ ва ақл» бўлиб муваффақиятсиз чиққан.

Яна машҳур аскиячилардан мавлоно Абдулвосеъ Мунший эди: «Зурафо анинг била мутойиба кўп қилурлар. Ул ширин изтироблар қилурки, яна мужиби ҳазил бўлур. Сафоҳат қилса ҳам элдин қутулмас. Анга бу мансаб хожа Мажиддин Муҳаммад давлатидин етишди. Дерларки, анинг учун беш юз байтдин ортуқ ҳажви бор ва сойир халқ учун минг байтдин ортуқ»⁹⁷.

Мавлоно Муҳаммад Бадахшийнинг суҳбатда ниҳоят бадиҳагўйлик билан жавоб қайтаришини Навоий шундай ёзади: «Подшоҳ ва гадоға мақбул ва мулойимдур. Ва муаммо фанида рисола битибдурким, кўп эл орасида машҳур ва шоеъдур. Аммо агар муҳовиротда гоҳи сўзга бетааммул жавоб берур, чун ғалат кам тушар, ҳеч тушмас»⁹⁸. Хожа Султон Муҳаммад ҳам шундай аскиячилардан: «Шаҳрда нашъу намо топди. Хушсуҳбат ва хушмуҳовара кишидур. Суҳбати мужиби баст ва такаллуми мужиби нишотдур...»⁹⁹ Дарвеш Шухудий ҳам замонасининг етук аскиячиларидан эди: «Кичик эканда хейли шўхлуқ қилар эрди. Энди дарवेशлиқ ва салоҳ суратиға кирибтур ва мир Сарбараҳна айттиким, онча кашф ва каромат ҳосил қилибдурким, агар бировнинг соқолин тутуб айтсаким, йигирма икки минг тўрт юз саксон беш туктур, сари мўйи такаллуф қилмас. Мажлис аҳлидин биров дедиким, магар сизнинг

⁹⁶ Б о б и р. Бобирнома. 238-бет.

⁹⁷ А л и ш е р Н а в о и й. Асарлар. 12-том, 133-бет.

⁹⁸ Уша китоб. 127—128-бетлар.

⁹⁹ Уша китоб. 134-бет.

маҳосингиз¹⁰⁰ туки ададидин сизни воқиф қилубдур ва кулуштилар. Мирға тафовут қилмади»¹⁰¹. Мавлоно Бурҳониддин ҳам бошқа аскиячилардан қолишмайди: «Баъзи ёронлар мутойиба юзидан мавлоноға дерларким, қадимий хуштабълардансиз ва ул изтироб қилур, аммо чораси йўқтур»¹⁰².

Навоий надим деб аталган аскиячилардан ҳам бир неча вакилини характерлаб беради. Жумладан, «Мавлоно Бурундуқ — надимваш ва ҳаззол киши эрмиш. Султон Бойқаро билан Умаршайх хизматида бўлур эрмиш»¹⁰³. Маълум бўлишича, мавлоно Бурундуқ темирйлардан Бойқаро ва Умаршайх саройида хизматда бўлган, яъни сарой мажлисларининг бадий қисмини қизитувчи — ўткир ҳазил-мутойибалар айтиб ҳозир бўлганларни кулдирувчидир. Унинг ижрочилик маҳорати ва шуҳрати сарой доираси билан кифояланиб қолмай, бутун халқнинг ҳам диққат-эътиборини қозонган. Мавлоно Бурундуқ баъзи йиғин, мушоираларда ўта аччиқ ва қаттиқ ҳазиллар қиларканки, буни яхши билган «замон шуароси анинг тилидин қўрқуб, анинг жониби (тарафи)ни риоя қилур эрмишлар ва устод лафзи била хитоб қилур эрмишлар»¹⁰⁴.

Надим аскиячилардан мавлоно Билол ҳам «надимшева ва ширингўй киши эрди»¹⁰⁵. У ўзбек ва форсий тилда жуда яхши ижод қилган. Навоий унинг ўзбекча бир байтини мисол келтиради:

Жону кўнглумни жафо ўти била куйдурдингиз,
Уйлаким кул бўлдуму мендин кўнгул тиндурдингиз¹⁰⁶.

Мавлоно Музҳир ҳам машҳур мутойибачилардан, унинг асарлари ҳам айни шу руҳда ёзилгани сабабли эл орасида шуҳрат топган: «Мавлоно надимшева ва

---

¹⁰⁰ Уша китоб. 158—159-бетлар.

¹⁰¹ Бу ерда сўз ўйини бўлиб «Маҳосин» икки маънода келмоқда: 1. соқол ва мўйлов; 2. гўзалликлар, яхши муомалалар («хусн» сўзининг кўплиги). Текстда «Сизнинг маҳосингиз туки адади» деганда «Сизнинг гўзаллик ва хуш муомалангиз қапча?» деган иккинчи маъно ҳам бор.

¹⁰²Алишер Навоий. Асарлар. 12-том, 158—159-бетлар.

¹⁰³ Уша китоб. 23-бет.

¹⁰⁴ Уша китоб. 23-бет.

¹⁰⁵ Уша китоб. 65—66-бетлар.

¹⁰⁶ Уша китоб. 66-бет.

ҳаззолтабъ, киши учун ҳазиломез ашъори ва қитъалари кўптур ва машҳурдур»¹⁰⁷.

Мавлоно Муқбилий мажлисида айтган аскияларида масал ва ҳикматли сўзлардан, панд-насиҳатлардан кўп-лаб фойдаланган. Муқбилийнинг нутқидаги шу фазилатни таъкидлаш учун Навоий унинг таърифига билимдон, донишманд маъносини берувчи «ҳакимваш» сўзини ҳам қўшади: «Надимшева ва ҳакимваш кишидур, мажлисида амсол ва назойир кўп келтирур»¹⁰⁸.

Тазкирада надимлардан яна икки киши — шайх Абдулло Девона ва хожаи Деҳдор бизнинг эътиборимизни тортади. Булар ҳам қизиқчи, ҳам тақлидчи сифатида мавлоно Номийга ёзилган мақолада айтиб ўтилади: «Шайх Абдулло Девона ва хожаи Деҳдорки, Ҳазрат подшоҳ мажлисида надимлик юзидин кўп элни тақлид ва ташбиҳ қилур, мустаҳсан тушар. Мавлоно (яъни мавлоно Номий — М. Ҳ.)нинг такаллумида бир ҳол борким, ани анга ташбиҳ қилибтур, собун чайнайдур ва оғзидин мағзоба зоҳир бўладур ва такаллумин ҳам тақлид қилурда иккаласин аҳли идрок кўп таҳсин қилурлар»¹⁰⁹. Навоийнинг ёзишидан кўринадики, шайх Абдулло Девона ва хожаи Деҳдор подшоҳ саройидаги мажлисларда тез-тез кўриниб, ҳам аскиячи, ҳам тақлидчи (муқаллид) сифатида кўп элни тақлид ва ташбиҳ қилиб ўз маҳоратларини намойиш этганлар. Бу икки санъаткорнинг ҳажв объектларидан бири юқорида номи зикр этилган мавлоно Номийдир (Навоий шу сабабли ҳам шайх Абдулло ва хожаи Деҳдор тавсифларини мавлоно Номий фикраси ичига киритиб юборади). Мавлоно Номий гапни чайнаиб, эзмаланиб гапиргани учун худди совун чайнаётгандек оғзидан кўпик сачраб турган. Унинг бу камчилигини шайх Абдулло ва хожаи Деҳдор тақлид қилганларки, уни кўрган томошабинлар завқланиб кулганлар.

Шайх Абдулло девона «Мажолисун-нафоис»нинг бошқа ерида ҳам алоҳида берилади: «Шайх абдулло — дағи агарчи мажнуншиор кишидур, аммо чун салим фитрати бор, гоҳ-гоҳ тилига назмлар ўтар... Деса бўлурким, анинг уйида зано-марди хуш таъдурлар»¹¹⁰.

¹⁰⁷ Уша китоб. 76-бет.

¹⁰⁸ Уша китоб. 79-бет.

¹⁰⁹ Уша китоб. 133-бет.

¹¹⁰ Уша китоб. 138-бет.

Демак, шайх Абдулло девона шеърятда туғма истеъдодли (ижодидан келтирилган байт ҳам шундан дарак беради), аския ва муқаллидликда эл ичида таниқли соҳибхунар санъаткор, ҳатто оиласидаги барча эркак, аёлнинг шеърятда қобилияти бор.

Шайх Абдулло девонанинг ҳамроҳи хожаи Деҳдор Алишер Навоийнинг энг яқин мулозимларидан ҳисобланган. Бу кишининг номини Хондамир «Макоримул-ахлоқ»да тўла равишда хожа Фиёсиддин Муҳаммад Деҳдор деб берган. Хожаи Деҳдор табиатиға кўра шўх, ҳазилкаш, ташбиҳ ва тақлидға уста, софдил ва самимий бўлган. У Навоийнинг энг яқин ва ишончли кишиси; унга (Навоийға) тегишли бўлган қишлоқларнинг оқсоқоли — деҳдори бўлган. Хондамир «Макоримул-ахлоқ»да хожаи Деҳдор билан Навоийнинг бир-бирларига бўлган муносабатларни характерловчи бир мутуйибани келтиради:

«...Бир кун саодатли шаҳзода (Бадийуззамон Мирзо.— М. Ҳ.) сайр қилиб юрган пайтда, хушхулқ Амир (яъни Навоий) мулкларидан бўлган Хайробод номли қишлоққа етишди. Бу ерда турувчиларнинг феъл-атворини ёқтириб, орзу юзасидан: «Ё раб, ҳазрати султоннинг яқин дўстидан бу қишлоқни бирор киши восита бўлиб, бизға сотиб олиб берса, нима бўларди», деган гапни айтиб қолади.

Бу мажлисда Амир (Алишер)нинг хизматчилари жумласидан бўлган хожа Фиёсиддин Муҳаммад Деҳдор ҳозир эди. У киши бу сўзни эшитиб, шундай арз қилди:

— Валинеъматим ва маҳдумим (Навоий)ға менинг яқинлик ва ноиблигим шу қадарки, ул ҳазратнинг (Навоийнинг) мол-ашёсини истаганча тасарруф қилишим мумкин. Эндиликда у киши томонларидан бу қишлоқни шаҳзодаға тортиқ қилдим.

Султон Бадийуззамон мирзо шодланиб, ҳазил йўли билан мазкур хожаға (Деҳдорға) тизза уриб қўйди.

Бу хабар олийтабиат Амирнинг (Навоийнинг) қулוגиға етишди. Хожа Фиёсиддиндан хурсанд бўлиб, бу қилган яхши хизмати учун, у кишиға махсус сарпо ва от баҳоси деб минг кепакий Астрободға юбордилар...»¹¹¹.

¹¹¹ Хондамир. Макоримул-ахлоқ. Тошкент, 1967, 101—102-бетлар.

Хожан Деҳдор Навоийга ноиб бўлиш билан бирга энг ишончли киши. Шунинг учун ҳам бутун бир қишлоқни Навоий номидан ҳотамлик кўрсатиб шаҳзодага инъом этишга журъат қилиб, Навоийнинг кўнглини ва феълини топди.

Хожан Деҳдор ҳазил-мутойибага зўр истеъдоди борлиги, софдил ва самимий табиати билан замондошлари ўртасида шуҳрат топган. У билан замонасининг донг чиқарган зурафо ва шоирлари ҳазил-мутойиба қилишни ёқтирганлар. Жумладан, Абдурахмон Жомий хожан Деҳдорга ҳазиломез-юмористик қитъалар ёзган. Уларни Навоий «Хамсатул-мутаҳаййирин» асарига Жомий тарафидан хожан Деҳдорга ёзилиш сабабларини баён қилади, қитъаларни чуқур таҳлил қилиб юксак баҳо беради.

Навоий замонидаги аскиячиларнинг яна бир тури бадиҳагўйлар эди. Бадиҳагўйлар санъатларида ҳазил-мутойиба, ўткир сўз, қочирим, лутф, мазоҳ, масхаралардан кенг фойдаланганлар. Шундай бадиҳагўйлардан бири Бобир мирзо хизматида бўлган мавлоно Сулаймоний эди. Бу кишини Навоий «бадиҳани равон айтур»¹¹² деб самимият билан тилга олади. Мавлоно Ховарий ҳам «Бадиҳани равон айтур эрди ва табъи хейли шўх эрди»¹¹³ деган баҳони олади. Мавлоно Шаҳидийнинг истеъдоди эса «Бадиҳаси равондур ва таассуби ғолиб ва табъи ҳазилга кўп роғибдур»¹¹⁴ деб таърифланади.

«Мавлоно Шиҳоб «мудаввин» лақаби билан машҳурдур ва ани «ажойиб ул-махлуқот» деса бўлур. Бовужуди улким, «Каломуллоҳ» оётини бот топар учун тавдин қилибдурким, уламо ва қурро таажжуб ва ҳайрат юзидин таҳсин қилурлар. Мундин бошқа ҳам салоҳиятлик кишидур. Бир навъ қадимона шеър ҳам айтур, аммо яқиндур одамийлик сувратидин мунхалеъ бўлуб ўзга жонвор суратиға масх бўлғай. Андоқким, инсоният сийратидин субоъ ва баҳойим сийратига мубаддал бўлубтур. Аммо бу исботиға бу мисраъни «мақлуби муставий» санъатида айтибдур, далил басдурким:

¹¹² Алишер Навоий. Асарлар. 12-том, 24-бет.

¹¹³ Уша китоб. 58-бет.

¹¹⁴ Уша китоб. 164-бет.

Муши хари фаррух шавам,
Дарки рақам қар кард.

Бовужуди булар анга шаҳр шайхулисломидин ажаб зулм ўттиким, ҳеч киши ғавриға ета олмади»¹¹⁵.

Бу парчанинг мазмуни шундай: мавлоно Шиҳоб «мудаввин» (девон тузувчи) лақаби билан машҳур, яна уни «ажойиб ул-маҳлуқот» (маҳлуқларнинг ажойиби) деса ҳам бўлади. «Қуръон» оятларини тез ва осонлик билан топиш учун махсус қўлланма — очқич тузди. Мавлононинг бу ҳунарини уламо ва қорилар кўриб таажжуб ва ҳайратга тушганлар. Бунинг устига у шеърятда ҳам баркамол, қадимона усулда шеърлар айтади. Мавлоно одам қиёфасидан — суратидан чиқиб ҳайвон кўринишига айланади, сийратини (хулқ-атворини) ҳам йиртқич ҳайвонларникига ўхшатади. Унинг маҳоратини билмоқ учун «мақлуби муставий» санъатида айтган бир байтини келтириш етарли далилдир. Мавлоно Шиҳобга бадиҳагўйлиги ва масхарабозлиги учун шаҳар шайхулисломи қаттиқ қаҳр-ғазаб қилдики, бу ишга кишилар аралашгани билан ҳеч бир натижа чиқмади.

Демак, мавлоно Шиҳоб профессионал бадиҳагўй шоир ва аскиячи ҳамда масхарабоздир. У гоҳ-гоҳ динга

---

¹¹⁵ Уша китоб. 132-бет. Келтирилган байт «мақлуби муставий» санъатида ёзилган. «Мақлуби муставий» шундай санъатки, унда бирор сўз, сўз бирикмаси, мисра, байт ёки жумла ўнгдан ҳам, чапдан ҳам ёзилганда ва ўқилганда айни ўша маъно юзага чиқади. Бунинг учун эски ўзбек ёзуви араб хати жуда қулай эди. Мавлоно Шиҳобнинг юқоридаги байтини араб хати билан ёзсак, ҳар бир мисраси ҳар икки томондан бир хил ўқиладигани:

موش خر فرخ شوم
درک رقمه قر کرد

Бу санъат Навоий замонида етук фозиллар орасида кенг тарқалди. «Мажолисун-нафоис»да мавлоно Абдулваҳоб (2-мажлис), мир Атоуллоҳ (4-мажлис), мавлоно Муҳаммад Номий (4-мажлис) мақолаларида ҳам шу санъатга намуналар бор.

Мақлуби муставийнинг ижодкорлари ёки зудлик билан топафонлари тингловчиларни чинакам ҳайратда қолдирган, уларга фикрий жило ва эмоционал таъсир бағишлаган. Мақлуби муставийнинг жуда оддий хиллари ёки лексик қалб ҳисобланган сўзлар ўзбек тилида ҳам анчагина топилади. Улар араб хати билан ҳам, ҳозирги жорий хат билан ҳам ёзилса ҳар томондан бир хил ўқилади. Масалан: кучук, қовоқ, қуруқ, қолоқ, қоқ, нон, тут, кўк ва бошқалар.

ҳам тегиб кетувчи ҳазил-мутойиба ва аскиялар қилгани сабабли руҳонийларнинг қаҳрига дучор бўлади.

Мавлоно Муҳаммад Олим ҳам бадиҳагўй аскиячилардан. У Улуғбек мирзога мактабдош ва улфат бўлган. «Аммо бағоят далер ва шўхтабъ ва хийра киши эрди. Баҳсада кўп гўстохона сўзлар ва жавоблар айтур эрди»¹¹⁶,— деб ёзади Навоий унинг тўғрисида. Муҳаммад Олим аския ва бадиҳада мана шу такаллуфсизлиги ва бепарда сўзлиги сабабли Улуғбек тарафидан Самарқанддан Ҳиротга ихрож қилинади.

«Мажолисун-нафоис»да ҳазил-мутойибанинг энг яхши намуналаридан бўлган айрим шоирларнинг ижодларига мансуб шеърӣй парчалар ҳам мавжуд. Улардан бир нечасини келтирамиз:

«Мавлоно Соғарӣй-Соғар вилоятидиндур... Ҳазрат Махдумӣй Нуран (Жомӣй — М. Ҳ.) Макка сафарига азимат қилғонда, Вайсий ва Соғарӣй иккаласи мулозамага борур изҳори қилдилар. Аммо Вайсий эшаги йўқ баҳонаси била ва Соғарӣй яна бир баҳона била ул сафардин қолдилар ва Амир Суҳайлий бу қитъани алар учун айтти ва эл ичида бәсе шуҳрат туттиким:

Вайсию Соғарӣй ба азми ҳарам,
Гашти буданд ҳар душон сафари.
Лек аз он роҳ ҳар ду во монданд,
Он як аз бе харию ин зи хари»¹¹⁷

(Мазмуни: Вайсий ва Соғарӣй ҳар икковлари Маккага сафар қилмоқчи бўлдилар. Бироқ у бири эшаги йўқлигидан ва бу бири эшаклигидан ул йўлдан қолдилар).

«Мавлоно Муҳаммад Муаммой—...мукнати чоғида Шерозда ҳазрат хожа Ҳофиз қабри бошида гунбаз ясади ва Бобир мирзони анда тилаб зиёрат қилди. Шерознинг шўхтабъларидин бири мирзонинг кўзи тушар ерда деворда бу байтни битиб эрдиким:

Агарчи жумлаи авқофи шаҳр ғорат кард,
Худош хайр диҳад он ки ин иморат кард

(Мазмуни: Агарчи шаҳар вақфларини бутунлай совурса-да, худо хайр берсинки, шу бинони қурди).

Мирзо ўқуди ва бу бобда ҳазиллар бўлди. Фақир бу нақлни ўзидин эшитибмен. Фақир била улфати бор эрди кўп мушарраф қилур эрди»¹¹⁸.

¹¹⁶ Уша китоб. 132-бет.

¹¹⁷ Уша китоб. 38-бет.

¹¹⁸ Уша китоб. 45-бет.

«Сайид Абдулҳақ — Астрободлиғдур, хуштабъ йигит эрди, муҳовараси доғи хуб эрди. Хўжон вилоятининг қозиси эшак ришва бериб садр они қози қилғонга бу қитъаси машҳурдурким.

Ҳаме гашт дар шаҳр шахсе зи Хўчон,
Ки қози шавад, садр рози наме шуд.
Бидодаш харе ришвау гашт қози,
Агар хар намебуд, қози намешуд»¹¹⁹

(Мазмуни: Хўжонлик бир киши қози бўлиш учун шаҳарда юрарди, лекин садр рози бўлмасди. Унга бир эшак пора бериб қози бўлди, эшак бўлмаса қози бўлмасди).

Навоийнинг ҳазил-мутойибага, зурафо аҳлларига ижобий муносабатини. хайрихоҳлигини кўрсатувчи лавҳалар «Мажолисун-нафоис»дан бошқа асарларида ҳам мавжуд.

Навоий замонида ҳазил-мутойиба ва аскияга яқин турувчи сўз санъатларидан яна бири муаммогўйлик эди. Муаммо тугал бир маънога эга бўлган бир ёки икки байтдан иборат мустақил шеър бўлса-да, ундан бирор ном (асосан киши исми) чиқарадиган махсус имо-ишоралар бўлади, топиладиган ном маълум бўлиб, муаммо махсус қоидаларга мувофиқ таҳлил қилинади ва ўша ном келиб чиқади, яъни муаммо ечилади. Муаммода шоирлар маълум ғояни пардали ифодалашда жуда усталик кўрсатганлар. Чунки феодал жамиятида санъаткорлар ҳарқандай илғор фикрларни очиқдан-очиқ айта олмас эдилар.

Навоий ва Жомий каби буюк шоирлар муаммодан маълум илғор, ижтимоий ғояни ифодалаш, бадий маҳоратни ошириш, ҳозиржавоблик, тафаккур доирасини кенгайтириш ва ўқувчида завқ уйғотиш учун фойдаланганлар, улар шеърятнинг бошқа жанрларида бўлгани каби муаммода ҳам чуқур ғоя ва мазмунни биринчи ўринга қўйганлар. Муаммонинг назарий ва амалий масалалари билан шуғулланиш ўша давр адабиёт-шунослигининг муҳим қисми бўлиб қолади. Навоий муаммо ҳақида илмий асар ёзишни мавлоно Қамолиддин ва мавлоно Шамсуддинга топширади. Улар ёзган асарлар Навоийга маъқул бўлмай, Абдурахмон Жомийдан муаммо ҳақида рисола ёзишни илтимос қилади.

¹¹⁹ Ўша китоб. 57-бет.

Жомий бу жанр ҳақида тўрт рисола яратади. Лекин Жомий рисолалари ҳам мураккаб услубда бўлгани учун муаммони ўрганувчи ёшларга қийинчилик туғдиради. Ниҳоят, Навоийнинг ўзи муаммо ҳақида махсус рисола ёзишни ўз зиммасига олади ва «Рисолаи муфрадот»ни яратади. Навоий рисоласи муаммо очиш қоидаларини осон баён қилади ва мисоллар билан тушунтиради. Шунинг учун бу асар Жомийга шу қадар маъқул тушадики, уни ўғли Зиёуддин Юсуфга дарслик қилиб ўқитади. Навоий «Мажолисун-нафоис»да шу тазкирага кирган шоирлардан 65 таси муаммо ёзганлигини, улардан бештаси муаммо ҳақида рисола ҳам яратганини хабар қилади. У муаммогўй шоирларнинг муаммоларидан биттадан, гоҳо иккитадан мисол келтиради, гоъвий-бадий даражасига баҳо беради.

Алишер Навоий ўзбек ва форс-тожик адабиётлари тарихида муаммо жанрининг энг яхши намуналарини ёзиб қолдиради. Унинг ҳар икки тилда ёзган муаммоларидан ҳозиргача 546 таси маълум¹²⁰. Булардан 52 таси ўзбек тилида бўлиб, «Наводируш-шабоб» девони таркибига жойлашган, қолганлари форс-тожик тилида: 373 таси «Девони Фоний» таркибида, 121 таси «Рисолаи муфрадот»да мисол сифатида келтирилган.

Навоийнинг ўзбекча муаммоларидан баъзилари ҳикматли сўзга айланиб қолган. Чин инсонийликни ташвиқ қилувчи «Саъд» исмига айтилган ушбу муаммо фикримизнинг далилидир:

Бу гулшан ичраки йўқтур бақо гулига сабот,
Ажаб саодат эрур чиқса яхшилик била от¹²¹.

Муаммонинг мазмунида бу дунёда мангу қолиш мумкин эмасдир, аммо яхши от қолдириш улуғ саодатдир. дейилмоқда. Иккинчи мисрадаги имо-ишораларга мувофиқ «Саодат» سعادت дан от ات ни чиқарилса Саъд سع (бахт, яхшилик) ҳосил бўлади. Бу хил ҳикматнамо муаммолар Навоийда кўп.

Навоий даврида муаммогўйлик ниҳоятда тараққий қилди. Муаммо тўқиб, уни зудлик билан ҳал этиб

¹²⁰ Захидов Л. «Рисолаи муфрадот» Алишера Навои и его муаммо. АКД. Ташкент, 1970, с. 8.

¹²¹ Алишер Навоий. Наводируш-шабоб. Тошкент, 1959, 715-бет.

бериш ўша замон адабий мажлисларининг доимий одатига айланиб қолган эди. Шоирларнинг бадий маҳорати ҳам кўпинча муаммо орқали синалган. Муаммони топишда шундай билимдонлар етишган эканки, улар муаммонинг номи айтилмай берилганда ҳам тегишли номни топиб олганлар. Алишер Навоийнинг кичик замондоши Зайниддин Восифий шундай муаммо усталаридан бўлган. Унинг бу соҳадаги истеъдодини ёрқин кўрсатувчи бир тарихий воқеа бор:

«Зайниддин Маҳдум Восифий Хуросоний Самарқандда Кўчқинчихоннинг вазири хожа Юсуфнинг ифлос ишларини оммага фош қилмоқчи бўлади, аммо амалга ошира олмайди. Чунки вазир ўлдириши ҳам мумкин эди, шоир ноилож муаммо усулига мурожаат қилади: вазир ҳақида бир шеърий парча ёзади. Унинг зоҳирий маъноси мақтовдан иборат бўлиб, муаммо усулида ундан вазирнинг ҳажви келиб чиқади. Биз мисол тариқасида бу парчанинг икки байтини бу ерда таҳлил қиламиз:

1. Ҳаст дар силсилаи хоқоний
Муҳрдоре, ки надорад соний.

Мазмуни:

Хоқон сулоласида шундай бир муҳрдор борки, унинг иккинчиси (тенги) йўқ.

Бу байтнинг мақтовдан иборат маъноси кўриниб гурибди, вазирни тенгсиз демоқда. Аслида муаммо усулида «тенги йўқ мурдор» демоқда. Чунки «муҳрдор» сўзининг иккинчиси бўлмаса, яъни бу сўзнинг араб ёзувидаги иккинчи ҳарфи «ҳ» йўқ бўлса, «мурдор» қолади.

2. Фаҳри офоқ бувад з-ў шуда фош —
Мардумию караму ҳусни маош.

Мазмуни:

Одамгарчилик, карам ва гўзал турмуш бу оламнинг фаҳридир.

Бу байтнинг зоҳирий маъноси кўкларга кўтариб мақташдан иборат. Аммо шоир вазирни муаммо усули билан «олам эшаги» деган. Чунки «фаҳри офоқ» (олам фаҳри)дан «ф» ҳарфи кетса, «хари офоқ» (олам эшаги) қолади, шоирнинг асл мақсади ҳам шудир.

Восифий бу хилдаги икки байт билан вазирни расво қилади. Вазир эса, бунинг зоҳирий маъносига қа-

раб, шоирга бир чакмон ва беш юз танга пул мукофот беради.

Вазир парчанинг яширин маъносини англаганда иш вақтидан ўтган, байт омма орасида таҳлил билан тарқалган эди. Чунки адабиётга ҳавасманд саводли ёшлар мазкур парчани кўчама-кўча, уйма-уй юриб ўқиб таҳлил қилиб берган эдилар. Ҳатто саводсиз қизиқчи кишилар ҳам парчани таҳлил билан ёдлаб, омма ўртасида ўқиб вазир устидан кулар эдилар.

Аммо вазир энди ўлдиролмас эди, чунки унинг ўзи маънан ўлдирилган бўлиб, қилич кўтаришга мажоли қолмаган эди»¹²².

Дарҳақиқат, муаммо Навоий замонида ҳазил-мутоӣба, аскиянинг ажралмас бир қисми бўлган. «Мажолисун-нафоис»да Навоий таъриф-тавсиф этган муаммогўйларнинг кўпчилиги зурафодан деб айтилиши ҳам фикримизни қувватлайди. Масалан, номи юқорида тилга олинган «аскиянинг пири» мавлоно Муҳаммад Бадахшийни олиб кўрайлик. У аскияда, бадиҳагўйликда машҳур бўлиши билан бирга муаммогўйликда ҳам эл орасида ҳурматга сазовор бўлган экан. У ҳатто муаммо тўғрисида рисола ёзган. Бу рисоласи «кўп эл орасида машҳур ва шоеъдур»¹²³. Масал усулида жуда яхши шеърлар ёзган мавлоно Сайфийнинг ҳам муаммо санъати ҳақида рисола ёзиши бежиз эмас. Мир Ҳусайн Муаммой эса Навоийнинг сўзига қараганда, ўша даврда муаммо санъатининг барча усулларини эгаллаганки, буни сўз билан ифодалаб бўлмайди: «Муаммо фанининг латофат ва нозуклигини ул ерга еткурдиким, андин ўтмак мумкин эрмас ва ҳукм қилса бўлурким, бу йўлни банд қилди»¹²⁴. Навоий Сайид Абдуллатиф деган шоирни шундай таърифлайди: «Ун тўрт ё ўн беш бўлғай, муаммони андоқ айтур ва очарки маҳалли таажжубдур. Маълум эмаским, ул ёшда ҳаргиз бу фанда андоқ бор экан бўлғай»¹²⁵. Мавлоно Муҳаммад, мавлоно Фахриддин, мир Атоуллоҳ, Шайхзодаи Ансорий ва бошқа қатор шоирлар муаммони айтиш ва зудлик билан ҳал этишда халқни ҳайратда қолдирганларки, бу-

¹²² Айний С. Асарлар. 8-том. Тошкент, 1967, 336—337-бетлар.

¹²³ Алишер Навоий. Асарлар 12-том, 127—128-бетлар.

¹²⁴ Уша китоб. 128-бет.

¹²⁵ Уша китоб. 95-бет.

лар, албатта, ўша давр халқ сўз санъатининг ажойиб намояндалари бўлиб ҳисобланганлар.

Хулоса қилиб айтганда, ҳазил-мутойиба, аския XV аср ўзбек халқ оғзаки ижодиётининг энг муҳим ва тараққий топган шаклларида бўлган. Шунини ҳам алоҳида қайд қилиш керакки, Навоийнинг мазкур маълумотлари XV аср ўзбек ёзма адабиётининг халқ оғзаки ижодиёти билан алоқаларини кенгроқ ва ёрқинроқ тасаввур қилишимизга ишончли омил бўлиб хизмат қилади. Чунки Навоий зурафо деб, бадиҳагўй деб, муаммогўй деб таърифлаган бадний сўз санъаткорларининг барчаси ёзма адабиёт ёки бошқа бирор илмфан намояндаларидирлар. Улар адабиёт билан халқ шеърятини, бадний сўз ижрочилигини, халқ анъаналарини узвий равишда боғлаганлар. Шунинг натижасида адабиёт ва фольклор бир-бирини тўлдириб, бойитиб бораверган, фольклор адабиётнинг халқчиллик, ҳаётийлик, баркамоллик, умрбоқийлик манбаи бўлиб қолган.

НАВОИЙ ҒАЗАЛИЁТИ ВА ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ

Алишер Навоий ўзбек классик поэзияси тарихида бир неча лирик жанрларнинг ривожига улкан ҳисса қўшди. У ўзгача туркий адабиётда мавжуд бўлган лирик шаклларда ижод қилиб, уларни фақат ривожлантириш билангина кифояланмади, балки аynи вақтда ўтмиш ўзбек шоирларининг ижодларида ҳали кўрилмаган жанрларда ҳам баракали ижод қилди ва ўша жанрларнинг ўзбек адабиётидаги имкониятларини намойиш этди. Навоийнинг бу борадаги хизматлари ўз замонидаёқ ҳақиқий баҳосини олган эди. Бу ҳақда Навоийнинг машҳур замондоши тарихчи Хондамир шундай деб ёзади: «Шеърнинг бир қанча тури бор: қасида, ғазал, қитъа, рубоий... Шоирларнинг бир хиллари ўзларида қобилият кўплигига кўра буларнинг ҳамма турида шеър айтганлар ва баъзилари иқтидорларининг озлигидан бу турларнинг айримлари устида тажриба юргизиш билан кифояланганлар... Олий ҳазрат (яъни Навоий)нинг маҳорати юқорида баён этилган турларнинг ҳаммасида шундай даражада эдики, агар илгари ўтган шоирлар унинг муборак замонида бўлсалар эди, сўзлаш дафтарини йиғиштириб қўйиб, дунё теварагидан унинг фазилат уйининг остонасига қараб югурар эдилар»¹. Дарҳақиқат, Навоий ўзбек шеърлятида баъзи намуналари маълум бўлган айрим жанрларни камолот босқичига олиб чиқди, бир неча янги жанрларнинг асоскори бўлиб қолди. У ўзбек тилидаги шеърлий куллиёти «Хазойинул-маоний» да лириканинг ўн олти жанрида ижод қилиб, уларнинг юксак намуналарини берди. Бу лирик турлар қуйидагилардан ибо-

¹ Хондамир. Макоримул-ахлоқ. Тошкент, 1967, 44-бет.

рат: 1) ғазал — 2600; 2) мустазод — 4; 3) мухаммас — 10; 4) мусаддас — 5; мусамман — 1; 6) таржиъбанд — 4; 7) таркиббанд — 1; 8) маснавий — 1; 9) қасида — 1; 10) соқийнома — 1; 11) қитъа — 210; 12) рубойи — 133; 13) муаммо — 52; 14) чистон — 10; 15) туюқ — 13; 16) фард — 86.

Ғазал Навоий лирикасида, умуман ўзбек классик поэзиясида марказий ўринни эгаллайди. Навоий «Ҳазо-йинул-маоний»га 2600 ғазал киритди ва бунга форс-тожик тилида ёзган «Девони Фоний» сидаги 554 ғазални ҳам қўшсак, шоир ғазалларининг умумий сони 3154 тага етади.

Алишер Навоий ўз ижодини бошлаган дастлабки йиллардаёқ ғазалга мойиллиги кучли бўлган ва бу жанрда самарали ижод қила билган. Алишернинг 24—25 ёшлик чоғларида (1465 йилда) Ҳиротда адабиёт мухлислари томонидан тузилиб кўчирилган ва шартли равишда «Илк девон» деб аталган (ҳозирги пайтда Ленинграддаги Салтиков-Шчедрин номидаги Давлат Халқ Кутубхонасида 564 рақами остида сақланмоқда) нодир қўлёзма шоир асарларининг бизгача етиб келган қўлёмалари орасида энг қадимийсидир. Бу илк девонга 391 ғазал киритилган². Бундан маълум бўладики, Навоий ўз ижодининг илк давридаёқ жўшқин ғазаллари билан шуҳрат қозонган. Бу ҳақда шоирнинг ўзи «Садди Искандарий»да шундай ёзади:

Ғаразким чу назм ўлди тухмат манга,
Ейилди жаҳон ичра шуҳрат манга.
Ғазал тарзига аввал айлаб ситез,
Жаҳон ичра солдим улуғ рустахез.
Уқур вақти аҳли саломат муни,
Кўруб олам ичра қиёмат куни.
Ҳар аснофи зикри эмас шаънима,
Билур ҳар киши боқса девонима³.

Алишер Навоий тарафидан ўзбек ғазалчилигини камолот bosқичига олиб чиқишининг уч асосий омили бор. Биринчи омил: Навоий ўзигача бўлган ўзбек ёзма адабиётининг тажриба ва анъаналарини зўр талабчанлик билан давом эттирди, иккинчи омил: Навоий форс-тожик тилидаги ғазалчиликни вужудга келтирган —

² Бу девонга 41 рубойи, 1 мухаммас ва 1 мустазод ҳам киритилган.

³ Алишер Навоий. Хамса, 638-бет.

эронийлар, тожиклар, озарбайжонлар, Ҳиндистон ва бошқа халқлар адабиётларидаги ютуқларни қунт билан ўрганиб, уларнинг илгор анъаналарини ўзбек шеъриятига хизмат қилдирди; учинчи омил: халқ оғзаки ижоди ғазал учун ҳам маънавий, ҳам бадий-поэтик манба бўлганлигидир.

Навоий бутун адабий ижтимоий-сиёсий фаолиятида инсон ва халқ манфаатлари йўлида ҳаракат қилди, ижодига замонасининг энг муҳим масалаларини мавзу қилиб олди ва инсонпарварликни улуғлади. Демак, ижодининг барча қирраларини халқ манфаатлари йўлига қаратган Алишер Навоий том маънодаги ҳақиқий халқ санъаткоридир, унинг ижодиёти халқчилдир. Навоий ижодиётини, хусусан, унинг лирикасининг халқчиллик негизларини энг аввало ўзбек халқ оғзаки ижоди ташкил қилади. Навоийнинг сеҳрли, санъаткорлик қаламига ҳамиша ҳамроҳ ва ҳамроз бўлган халқ даҳоси асрлар жараёнида яшаб келган анъаналарда, ҳаёт-ий лавҳаларда, фалсафий ҳикматларда, халқ тилининг битмас-туганмас бойликларида, халқ шеъриятининг шакл ва санъатларида намоён бўлди.

Халқ анъаналари

Навоий ғазалларининг халққа яқинлиги, энг аввало унинг ўз халқининг миллий анъаналарига бўлган буюк муҳаббатиде ифодаланади. У туркона ҳаёт, туркона расм-одатларни, туркий сўз, туркий куй ва ашула (суруд)ларни улуғлайди:

Соқнё, май тўлаким арбада истар кўнглум;
Эй муғанний, чола бошла ўкурур кўкта қўбуз.
Ғам физоси орасинда қани туркона аёғ,
Тўра ойина била томса тўққуз, оқса ўтуз⁴.

Турк суруди била солиб қўлум,
Қилсам анда ҳай тулугум, ҳай тулум⁵.

Мен доғи бу майниким сузубмен,
Туркона суруд анга тузубмен⁶.

Муғанний, келу черт туркона соз,
Мақоми «Наво», йўқса «Турки ҳижоз».

⁴ Алишер Навоий. Ғаройбус-сиғар. Тошкент, 1959, 235-бет.

⁵ Алишер Навоий. Хамса. 35-бет.

⁶ Уша китоб. 455-бет.

Навойнинг ашъоридин неча байт,
Менинг ҳасби ҳолим топиб турки айт⁷.

«Турк» сўзи Навоий асарларида кенг ва тор маънода талқин қилинади: Кенг маънода умуман туркий сўзлашувчи халқ ва элатлар тушунилади, тор маънода эса бир туркий халқ (яъни ўзбек халқи)қа нисбат берилади. Навоий замонида Мовароуннаҳр ва Хуросонда яшаган ва ҳозирги ўзбекларнинг асосини ташкил этган халқ (ўзбеклар) ҳам «турк» номи билан аталган, «ўзбек» эса шу халқнинг катта бир уруғи бўлган. Алишер Навоий ана шу «ўзбек» уруғига ўзини жуда яқин тутади, унинг номини фахр билан тилга олади:

Шоҳу тожу хилъатиким, мен тамошо қилғали,
Ўзбеким бошида қалпоқ, эғнида ширдоғи бас⁸.

Навоий ўзбекнинг ўзини шоҳдан, қалпоғини (дўпписини) шоҳнинг тожидан, ширдоғ (оддий устки кийим)ини шоҳнинг эғнидаги ҳашаматли кийимдан юқори қўймоқда.

Ҳалол опа сутидекдур гар ўзбаким тутса,
Тобуқ қилиб юкипиб тустуғон ичинда қимиз⁹.

Байтда Навоий, агар ўзбегим менга таъзим қилиб тустуғон (ёғоч коса)да қимиз тутса, она сутидек ҳалол деб биламан, дейди.

Навоий ғазалларда (бошқа асарларида ҳам) ўзбек халқининг ва бошқа туркий халқларнинг бир неча уруғлари (этник группалари) номини тилга олади: барлос, арлот, тархон, қиёт, қўнғирот, жалойир, юз, минг, қавчин, сулдуз, қифчоқ, билгут, ўзбек ва бошқалар. Энг аҳамиятлиси шундаки, шоир туркий уруғларнинг қанчасини тилга олмасин, уларнинг барчасига тенг-баробар қарайди:

Агар бир қавм, гар юз, йўқса мингдур,
Муайян турк улуси худ менингдур¹⁰.

Шоир юқорида кўрсатилган туркий уруғларнинг антропологик тузилишларини чизади, уларнинг қад-

⁷ Уша китоб. 761-бет.

⁸ Алишер Навоий. Ғаройибус-сиғар. Тошкент, 1959, 258-бет.

⁹ Уша китоб. 222-бет.

¹⁰ Алишер Навоий. Хамса. 335-бет.

қомат, кўз, қош, қовоқ, оғиз, соч, хол каби аъзоларини таърифлайди:

Туркларнинг қулидур менки, нигоримнинг эрур
Қоши туркона, қабоғи кенгу кўзи қиймоч¹¹.
Менгизлари гул-гул, мижалари хор,
Қабоғлари кенг-кенг, оғизлари тор¹².

Бу байтларда портрет тасвири орқали қад-қомат — тик, кўз — қора (шахло ёки қиймоч), қош — қайрилма, қо-воқ — кенг, оғиз — кичик, соч — қора ва узун, хол — қора бўлиши гўзаллик нишонаси деб таъкидланади.

Навоий ўзбек халқининг XV асрдаги маиший ша-роити, ҳаёт кечириши, кийим-кечаклари, уларнинг тур-лари ва ранги, безак асбоблари, пардозлаш (космети-ка) воситалари, таомлар ва уларнинг турлари, халқ табобати ва дори-дармонлар, кенг тарқалган касб-ҳунарлар (қуроллари, иш жараёни, маҳсулотлари), деҳқончилик, чорвачилик, ички ва ташқи савдо восита-лари — умуман давр ҳаётининг ҳамма қирраларига тааллуқли жуда бой факт ва маълумотлар қолдирган. Булар ўзбек халқининг тарихий этнографиясини ўр-ганиш учун жуда қимматли манба бўлиб хизмат қилади.

Шоир ғазалларида халқ маросимлари, расм-русум-лари, удумлари ҳам катта ўрин тутди. Уларда тўй ва аза, наврўз байрами ва халқ сайллари, ўйинлар, халқ ҳисобдонлиги (календари) билан боғлиқ тадбирлар тасвирланган. Масалан, қуйидаги байтларда болалар-нинг оддий ўйинлари орқали катталар ҳаёти ва ҳолати реалистик бўёқларда акс эттирилган:

Қалағай сафҳада руқъангни кўруб оқти ёшим,
Тифлдекким югурур кўрса мулавван кўпалак¹³.

Хом кўнглумким дудоғингни тилаб афғон қилур,
Бор дурур ул тифлдекким йиғлағай ҳалво учун¹⁴.

Шайхи гофил кўнглин этти зарқ оҳиндин қаро,
Тифлдекким кўзгуни қилғай мукаддар дам била¹⁵.

Болалар табиатига хос оддийгина одатлар юқоридаги байтларда параллелизм усулини вужудга келтириб

¹¹ Алишер Навоий. Фавойидул-кибар. Тошкент, 1960, 105-бет.

¹² Алишер Навоий. Хамса, 766-бет.

¹³ Алишер Навоий. Ғаройибус-сиғар. Тошкент, 1959, 349-бет.

¹⁴ Уша китоб. 499-бет.

¹⁵ Уша китоб. 561-бет.

ғазалнинг ҳаётийлигини таъминлаган. Турмушдан олинган бундай руҳий-моддий ҳолатларни қиёсловчи байтлар Навоий ғазалларида юзлаб топилади. Шоир ана шундай ҳаёт лавҳалари билан ўз ғазалларини ҳам ғоявий, ҳам бадиий томондан санъаткорона безаганки, натижада унинг ғазаллари замонавийлик ва реализм билан суғорилган шеърятга айланган.

. **Шуни** алоҳида таъкидлаш керакки, Навоий лирикасида ҳаётий лавҳаларнинг энг асосий, конкрет, реалистик бадиий ифодаси оғзаки ижод намуналари — ҳикматлар, мақоллар, маталлар, таъбирлар, иборалардир. Халқ донишмандлигининг маҳсули бўлган бу дурдоналар шеърятнинг фалсафий ва ғоявий мазмунини бойитган, бадиий қимматини оширган, асрлар давомида халқнинг руҳий йўлдоши бўлиб келишига сабабчи бўлган (халқ ҳикматларининг Навоий лирикасидаги ўрни кейинги, махсус бобда таҳлил қилингани учун бу ерда сўзлашга ҳожат йўқ.)

Навоий ғазалларининг оғзаки ижод билан муносабатида жонли халқ тили материаллари етакчи ўрин тутди. Халқ тилининг баракали таъсири, айниқса қофия ва радифларнинг лексик таркиби текширилганда яққол намоён бўлади.

Қофия ва радиф

Ўзбек классик адабиётида ва ўзбек совет адабиётида қофия масалалари ҳали етарли даражада чуқур ўрганилгани йўқ¹⁶. Ўзбек халқ оғзаки ижоди асарларида ҳам қофия хусусиятлари ҳозиргача махсус текширилмаган¹⁷. Шунингдек, Навоий ғазалиётида қо-

¹⁶ Мирзаев С. Ўзбек адабиётида қофия — «Ўзбек тили ва адабиёти» 1972, 5-сон, 82—90-бетлар. (С. Мирзаевнинг ушбу мақоласи 1949 йилда ёзилган бўлиб, уни айрим қисқартиришлар билан Б. Саримсоқов нашрга тайёрлаган); Рустамов А. Қофия нима? Тошкент, 1975; Тўйчиев У. Ўзбек совет поэзиясида бармоқ системаси. Тошкент, 1966, 106—129-бетлар; Уша автор. Қофия ва шеър системаси. — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1975, 4-сон, 36—42-бетлар; Саримсоқов Б. Қофия ва шеър системаси ҳақида. — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1975, 6-сон, 36—41-бетлар; Мирхайдаров Х. Яна қофия ва шеър системаси ҳақида. — «Ўзбек тили ва адабиёти». 1976, 2-сон, 60—67-бетлар.

¹⁷ Бу ҳақда айрим мақолалар бор, холос. Қаранг: Шоабдурахмонов Ш. «Равшан» дostonининг тили ҳақида. — Эргаш шоир ва унинг дostonчиликдаги ўрни. Тадқиқотлар, 2-китоб. Тошкент, 1971, 146—172-бетлар; Райҳонов Ф. Шоир дostonларида

фия масалаларини текшириш ҳам тадқиқотчиларнинг вазифасидир. Чунки Навоий ғазалларининг қофия тузилишини ўрганиш классик қофия илмининг энг яхши анъаналарини ўзбек совет адабиётига хизмат қилдириш учун амалий аҳамиятга эгадир.

Алишер Навоий «Мажолисун-нафоис», «Муҳокама-тул-луғатайн» сингари асарларида классик қофия назариясини янада мукамаллаштирди, қофия имкониятларини кенгайтириб, янгидан-янги хусусиятларини яратди. Шоир қофия ҳақида айтган назарий мулоҳазаларини ўз шеърини орқали амалда исботлади. Навоий қофиянинг тўлиқ, жарангдор бўлиши ва она тили бисотидан олинишини орзу қилади. Қофияга қўйилган бу талабларни фақатгина халқ тили, халқ оғзаки ижодидан озуқа олишгина қондиради, холос. Навоий ва унинг замондошлари — Атоий, Гадий, Лутфий, Ҳусайнийлар халқ ижодининг таъсири остида қофияга қатор янгиликлар олиб кирдилар. «Муҳокама-тул-луғатайн»да Навоий ўзбек тилининг ички поэтик имкониятлари ҳақида тўхталиб, қофия масалаларида ҳам ўзбек тилининг бадий хусусиятлари чексиз эканлигини батафсил баён қилади.

Навоий ўзбек тилини форс тилига солиштириб, «Ва неча ҳарфқа иборат вусъати учун, балки қофия суҳулати учун бир-бирига ширкат берибдурлар. Ул жумладин бири, «алиф» била «ҳо» орасида муносабат ва мушоракат берибдурларки, бир лафзни ҳам охири алиф лафз била қофия қилса бўлур. Андоқки, «аро» лафзин «саро» ва «даро» била қофия қилса бўлур, «сара» ва «дара» била ҳам қофия қилса бўлур. Яна бир мисол: андоқки, «ядо» лафзин «садо» била қофия қилса бўлур, «бода» била ҳам қилса бўлур. Ва «вов» била «замма» орасида ҳам ул навъ ширкатдур. Андоқки, «эрур» лафзин «хур», «дур» лафзи била қофия қилса бўлур, «ғурур» ва «зарур» лафзи била ҳам жоиздур. Ва «ё» била «каса» орасида дағи бу навъдур, андоқки, «оғир» ва «боғир» алфозин «содир» ва «қодир» алфози била қофия қилса бўлур, «таъхир» ва «тағйир» алфози била ҳам бўлурки, форсий алфозда бу суҳулатлар йўқтур»¹⁸.

қофиянинг айрим хусусиятларига доир.— Фозил шоир, Тадқиқотлар, 3-китоб, Тошкент, 1973, 120—125-бетлар.

¹⁸ Алишер Навоий. Асарлар. 14-том. Тошкент, 1967, 114-бет.

Алишер Навоийнинг бу фикрлари қофияда унлилар қўллаш имкониятини кенгайтиради, чўзиқ унлига қисқа унлини оҳангдош қилиш мумкинлигини тавсия этади.

Навоийнинг қофия бадиийлиги учун олиб борган кураши биринчи навбатда қофиянинг ранг-баранг кенгликларини ўзбек халқ тилидан излашида яққол кўринади. Чунки қофия учун танланган аксарият сўзларни Навоий халқ тили бисотидан илк маротаба ёзма адабиётга олиб киргани сезилиб туради ва бу сўзлар Навоийгача бўлган манбаларда деярли учрамайди. Айримлари ёзма манбаларда мавжуд бўлса-да, уларни Навоий биринчи бор шеърятда қофия сифатида қўллаб, муҳим бадний эстетик вазифаларни ташишга хизмат қилдиради.

~~Алишер Навоийнинг «Ҳазойинул-маоний»даги тўрт~~ девони Шарқ адабиёти тарихида девон тасниф этишининг барча қоидаларига риоя қилиб тузилган машҳур девонлардандир. Тўрт девондаги 2600 ғазал ҳар бир девонга алифбо тартибида бир хилда 650 тадан тақсимланган. Масалан, тўрт девоннинг ҳар бирида «алиф» ҳарфига 39 тадан (жами 156 та), «бе» ҳарфига 27 тадан (жами 108 та), «пе» ҳарфига 2 тадан (жами 8 та) ғазал жойлаштирилган. Эски ўзбек тилидаги 32 ҳарф бўйича ёзилган ғазаллар тўрт девондан шу зайлда ўрин олган¹⁹. Бу ерда нима учун Навоий айрим ҳарфларга кўп, айрим ҳарфларга оз ғазал ёзди деган қонуний савол туғилади. Бизнингча, айрим ҳарфларга ғазалларнинг кўп миқдорда ёзилиши она тилининг кенг ва бепоён имкониятлари билан изоҳланади. Чунки қайси ҳарфга ғазал кўп ёзилган бўлса, ўша ҳарфда қофия ёки радиф бўлиб келган сўзларнинг асосий қисми соф туркий сўзлардир. Алиф, бе, ре, син, мим, нун ҳарфлари билан тугайдиган сўзлар ўзбек тилида кўп. Шу сабабли бу ҳарфларга кўп ғазал битилган. Пе, се, же, сод, зод, итқи, изғи каби ҳарфларга ғазаллар оз ёзилган. Чунки бу ҳарфлар билан тугайдиган арабча сўзлар ўзбек тилида жуда кам, бундай сўзлар ўзбек тилига сингиб бормаган эди.

¹⁹ Проф. Ҳамид Сулаймон тарафидан тузилган ва «Ҳазойинул-маоний»нинг 4-девонига илова қилинган 2-жадвалга қаралсин (Тошкент, 1960).

Ғазаллардаги қофиялар турли сўз туркумларига мансубдир. Лекин асосий сўзлар от ва феълни ташкил қилади. Қофиянинг халқ тилига мансуб сўзлардан бўлиши бутун ғазалга халқчиллик, равонлик, соддалик, айтиш чоғда енгил юмористик руҳ бағишлайди. Ана шу руҳдаги қофияга эга бўлган ғазаллардан бирини келтирамыз.

Кимса ёри бирла хуштур ғам дейишиб мунграшиб,
Етса гоҳи чирмашиб, ўлтурса гоҳи ёндошиб,
Зулфи эл кўнглин паришон айламакка жамъ ўлуб,
Турфароқ буким кўнгуларни йиғарга торқашиб,
Мумкин эрмас тортмоқ пайконларинким, жисм аро
Ҳар пари маскан тутубтурлар сўнгакка ўрнашиб.
Чиқти зулфин солғон, ул чоҳи занахдондин кўнгул,
Анкабут ул навъким ториға чиққай ёрмашиб,
Ҳажр хайли кўнглум ичра мўрдек айлаб ҳужум,
Гарчи васл уммеди етганда чибиндек бутрашиб.
Кўйдуму ул зулф тоби риштаи жонимдадур,
Шамъ торидеки кул бўлғонда турмиш чирмашиб.
Соқиб, қилсанг ҳимоят голиб ўлғум буйлаким,
Ғам била кўнглум талошурлар икавлон қормашиб.
Қил ҳавола дурдкашлар жониби, эй майфуруш,
Май чу ҳар соат тўкулгай жўш уруб кўптин тошиб,
Ошуруб ҳаддин Навоий ҳам ниёзу ажзини
Ёр истиғноу нози ҳар неча ҳаддин ошиб²⁰.

Навоий қофия танлашда ўзбек тилининг сўз бойлигидангина фойдаланиб қолмай, халқ ижоди асарларидаги турли воситаларни қофияда ижодий қўллади, қофиянинг хилма-хил кўринишларида ғазаллар яратди. Ғазаллардаги қофиялар орасида сўз ўйинларига асосланган тажнисли қофиялар ҳам учраб туради. Бундай туюқ унсурлари она тилидаги сўзларнинг маъно бойлигини намойиш қилади. Масалан: «Ғаройибус-сиғар» даги 218-ғазалнинг 4 ва 5-байтларида шоир «яро» сўзини тажнис қилиб қўллайди: 4-байтда «яро» сўзи жароҳат, доғ маъносида; 5-байтда «яро» сўзи керак бўл, даркор бўл маъносида келган:

Кўзларинг захми агар қилмади ҳар кирпик ила,
Бас недур кўнглума юз ерда яро, эй қора кўз.
Мен мену, бир ярамас кўнглум анинг қатли учун
Кўз қаро қилма, бир ишимга яро эй, қора кўз²¹.

Яна шу девондаги 363-ғазалда «ўнг» сўзи 1, 2 ва 7-байтларда тажнисли қофия бўлиб келган:

²⁰ Алишер Навоий. Ғаройибус-сиғар. Тошкент, 1959, 81-бет.

²¹ Уша китоб. 236-бет.

Ишқ келтурса ишим дайри фано азда **ўнг**,
Хонақаҳ кунжи ҳавас айламайин андин сўнг.
Ростлар маъманидур дайр, туз ур ул сари гом,
Қимки ул эгри қадам урди, иши келмади **ўнг**...
Қарамин иста Навойики, киши тоат этиб,
Нома маълум эмас, сўл қўлидиндур ё **ўнг**²².

Биринчи байтдаги «ўнг» — осон, енгил маъносида, иккинчи байтдаги «ўнг» — тўғри маъносида, еттинчи байтдаги «ўнг» — ўнг томон маъносида келган.

«Наводируш-шабоб»даги 100-ғазалнинг 1 ва 3-байтларида «оч» сўзи тажнисли қофия бўлган:

Ул турки хитонинг эрур андоқки кўзи қиймоч,
Ким ноздин ўлмас демак оллиндаки кўз оч.
Очлиқдин ул ойнинг магар ўлди кўзи бемор.
Қон ичкали мойил нега бўлмиш гар эмас оч²³.

1-байтда «оч» — кўзни оч, билмоқ маъносини, кейинги байтда «оч» — тўқ эмас, оч маъносини англатиб келмоқда.

«Бадойиул-васат»даги 441-ғазалда қофия бўлган «бурун» сўзи ҳам икки маъно англатиб (бурун-аввал, олдин; бурун — инсон аъзоси) икки байтда ишлатилган:

Субҳ чун борғунг, келиб кулбамга пинҳон кечқурун.
Ҳажр ўқин жонимга сен отма тонг отмасдан **бурун**.
Нолам андоқ бўлди, бағрин ёраси исланғали,
Ким ёниндин ўтмас, ул тутмай қулоқ бирла **бурун**²⁴.

Шунингдек, «соч» сўзи ҳам «Фавойидул-кибар»даги 100-ғазалда икки (сочмоқ, сепмоқ ва инсон аъзоси) маънода сўз ўйини билан қофия қилинган:

Қайд айларга жунун аҳлини бор ул икки **соч**,
Ҳар бири неча тугун, ҳар тугуни неча қулоч.
Соқиё, лаъл уза хай кўрубон бехудмен,
Майға мамзуж гулоб айлаб они, юзума **соч**²⁵.

Ғазалларда тажнис хусусияти фақат қофияда эмас, ҳатто радифда ҳам мавжуддир. Бунинг учун Навоий кўп маъноли сўзни радиф қилиб олади. Ўзбек тилида бундай сўзлар кўплаб топилди. Чунончи, «Фавойи-

²² Уша китоб. 381-бет.

²³ Алишер Навоий. Наводируш-шабоб. Тошкент, 1959, 104-бет.

²⁴ Алишер Навоий. Бадойиул-васат. Тошкент, 1959, 443-бет.

²⁵ Алишер Навоий. Фавойидул-кибар. Тошкент, 1960, 105-бет.

дул-кибар» девонидаги 202-ғазал «туз» радифи билан ёзилган.

Қадинг туз, наҳл гулзори эрам туз,
Ки туз ашёға бўлмиш соя ҳам туз.
Магарким зулфини чексам туз ўлгай,
Йўқ эрса бўлмас анча печу ҳам туз.
Сиришкимдин қадинг майл этти ҳар ён,
Ки қолмас-ўқ сув бўлганда нам туз.
Не тонг гар туз чекармен шуълаи оҳ,
Керак чун ишқ жайшида алам туз.
Муқаввас чарх оҳимдан ҳам ўлмиш,
Ким ул ўқни отармен дам-бадам туз.
Риё йўлида гар кўп печу ҳам бор,
Қадам қўйким, эрур дашти адам туз.
Бу дайр ичра навое, эй муғанний,
Навойи ноласедек зеру бам туз²⁶.

Ташқаридан қараганда «туз» сўзи ғазалда оддийгина қайтарилаётган радиф бўлиб кўринади. Ҳақиқатда эса «туз» сўзи бу ғазалда радифликдан ташқари етти маънони англатиб келмоқда. Байтларнинг мазмунини шарҳлаганда «туз» сўзининг ҳар бир байтдаги маъноси конкрет кўринади:

I Қадинг тўғри, (шунинг учун) наҳл гулзорли эрам (боғини) ярат!

Қомати тўғри бўлган дўстларнинг сояси ҳам тўғри бўлади.

II. Агар зулфи (сочи)га қўл тегизсам текис бўлади (таралади).

Қўлимни тегизсам ҳатто печи (гажаги) ҳам текис бўлмайди (таралмайди).

III. Кўзимдан оққан қон ёши қадингни қийшиқ (ҳар хил) қилиб кўрсатади.

Туз нам бўлганда сув шимилган бўлади.

IV. Не ажаб, агар шуълаи оҳ билан тўғри юрсам, Чунки ишқ лашкарида байроқ тик кўтарилади.

V. Қайрилган чарх менинг оҳимдан яна эгилиб кетди.

Чунки ўқни дам-бадам тўғри отаяпман.

VI. Риё (дин) йўлида кўп қийинчиликлар бор.

Шунинг учун йўқлик даштида (бу фоний дунёда) тўғри юргин!

VII. Муғанний, бу давра учун бир наво қил,
Навойи ноласедек паст-баланд чалгин!

---

²⁶ Уша китоб. 207-бет.

Навоийнинг ранг-баранг сўз ўйинларидан фойдаланиши шеърятнинг бадий жиҳатдан пишиқ бўлишини таъминлаган. Текстда кутилмаган нозик маъноларнинг яширин ишлатилиши айни чоқда Навоий шеърларини диққат билан ўқишни талаб қилади.

Навоий ғазалиётини халқ ижодига яқинлаштирадиган қофия турларидан яна бири ички қофиядир. Ички қофия ғазалнинг мусиқийлигини, жарангдорлигини оширади, ҳар ярим мисрадаги фикрга махсус ритмик-мантикий урғу бағишлайди, шеърнинг хотирада тез ва осон сақланиб қолишини таъминлайди. Ички қофия билан ғазал ёзиш шоирдан катта маҳорат талаб қилади. Ички қофия байт охирида келадиган асосий қофиядан фарқ қилиб, мисраларнинг ўртасида бўлади. Бу ғазалда ички қофиянинг ажойиб намунаси мавжуд:

Мувофиқ кийдилар, бўлмиш магар наврўз ила байрам,
Чаман сарви ёшил хилъат, менинг сарви равоним ҳам.
Чаман сарви қолиб ҳайрон, менинг сарвим қилиб

жавлон,

Анинг шайдоси бир деҳқон, мунга шайдо бари олам,
Чаман сарви қолиб бевар, менинг сарвим бўлуб дилбар,
Ани ел айлабон музтар, бу елдин секратиб адҳам.
Кўнуб ул сарв уза булбул, чекиб гул шавқидин ғулғул,
Бу сарв узра очилиб гул, анга тердин тушуб шабнам. ,
Қилиб оҳим сари парво, буён майл этмадинг қатъо.
Сабодин, эй қади раъно, бўлур ҳам сарв гаҳ-гаҳ ҳам.
Димоғ ичра май, эй соқийки, бормен осру муштоқи,
Қи анда сарв ҳам боқий эмас, гул аҳди ҳам маҳкам.
Навоий, кўйин эт манзил, юзу қаддиға бўл мойил.
Қи боғ этмас сени хушдил, гулу сарв айламас хуррам²⁷.

Навоий ғазалларида халқ иборалари — фразеологизмлардан тузилган қофиялар ҳам бор. Бу ўзбек классик шеърятида жуда кам кўринадиган ҳодисадир. Масалан. «Наводируш-шабоб» девонидаги 606-ғазалда Навоий «чекмоқ» феълининг ранг-баранг маъноларидан фойдаланиб ажойиб қофия-радиф қўллаган.

Саҳар ховар шаҳи чарх узраким, хайлу хашам чекти,
Шион хат била кўҳсор уза олтун алам чекти.
Қазо фарроши чекти субҳнинг сиймин супургусин,
Музаҳҳаб парлари андоқки товуси ҳарам чекти.
Қитоба сунъи килки сувраи ва шамс тафсирин,
Фалак тоқий ҳавошисида зарҳалдин раҳам чекти.
Муаззин Каъба тоқи узра гулбонги самад урди,
Бараҳман дайр айвонида оҳанги санам чекти.

²⁷ Уша китоб. 425-бет.

Еқа чок этти гоҳи субҳ ул мотамғаким, ошиқ,
 Бу муҳлик шoми ҳижрон ичра юз хуноби ғам чекти.
 Замона кулди ул ғoфилғаким даврон ситам тийғин,
 Анга урмоғни англаб ўзгага тийғи ситам чекти.
 Алар кўнглида бир гул ҳажридин хори фироқ ўлса,
 Баҳона йиғламоққа бир неча жoми алам чекти.
 Вағар худ васли иқболи муяссар бўлса бир соат,
 Фаридун тахти узра базм тузди жoми Жам чекти.
 Бўлуб матлуб рухсорига маҳву жомдин сармаст,
 Юзин туфроққа қўйди бошини оллига хам чекти.
 Навoий шoйд ул раҳровға бу мақсад насиб ўлғой,
 Ким ул дашти фано қатъ этколи йиллар рақам чекти²⁸.

Ғазалда қофия — радиф вазифасини бажарган ибораларнинг маъноси қуйидагичадир:

Хайлу ҳашам чекмоқ — ясангирмоқ.

Алам чекмоқ — байроқ қадамоқ.

Чекмоқ — бу ерда ўз асл маъносида «юрмоқ»ни билдириб келган.

Рақам чекмоқ — безамоқ.

Оҳанг чекмоқ — куйламоқ.

Хуноби ғам чекмоқ — қайғурмоқ.

Тийғи ситам чекмоқ — ўлдирмоқ.

Жоми алам чекмоқ — ҳафалик майини ичмоқ.

Жоми Жам чекмоқ — шодлик майини ичмоқ.

Хам чекмоқ — бош эгмоқ.

Рақам чекмоқ — ёзмоқ.

Алишер Навоий ўзбек халқ тилининг ранго-ранг хислатларини фақат қофия воситасида эмас, балки шу қофияга йўлдош бўлиб, такрорланиб келувчи радиф воситаси билан ҳам намоиш эта билди. Радиф айтилмоқчи бўлган фикрни таъкидлаш, кучайтириш, шеърнинг таъсирчанлигини ошириш, товушлар уйғунлигини сақлашга хизмат қилади.

XV аср ўзбек шоирлари орасида Лутфий ғазалда бадий эмоционалликни, оҳангдорликни, мусиқийликни кучайтириш учун бир сўздан тортиб, уч, тўрт, ҳатто беш сўздан иборат радифлар ҳам ишлатади.

Алишер Навоий ғазалларда радиф қўллаш санъатини устози Лутфийдан ўрганди ва радифнинг янги-янги йўлларини ихтиро қилди. «Ҳазойинул-маоний»даги ғазалларнинг радиф намуналаридан бир нечасини кўриб чиқайлик.

²⁸ Алишер Навоий. Наводируш-шабоб. Тошкент, 1959, 610-бет.

Бир сўзли радифлар:

Хаста жоним заъфин англа, кўнглум афғонин кўруб
Сўрма кўнглум ёрасин, фаҳм эт кўзум қонин кўруб²⁹.

Хусни ортар юзда зулфин анбар афшон айлагач,
Шамъ равшанроқ бўлур торин паришон айлагач³⁰.

Икки сўзли радифлар:

Чоран кор истабон бечоралиғ кўнглум тилар,
Хонумон таркин қилиб оворалиғ кўнглум тилар³¹.

Неча кўргузсам ниёз, ул шўх ноз айлар, нетай?
Жавр кўптин-кўп, тараҳҳум оздин-оз айлар, нетай?³²

Уч сўзли радифлар:

Жон олурда жисм зор эрконни билмасму эдинг,
Қон тўкарда жон фиғор эрконни билмасму эдинг³³.

Хилъатин то айламиш жонон қизил, сориг, яшил,
Шуълаи оҳим чиқар ҳар ён қизил, сориг, яшил³⁴.

Тўрт сўзли радифлар:

Дилбаро, сендин бу ғамким менда бордур, кимда бор?
Фурқатингдин бу аламким менда бордур, кимда бор?³⁵

Биз Навоий ғазалларида беш сўзли радифни учратмадик. Олти сўзли радиф эса ғазалларида эмас, рубоийда қўлланганки, бу Навоийгача бўлган шоирлар ва унинг замондошлари асарларида ҳам кўрилмаган эди. Бадий тил ва услуб борасидаги бу ноёб ҳодиса Навоийнинг ўз салафлари ва замондошларидан радиф қўллаш санъатида ўзиб кетганидан гувоҳлик беради:

Жондин сени кўп севармен, эй умри азиз,
Сондин сени кўп севармен, эй умри азиз.
Ҳар неники севмак андин ортуқ бўлмас,
Ондин сени кўп севармен, эй умри азиз³⁶.

²⁹ Алишер Навоий. Фаройбус-сиғар. Тошкент, 1959, 77-бет.

³⁰ Уша китоб. 116-бет.

³¹ Уша китоб. 195-бет.

³² Алишер Навоий. Наводируш-шабоб. Тошкент, 1959, 620-бет.

³³ Алишер Навоий. Фавойидул-кибар. Тошкент, 1960, 360-бет.

³⁴ Уша китоб. 393-бет.

³⁵ Алишер Навоий. Наводируш-шабоб. Тошкент, 1959, 152-бет.

³⁶ Алишер Навоий. Фаройбус-сиғар. Тошкент, 1959, 752-бет.

Биринчи, иккинчи, тўртинчи мисраларда «сени кўп севарман, эй умри азиз» бирикмаси радиф бўлиб, «жондин», «сондин», «ондин» сўзлари қофияланиб келган, фақат шу қофия сўзларигина радиф таркибига кирмай қолган, холос. Мисралардаги қофия (фақат бир сўз) билан радиф (олти сўз.тн бирикма)лар мазмун жиҳатидан бир-бирига шундай мустаҳкам боғланганки, Навоийнинг бошқа бирор шеъри инсонни, унинг ҳаёти ва ўзлигини севиш ғоясини ана шу рубойдагидек содда, равон, муסיқий мадҳ этолган эмас.

Навоийнинг «Хазойинул-маоний»сига кирган ғазалларнинг радифи лексик жиҳатдан қандай эканлигини билиш учун биз барча ғазалларнинг радифини текшириб чиқдик. Натижадақуйидаги ҳолат маълум бўлди.

«Ғаройибус-сиғар» девонида 270 та ғазал ўзбекча сўзли радиф билан ёзилган. Булардан 224 таси бир сўзли радиф (132 радиф феъл-сўздан), 46 таси икки сўзли радиф (31 радиф феъл-сўздан)дан ташкил топган. 57 та ғазалнинг радифи арабча, форсча сўздан иборат.

«Наводируш-шабоб» девонида 241 та ғазал ўзбекча сўзли радиф билан ёзилган. Булардан 203 таси бир сўзли радиф (199 радиф феъл-сўздан), 35 таси икки сўзли радиф (15 радиф феъл-сўздан), 2 таси уч сўзли радиф (1 радиф феъл-сўздан), 1 таси тўрт сўзли радиф (феъл-сўз)дан ташкил топган, 68. та ғазалнинг радифи арабча, форсча сўздан иборат.

«Бадойиул-васат» девонида 263 та ғазал ўзбекча сўзли радиф билан ёзилган. Булардан 216 таси бир сўзли радиф (124 та феъл-сўзли радиф), 1 таси тўрт сўзли радиф (феъл-сўз)дан ташкил топган, 83 та ғазалнинг радифи арабча, форсча сўздан иборат.

«Фавойидул-кибар» девонида 275 та ғазал ўзбекча сўзли радиф билан ёзилган. Булардан 231 таси бир сўзли радиф (140 радиф феъл-сўз), 41 таси икки сўзли радиф (20 радиф феъл-сўз), 3 таси уч сўзли радиф (2 радиф феъл-сўз)дан ташкил топган. 84 та ғазалнинг радифи арабча, форсча сўздан иборат.

Шундай қилиб, «Хазойинул-маоний»даги 2600 ғазалнинг 1049 таси ўзбекча сўзли радиф билан ёзилган. Бу ҳар бир девон (I девонда — 270, II девонда — 241, III девонда — 263, IV девонда — 275 ғазал)даги ғазалларнинг 40 фоизидан иборат, 2600 ғазалнинг 289 таси

арабча, форсча радиф билан ёзилган. Бу ҳар бир девон (I девонда — 57, II девонда — 68, III девонда — 83, IV девонда — 81 ғазал) бўйича 10 фоиз ғазални ташкил қилади.

Демак, Навоий ўз ғазалларининг кўп қисмини жонли тилга мансуб туркий сўзлар билан радифлаб мусиқий, оҳангдор, ўйноқи, халқчил бўлишига эришган. Айни чоғда аксарият радифларни феъл сўзлардан олишга интилган. Радифнинг аксари феълдан бўлиши халқ поэтик асарларига — дostonлар, термалар, қўшиқларга хосдир. Юқорида айтганимиздек, феъл-радифлар ҳар бир девонда 25 фоизни ташкил қилса-да, бироқ айрим ҳарфларга ёзилган ғазалларда феъл радифлар катта миқдордадир. Масалан, «Хазойинул-маоний»да «ш» ҳарфига ёзилган ғазаллардан 64 тасида радиф мавжуд. Бунинг 44 тасида радиф феълдан ясалган ёки радифли ғазалларнинг 65 фоизидир. Тўрт девон бўйича «р» ҳарфида 140 та радифли ғазал бор. Унинг 126 тасининг радифи феъл-сўзлардир ёки феъл-радифлар 90 фоизни ташкил қилади (14 та ғазалнинг радифи от ва бошқа сўз туркумларидан олинган). Бу рақамлар Навоий радиф қўллашда феъллардан фаол, ранг-баранг фойдаланганидан гувоҳлик беради. Халқ оғзаки ижоди асарларида аксарият қофия ва радиф феълдан бўлиши хусусиятини Навоий ўзбек шеърятига хусусан ғазалиётга кенг татбиқ қилган ва уни ривожлантирган. Чунки феъл-сўзлардан кўпроқ қофия ва радиф танлашдан мақсад, инсоннинг турли хил, энг нозик ички психологик хусусиятларини тўлиқроқ очиб беришга интилишдан иборатдир.

Фактлар шуни кўрсатадики, Навоий ўзбек халқ тилидаги ҳаракат номларининг формаларидан жуда кенг истеъфода этган. «Хазойинул-маоний»да радиф қилиб ишлатилган ҳаракат номлари — масдарлар тубандаги 39 та сўздир: айламоқ, арзимоқ, асрамоқ, билмоқ, бормоқ, боғламоқ, бўлмоқ, етилмоқ, ётмоқ, истамоқ, йиғламоқ, йўлиқмоқ, келмоқ, кечмоқ, куймоқ, кўрмоқ, олмоқ, солмоқ, талошмоқ, тонимоқ, топмоқ, тузмоқ, тутмоқ, тушмоқ, чекмоқ, чирмашмоқ, эврулмоқ, элтмоқ, эмоқ, этмоқ, ўлмоқ (бўлмоқ), ўлмоқ, ўйнамоқ, ўлтурмоқ, ўртамоқ, қилмоқ, қолмоқ.

Сон жиҳатдан масдарлар кам бўлса-да, лекин Навоий уларнинг хилма-хил, энг нозик маъноларини,

грамматик формаларини шеърятда қўллаган. Айниқса, радиф сўзлар орасида айламоқ, бўлмоқ, демоқ, келмоқ, куймоқ, кўрмоқ, эмоқ, ўйнамоқ, қилмоқ масдарларининг ранг-баранг формалари энг кўп учрайди. Фақатгина эмоқ феълининг ўндан ортиқ — экан, эркан, экин, эса, эрса, эрмас, эмас, эди, эрди, эрур, эмиштуксен, эмон... каби грамматик кўринишлари радиф бўлиб келган. Қисқаси «Хазойинул-маоний»даги 602 та ғазалнинг (феъл радифли ғазалларнинг) ҳаммасида юқорида зикр этилган 39 та масдарнинг хилма-хил грамматик шакллари, шу масдарлардан ясалган сўзлар радиф бўлиб келган. Бу эса Навоийнинг ўзбек халқ тилидаги сўзларнинг маъноларидан, шаклларида ўз ижодида нақадар кенг фойдаланиб, уларнинг адабий тилимиздаги ўрнини мустаҳкамлаб, она тилининг равнақи-га буюк ҳисса қўшганлигини яна бир бор тасдиқлайди.

Навоий гўзал қофия ва радифли, илғор ва чуқур мазмунли шеърлари билан ўз лирик куллиётини ранг-баранг қилиб ясантирган эди. Бу ҳақда ўзи шундай ёзади:

Эй Навоий олтину шингарфу зангор истама,
Бўлди назминг рангини девон қизил, сориг, яшил³⁷.

Навоий доимо қофия ва радифларда содда ва равонликка интилди, ҳамиша бадий формани мазмунга, илғор ғояга хизмат қилдиришни тарғиб этди. У «лафз» радифли ғазалида:

Қил, Навоий, сўз аро маъни қасд,
Истама уйлаки сурабдин лафз³⁸.—

деб ана шу курашни ифодалаб берган эди. Шунинг учун ҳам Навоийнинг ўз ғазалларида қўллаган қофия ва радифлари ўша замоннинг қалам аҳллари орасида, эл орасида манзур бўлиб, кенг шухрат қозонди. Шоирлар Навоий қўллаган қофия ва радифлардан фойдаланишни, татаббуъ ва таврлар боғлашни ўзларига шарафли бурч деб билдилар. Навоий ўз лирикасига замондошларининг мазкур муносабатини қуйидагича ифодалаган эди:

³⁷ Алишер Навоий. Фавойдул-кибар. Тошкент, 1960, 393-бет.

³⁸ Уша китоб. 290-бет.

Эй Навоий, қилғали таъб аҳли жинси шеър назм,
Назмнинг ўлди барчасиға қофия, балким радиф³⁹.

Фақат Навоий замондошларигина эмас, балки кейинги ўзбек шоирлари ҳам унинг ажойиб қофия ва радифларидан таълим олдилар.

Худди шу ўринда ўзбек халқ дostonларидаги шеърий текстларда кўп учрайдиган якка қофиячилик билан ёзма адабиётимиздаги ғазалнинг қофияланиши хусусида Мақсуд Шайхзоданинг бир мулоҳазасини эслаб ва қувватлаб ўтмоқчимиз. Мақсуд Шайхзода «Алломиш» дostonидаги баъзи бир поэтик хусусиятлар ҳақида» номли мақоласида шундай ёзади: «Бу ерда (катта шеърий парчаларнинг фақат бир қофияга бўйсунishiда — М. Ҳ.) бир нарсага эътибор қилиш керак: маълумки, бизнинг классик лирикамининг марказида ғазал туради. Ғазал ҳам монорифма (якка қофиячилик) негизига қурилади ва унда радифлар катта роль ўйнайди. Демак, ... ғазал бизнинг лирикага бўлак адабиётлардан кўчиб келган бегона нарса эмас, балки унинг композицион ва поэтик белгилари бизнинг халқ поэзиямизда ҳам мавжуд экан. Классик шоирларимиз қўшнилар тажрибасини ўрганиш билан бирга оғзаки поэзия манбаларидан ҳам озиқланганлар»⁴⁰.

Биз Шайхзоданинг фикрини келтириш билан ғазалнинг формал-поэтик хусусиятлари ва халқ поэтик асарлари ўртасида ўхшаш томонлар борлиги, ғазалнинг қофия ва радиф элементларини такомиллаштиришда классик шоирларимиз халқ ижодидан кўп нарса ўрганганлиги ҳақидаги мулоҳазасини тўла қувватлаймиз. Чунки Алишер Навоий ғазалиётининг қофия ва радиф соҳасида юқорида айтиб ўтилган ранг-баранг фазилатлари яққол бунга далил бўла олади.

Ғазал ва қўшиқ

«Хазойинул-маоний»даги ғазалларнинг таллайгина қисми халқ қўшиқларига ҳамоҳангдир. Навоий бадий ва илмий асарларида халқ қўшиқларига меҳр билан қарайди, уларни тўплайди, тадқиқ этади, ижодий илҳом олади ва бошқаларни ҳам қўшиқлардан

³⁹ Алишер Навоий. Фаройибус-сиғар. Тошкент, 1959. 325-бет.

⁴⁰ Шайхзода М. Асарлар. 5-том, Тошкент, 1973, 214-бет.

таълим олишга даъват қилади. Навоий замонида му-
сиқа, куй билан айтиладиган ғазаллар, яъни ашулалар
«суруд» деган ном билан юритиларди. Шу билан бирга
«қўшиқ» термини ҳам фаол ишлатилиб қўшиқнинг ҳам
текстини, ҳам мусиқа билан ижро этилишини англа-
тарди. Шоир ўзи кўп ғазалларини суруд қилиб, яъни
ашула қилиб айтилишини назарда тутиб, бир ўринда
«базмда танбур чалинсин, раққосалар арғуштак усу-
лида ўйнасинлар, сен Навоий қўшиқ айт!» дейди:

Хуш улки базмда ойлар тепарда арғуштак,
Шаҳ анда танбура чолиб, Навоий деса қўшуқ⁴¹.

Байтда «қўшиқ» сўзи икки маънони; биринчидан, ашу-
ла (суруд) қилиб айтиш учун Навоий тарафидан
ёзилган ғазал текстини, яъни қўшиқнинг текст маъно-
сини; иккинчидан, ўша қўшиқ текстининг куй билан
бирга ижро этилишини англаиб келмоқда.

Халқ қўшиқлари Навоий ғазалларининг ҳам ғоя-
вий йўналишига, ҳам бадий томонларига таъсир кўр-
сатди. «Хазойинул-маоний»даги ғазалларнинг асосий
қисми мазмунан севги қўшиқларига яқин туради.
Навоий ғазалларининг бу хусусиятини проф. А. Ҳайит-
метов қуйидагича характерлайди: «Навоий давридаги
севги эркин ва бахтли бўлмаганидек, ошиқ — Навоий
севгиси ҳам, у қанча пок ва самимий бўлмасин, бахт-
сиз, олдиндан бахтсизликка маҳкум этилган севги эди.
Бу жиҳатдан Навоий лирикаси билан ўзбек халқ оғза-
ки ижодидаги

Осмонда парча булут
Емғир ёғиб ўтгани йўқ.
Икки ошиқ бир бўлиб,
Муродига етгани йўқ —

мазмундаги севги қўшиқлари ўртасида катта яқин-
лик бор. Шунинг учун Навоий ўзининг ишқий лирика-
сида ҳам халқчил, кенг халқ оммаси маънавий ҳаё-
тини маълум даражада тўғри ифодаловчи шоир сифати-
да майдонга чиқади»⁴².

Акад. М. Ойбек ҳам Навоий ҳақидаги тадқиқотла-
ридан бирида «Навоий баъзан халқ шеърларига (халқ

⁴¹ Алишер Навоий. Бадойинул-васат. Тошкент, 1960,
322-бет.

⁴² Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. Тошкент, 1961,
205-бет.

қўшиқлари дейилмоқчи.— М. Ҳ.) ўхшаган, яъни бошқа ғазалларига қараганда соддароқ, самимийроқ, ҳаётийроқ нарсалар ҳам яратади»⁴³, деб алоҳида қайд этган эди.

Халқ қўшиқларига яқин ғазаллар ҳажмнинг меъёрида бўлишлигида (деярлик етти байтдан иборат), мисраларнинг қисқалигида, ўзбек халқ тилига хос сўзларнинг кўплигида, соддалик, равонлик, самимийлик, ҳаётийлик, ва ниҳоят, мусиқийликда ажралиб туради. Бундай руҳдаги ғазаллар ўқувчининг диққатини дарҳол жалб қилади:

Йўқки ул кўз қародур ҳуснунг аро, эй қаро кўз,
Ким қошинг доғи эрур асру қаро, эй қаро кўз.
Гар кўнгулларни жилойи ватан истар бўлсанг,
Еш тугунларнию зулфунгни тара, эй қаро кўз...⁴⁴.

Ёки:

Бизнинг шайдо кўнгул бечора бўлмиш,
Маломат даштида овора бўлмиш.
Анга баским ёғар тош устига тош,
Танида ёра узра ёра бўлмиш.
Урарда дам-бадам хороға бошин,
Сўнгаклар анда пора-пора бўлмиш.
Бало тоғи аро ётқонда бемор,
Хирад санжоби хору хора бўлмиш.
Қаро қилди нечукким рўзгорим,
Онинг ҳам рўзгори қора бўлмиш.
Қадаҳ хуршиди қониким, ғамидин
Сиришким кавкаби сайёра бўлмиш.
Навоий, чорадан кўп дема сўзким,
Ғамингга чорасизлик чора бўлмиш⁴⁵.

Халқ қўшиқларининг Навоий ғазалларига таъсири вазн масаласида янада чуқурлашди. Халқ шеърлятида «қўшиқ» ва «туркий» деб юритиладиган қўшиқларнинг, ашулаларнинг вазни — рамал баҳри ғазаллардан ҳам кенг ўрин олади. Навоий «Мезонул-авзон»да халқ қўшиқлари ҳақида сўзлаганда ўша «қўшиқ» ва «туркий» деган халқ шеърый шакллариининг вазни рамал ҳақида маълумот беради. У «қўшиқ»нинг икки турини таърифлайди:

⁴³ Ойбек. Асарлар. 9-том. Тошкент, 1974, 36-бет.

⁴⁴ Алишер Навоий. Ғаройибус-сиғар. Тошкент, 1959, 236-бет.

⁴⁵ Алишер Навоий. Фавойидул-кибар. Тошкент, 1960, 273-бет.

«Қўшуқ» дурким, арғуштак усулида шойидур ва баъзи адвор қутубида ул усул зикр бўлубтур ва ул суруд аъробнинг тева сурар «худий»лари вазни била мадиди мусаммани солимда воқеъ бўлур... Аммо бу латиф замонда ва шариф давронда бу сурудни («қўшиқ»нинг иккинчи бир шакли.— М. Ҳ.) рамали мусаммани маҳзуф вазнига элитиб, мусиқий ва адвор илмида мулойим таъблиқ беназир йигитлар ғариб нағамот ва алҳон била ажаб тасарруфлар қилиб, султон Соҳибқирон мажлисида айтурларким, анинг мулойимлиғ ва хуш ояндалиғи васфқа сиғмас ва таъсир ва рабояндалиғи сифатқа рост келмас, балки ул ҳазратнинг (Ҳусайн Бойқаронинг.— М. Ҳ.) ихтироидур ва бу ҳам ул ҳазратнинг масиҳосо анфоси натойижидин истишҳодға келтурмак муносиброқ эрди, байт:

Сабзаи хатнинг саводи лаъли хандон устина,
Хизр гўё соя солмиш обиҳайвон устина.

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун⁴⁶

Юқорида Алишер Навоий «қўшиқ» ва унинг икки хили — «мадиди мусаммани солим» вазнида айтиладиған тури ва шу тур заминида пайдо бўлиб кенг тарқалған «рамали мусаммани маҳзуф» вазнидаги хилини таърифлайди.

Навоий «мадиди мусаммани солим» вазнидаги қўшиқлар арғуштак усулида ижро этилиб, кенг тарқалганини ва бу куйнинг адвор (музика назарияси) китобларида зикр этилганини таъкидлайди. Шу қўшиқ заминида пайдо бўлған «рамали мусаммани маҳзуф» вазнидаги «қўшиқ» ҳам жуда машҳур бўлған ва Ҳусайн Бойқаро мажлисларида доимо айтилған. Навоий бу «қўшиқ»ни «балки ул хазратнинг ихтироидур», дейди. Бу билан Навоий Ҳусайн Бойқаронинг барча шеърлари рамал (рамали мусаммани маҳзуф ва рамали мусаммани мақсур) да ёзилғанлигини алоҳида уқтириб айтмоқчи бўлса керак.

Рамал баҳрида айтилувчи «туркий» деб номланған халқ ашулалари ҳақида Навоий қуйидагича ёзади. «Яна сурудеуурким ани «туркий» дебтурлар, бу лафз анга алам (яъни байроқ) бўлубтур ва ул ғоятдин ташқори дилписанд ва руҳафзо ва ниҳоятдин мутажойиз

⁴⁶ Алишер Навоий. Асарлар. 14-том, 179—180-бетлар.

айш аҳлига судманд ва мажолисоро суруддур, андоқки, салотин ани яхши айтур элни тарбиятлар қилибдурлар, «туркигўйлик» лақаби била машҳурдур ва ул доғи «рамали мусаммани мақсур» вазнида воқеъдур»⁴⁷.

Навоий бу вазннинг Ҳусайн Бойқаро девонидаги ўрнини яна бир қарра таъкидлаб ўтади: «Ҳазрати Султон Соҳибқирон бу вазн (рамали мусаммани мақсур.— М. Ҳ.)нинг ғоят равонлиғ ва латофатидин ва руҳпарварлиғ ва салосатидин ўз девонларинки... бошдин-оёқ илтизом қилиб, бу вазнда тартиб берибдурлар эрди»⁴⁸.

Шундай қилиб, Навоий ўзбек халқ ашулалари заминида вужудга келган «қўшиқ» ва «туркий» деб аталувчи шеър турлари ҳамда уларнинг вазнлари (рамали мусаммани солим, рамали мусаммани мақсур)га ғоят юқори баҳо беради, таъриф-тавсиф қилади. Бу бежиз эмас. «Қўшиқ» ва «туркий» халқ шеърляти заминида, уларнинг ўлчови «бармоқ» таъсирида вужудга келди. Айниқса, рамалнинг мусаммани маҳзуф ва мақсур вазнлари ўзбек фольклорида жуда қадимдан мавжуд эди, деб ўйлаш мумкин. Чунки бу вазнларда (умуман рамал баҳрида) «туроқланиш» хусусияти ёрқин кўринади. Бармоқ системасига яқинлик «туроқдорлик» билангина эмас, балки мисралар ичидаги паузалар ва бу паузаларда маълум қонуният мавжудлиги билан ҳам изоҳланади⁴⁹. Ана шу туроқланиш ва паузаларнинг такрорланиши рамал баҳридаги шеърларда алоҳида таъсирчанликни вужудга келтиради. Рамал вазнлари равонлиги, мусиқийлиги, ўзбек тилининг (ва бошқа туркий тилларнинг) талаффуз қоидаларига тўла мос келиши билан ҳам ўзига хос ажралиб туради. Шунинг учун рамал ёзма адабиётда мустаҳкам ўрин олди ва «ўзбек арузи» (арузи туркий)нинг асосий, етакчи вазнига айланди.

Ўзбек адабиётида рамал баҳридаги илк шеърлар Навоийдан анча илгари мавжуддир. Чунончи, Рабғўзийнинг «Қиссасул-анбиё» (1311 йил) асаридаги ғазаллар рамал баҳрининг дастлабки намуналаридир. Бунга Юсуф қиссасида берилган баҳорни тасвирловчи ғазал мисол бўла олади. Ғазал қуйидаги байт билан тугайди:

⁴⁷ Уша китоб. 181-бет.

⁴⁸ Уша ерда.

⁴⁹ Тўйчиев У. Ўзбек совет поэзиясида бармоқ системаси. Тошкент, 1966, 15—16-бетлар.

Ҳури айн учмоқ ичинда энг солиб, таҳсин қилур,
Ез уза мундоғ ғазалини айди Носир Рабғузӣ⁵⁰.

Рамал вазни XIV—XV аср ўзбек шоирларининг девонларида етакчи вазн бўлиб қолди. Чунончи, Атоийнинг 260 ғазалидан 109 таси, Гадоийнинг 230 ғазалидан 159 таси, Лутфийнинг 276 ғазалидан 200 га яқини, Ҳусайнийнинг 132 ғазалининг ҳаммаси рамал вазнида битилган. Бундан шундай хулосага келамизки, XIV—XV аср ўзбек шоирлари халқ шеърятининг ўлчови бармоқ вазнига яқинлашувчи, ҳатто унинг ўрнини босувчи форма излаганлар. Бундай вазн рамал ва ҳазаж баҳрлари бўлиб чиқди.

Рамалнинг Навоий ғазалиётидаги ўрнига келсак, бу вазн асосий ўрин эгаллайди. Навоий лирик куллиётининг ўлчовларини навоийшунослик тарихида биринчи бор текшириб «Навоий арузи» номли жуда қимматли асарни ёзган шарқшунос олим Содиқ Мирзаевнинг аниқлашича, Навоий тўрт девонига кирган 2600 ғазалидан 1644 таси рамал баҳрида ёзилган⁵¹.

Проф. Абдураҳмон Саъдий ҳам докторлик ишида Навоий ғазалларининг вазнига бирмунча ўрин беради. У шоир ғазалларида арузнинг энг кўп ишлатилган вазни — рамал баҳри дейди ва бу ҳақда шундай ёзди: «Ўн беш ҳижога ҳам тўғри келган бу вазн (рамал баҳри.— М. Ҳ.) нинг Навоийда шу даражада кўп ишлатилишининг сабаби — бу вазнда лирик кечирмаларни, ишқ ва муҳаббат ҳисларини ҳаяжон билан эркин ифода қилиш учун шоирга кўпроқ имконият берилишидир. Шунинг билан бирга бу вазн халқ ижодиётига, ҳижо вазнларига ҳам яқин ва ҳамоҳангдир. Бу Навоийнинг энг яхши кўриб ишлатган вазнларидан бўлиб, унинг ижодий қалами шу вазни кўп маданийлаштирди ва тараққий қилдирди»⁵².

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, XV аср ўзбек шоирлари Атоий, Гадоий, Лутфий, Ҳусайнийлар ўз ғазалларини халқ қўшиқлари йўлида яратдилар.

---

⁵⁰ Ўзбек адабиёти. I-том. Тошкент, 1959, 83-бет.

⁵¹ Мирзаев С. Навоийда аруз. Кандидатлик диссертацияси. Тошкент, 1948, 124-бет.

⁵² Саъдий А. Навоий ижодиёти ўзбек классик адабиёти тараққийётининг юсак босқичи сифатида. Докторлик диссертацияси. Уч томлик, II том, Тошкент, 1940—1945, 247-бет.

Шеърятимизнинг буюк даҳоси Алишер Навоий эса мазкур шоирларнинг ғазалларидаги қўшиқларга ҳамоҳанг усулларни янада ривожлантириб, юқори босқичга олиб чиқди. Навоийнинг бу хизматларини «Мезонулавзон»да «Қўшиқ» ва «Туркий» ҳақида айтган илмий-назарий фикрлари ҳамда «Хазойинул-маоний»да қўшиқларга ҳамоҳанг ёзилган юзлаб ғазаллари тасдиқлайди. Шоир ғазалларининг беш аср давомида ашула қилиб куйланиши, навоийхонликларда тинимсиз ўқилиши, туркий халқлар орасида юзлаб-минглаб нусхаларда кўчирилиши Навоий шеърятининг нечоғлик ҳаётийлигини, қўшиқларга монандлигини исбот этиб туради.

Ғазал ва мусиқа

«Шундай лирик асарлар борки,— деб ёзган эди В. Г. Белинский,— уларда поэзияни мусиқадан айириб турувчи чегара қарийб йўқолиб кетади»⁵³. В. Г. Белинский айтган ана шундай лирик асарлардан бири ғазалдир.

Алишер Навоий ғазаллари ўзбек классик мусиқаси «Шашмақом»нинг ҳамда халқ куйларининг XV асрдан кейинги тараққиётига мислсиз таъсир кўрсатди. Навоий ғазаллиётининг мусиқа санъати билан боғланиб кетиши унинг кенг жамоатчиликка, бутун халққа тезроқ бориб етишини, халқнинг доимий маънавий йўлдоши ва қуввати бўлиб қолишини таъминлади, ғазалнинг тарбиявий-эстетик аҳамиятини, таъсирчанлигини оширди. Маълумки, ўзбек классик мусиқаси «Шашмақом»нинг ва кўплаб халқ ашулаларининг текстини Навоий ғазаллари эгаллайди. Ҳатто, ўзбеклар билан қадимий ва маънавий алоқада бўлиб келаётган қардош халқлар мусиқасига ҳам Навоий шеърлари кириб борган. Чунончи, уйғур классик мусиқаси «Ўн икки мақом»нинг олтмишдан зиёд ашула текстлари Навоий ғазалларидан иборат⁵⁴. Навоий шеърлари туркман халқ мусиқасидан ҳам мустақкам ўрин олган.

⁵³ Белинский. В. Г. Танланган асарлар. Тошкент, 1955, 135-бет.

⁵⁴ Ҳамраев М. Очерки теории тюркского стиха. Алма-Ата, 1969, с. 11.

Туркман ҳофизлари репертуарида «Навоий» деб аталувчи махсус мақом ва куй мавжуд. «Куй Навоий шеърларининг кенгроқ тарқалишига хизмат қилар, куй туфайли саводсиз кишилар ҳам текстни ёд олиб айтиб юрар, мушоира қилишар эди»⁵⁵,— деб ёзади туркман олими академик Б. Қориев. Озарбайжон ва усмонли турк халқлари мусиқасида ҳам Навоий ғазаллари айтилгани ҳақида маълумотлар бор.

Ғазалларнинг мусиқабоп бўлиб яратилишида ва мусиқа ижрочиларининг репертуаридан мустақкам ўрин олишида шахсан Алишер Навоийнинг мусиқа назариясида етук ихтирочи бўлганлиги муҳим роль ўйнади. Ҳассос шоир ва олим Заҳриддин Муҳаммад Бобир Навоийнинг мусиқий ихтиролари ҳақида ёзади: «Алишербек... мусиқада яхши нималар боғлабтур. Яхши нақшлари (қўшиқлари) ва яхши пешравлари (чолғу йўллари — куйлари) бордур»⁵⁶. Бобирнинг ғоят асосли ва аниқ маълумотидан «нақший» ва «пешрав» деб аталган кичик ҳажмли мусиқа асарлари — қўшиқларининг ўз замонида Навоий сўзи (ғазали) ва куйи билан элга машҳур бўлганлигини билиб оламиз. Мусиқа шинавандаларини ҳозир ҳам мафтун этувчи «Қандини наво» ёки «Қаринаво» деб аталувчи куй ҳам Навоий тарафидан басталанган, деган фикр мавжуд. Ўзбек классик мусиқасининг истеъдодли тадқиқотчиси проф. Исҳоқ Ражабов тўғри қайд этганидек, Навоий ғазалларининг мусиқий ва равон бўлишига, мусиқага ўнғай тушишига ҳам сабаб шоирнинг мусиқачи — бастакор бўлганлигидир⁵⁷.

Навоий мусиқа ҳақида махсус илмий рисола ёзмаган бўлса-да, бироқ барча асарлари, хусусан лирикаси таркибида мусиқага оид қимматли фикрлар, маълумотлар қолдирди. Унинг асарларидаги мусиқага оид маълумотларни уч турга бўлиш мумкин. 1) Мусиқа намояндалари (мусиқашунослар, бастакорлар, созандалар, ҳофизлар). 2) Шарқ халқларининг бой, хилма-хил мусиқа (чолғу) асбоблари. 3) Мусиқа асарларининг турлари, мусиқий жараёнлар. Ғазалларда асосан

⁵⁵ Қориев Б. А. Навоий ва туркман адабиёти.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1968, 3-сон, 42-бет.

⁵⁶ Бобир. Бобирнома. Тошкент, 1960, 233-бет.

⁵⁷ Ражабов И. Мақомлар масаласига доир. Тошкент, 1963, 109-бет.

учинчи гуруҳга мансуб мусиқий сўз ва истилоҳ (термин)лар кўп тилга олинади. Мана бу ғазални ўқиб кўрайлик. Шеър мусиқий терминларга ниҳоят бойлиги билан ажралиб туради:

Эй, муғаний, чун ниҳон розим билурсен, соз туз,
Тортибон мунглуғ наво созинг била, овоз туз.
Навҳа оҳанги тузуб, оғоз қил маҳзун суруд,
Ул суруд ичра ҳазин кўнглумга махфий роз туз...
Чун бу гулшанда насимин қилғали қўймас хазон,
Гул фироқи савтин, эй булбул, қилиб парвоз туз.
Базм аро ўртар Навойни ниҳон мунлуғ суруд,
Эй муғаний, чун ниҳон розим билурсен, соз туз⁵⁸.

Юқоридаги мисраларда Навой мусиқанинг инсон руҳий ҳолатига, кайфиятига таъсири ҳақида сўз юритмоқда.

Кўп ғазалларда тўғридан-тўғри ёки сўз ўйини билан мақомларнинг, халқ куйларининг номлари зикр қилинади. Бу — Навой ўзи тилга олаётган мақом ёки халқ куйидан ўта таъсирланган ё бўлмаса мазкур ғазал ўша мақом ёхуд халқ куйи усули (равиши)га мослаб ёзилганидан дарак беради.

Мақомингга етайин деб Навой айлар сайр,
Гоҳи «Ажам» била «Наврўз», гоҳи «Ҳижоз» у «Ироқ»⁵⁹.

Мусиқани ҳам назарий, ҳам амалий билган Навой Ҳиротда адабиёт ва санъатнинг турли уюшмалари қаторида мусиқа намояндаларининг ҳам улкан мактабини ташкил қилган эди. Бу мактаб теварагига Абдулқодир Нойи, Қулмуҳаммад Шайхий, Ҳусайн Удий, Шоҳқули Гижжакӣ, Дарвеш Аҳмад Қонуний, Устод Шоди ва бошқалар уюшган эди. Навой ана шу мусиқа аҳлларида ўз марҳаматини аямади — уларга ғамхўрлик қилди, моддий ва маънавий кўмак берди.

Навой ҳар бир шоир мусиқадан хабардор бўлиши, соз чала билиши, ҳатто куйлар басталай олиши керак, ана шунда шоир равон ва мусиқий ғазаллар ёза олади, деган фикрни илгари суради. З. М. Бобир «Бобирнома»да қизиқ бир ҳаётий мутойиба келтиради: Навой шоир Камолитдин Биноийга мусиқадан хабарсиз бўлганлигини бир неча бор юзига айтган. Навой

⁵⁸ Алишер Навой. Вадойиул-васат. Тошкент, 1960, 224-бет.

⁵⁹ Алишер Навой. Фаройибус-сиғар. Тошкент, 1969, 327-бет.

Бадиуззамон билан Марвда истиқомат қилиб қолган қиш фасли Биноий Ҳиротда чолғу чалишни машқ қилади. Баҳорда Навоий Ҳиротга қайтгач, Биноий унга савт ва нақшлар чалиб бериб, ўз созандалик маҳоратини намойиш қилади. Шунда Навоий Биноийга таҳсин айтиб: «мана бинойидек созанда бўлиб қолибсиз» деб лутф қилган экан⁶⁰.

Демак, Навоий мусиқанинг ижтимоий эстетик-тарбиявий аҳамиятини чуқур ҳис қилган. У шеър ва куйни бир-биридан ажралмаган ҳолда, яхлит бир бутунликда тасаввур қилган ва шундай бўлиши учун курашган. Шу боисдан ҳам шоир ғазаллари қоғоз саҳифаларига тушиши биланоқ бастакорларнинг сеҳрли савтларидан ўтиб, ёқимли ашулалар яратилган. Бу ҳақда Навоийнинг ўзи «Наводируш-шабоб» девонидаги бир ғазалида бундай дейди:

Опча фарёд этти мутриблар Навоий назмидин,
Ким Аторид шеъридин чарх узра Ноҳид этмагай⁶¹.

Яъни, созандалар Навоий ғазалидан шу қадар фарёд қилдиларки, фалакда Ноҳид (Зухра юлдузи — осмон созандаси) Аторид (осмон шоири) шеъридан бундай ҳолга тушмайди.

Навоийнинг ҳомийлигида вояга етган бастакор хўжа Абдулло Марварид устоз ғазалларига кўплаб куйлар басталаган. У яратган ашулалардан бири «Наводируш-шабоб» девонидаги:

Дин офати бир муғбачаи, моҳилиқодур,
майхорау бебок,
Ким ишқидин ониг ватаним дайри фанодур,
сармасту ёқам чок,—

матлаи билан бошланувчи мустазод эди. Бастакор ашулага «Сармасту ёқам чок» деб ном берган. Зайниддин Восифийнинг хабар беришича, бу куй ва ашула бағоят таъсирли, ҳаяжонли, жозибали эканки, Ҳиротда у куйламайдиган бирор уй ва уни эшитганда беихтиёр ёқасини чок этмайдиган тингловчи бўлмаган. Садриддин Айнийнинг айтишича, «Сармасту ёқам чок» ашуласи сўнгги вақтларга қадар Бухорода «Машрабхоний» номи билан куйланиб келган⁶².

⁶⁰ Бобир. Бобирнома. Тошкент, 1960, 242-бет.

⁶¹ Алишер Навоий. Наводируш-шабоб. Тошкент, 1959, 634-бет.

⁶² Айний С. Асарлар. 8-том, Тошкент, 1967, 351-бет.

Навоий ғазалларининг XV—XVI асрлардаёқ мусиқа билан боғланиб кетганлиги, ҳофизлар, хонандалар репертуаридан мустаҳкам ўрин олиб ҳозирга қадар куйланиб келиши «Шашмақом» ва қадим ўзбек халқ куйларининг турли усуллари, савтлари, амаллари бизнинг давримизгача етиб келишида ва сақланиб қолишида муҳим восита бўлди, деган хулосага келсак хато бўлмайди.

Навоий ғазалларининг мусиқа билан чуқур ва узвий тутташиб кетишининг энг асосий сабаби шеърнинг ғоявий моҳияти ва бадий-поэттик хусусиятларига боғлиқдир. Агар биз мақом ва халқ куйларига асрлар давомида ҳамроҳ бўлиб келаётган Навоий ғазалларига диққат қилсак, уларнинг аксарияти инсоннинг энг нозик ҳис-туйғуларини, ҳижрон кечирмаларини, висол орзуларини ифодаловчи, яъни романтик принциплар асосида ёзилган ишқий шеърлардан иборат.

Навоийнинг барча ғазаллари (бошқа жанрлардаги шеърлари ҳам) аруз вазнида ёзилди. Арузда ёзилган шеърлар мусиқага тез тушади. Мисраларда чўзиқ ва қисқа бўғинларнинг бир текис, яъни муайян қонуният билан навбатланиб келиш ҳодисаси мусиқийликни — мусиқий оҳангни келтириб чиқаради. Яна бунинг устига ғазалларнинг аруз вазнининг халқ қўшиқлари йўлига тўғри келадиган рамал, ҳазаж баҳрларида битилганлиги уларнинг музика санъатида мустаҳкам ўрин олишига катта йўл очди. Ғазалларда қофия ва радиф мусиқийликни яратишда асосий элементлар ҳисобланади. Навоийнинг қофияни тўлиқ, жарангдор, равон сўзлардан танлаши — қофиянинг бадийлиги учун курашиши шеърнинг мусиқийлигини оширишга хизмат қилди. Қофияга йўлдош бўлиб, такрорланиб келувчи радиф ҳам ғазалда товушлар уйғунлигини сақлаш, мусиқий оҳанг пайдо қилишда муҳим воситадир. Айниқса, радифнинг бирдан ортиқ икки, уч, тўрт сўздан иборат бўлиши шеърнинг мусиқийлигини ўта даражада кучайтиради.

«Ҳазойинул-маоний»даги ғазалларнинг беш асрдан буён мусиқа билан ёнма-ён яшаб келаётганлиги Навоий лирикасининг халқчиллиги, инсон руҳининг аксадоси эканлиги, инсониятни порлоқ келажакка олиб чиқишда руҳий мадад бўлганлигининг тарих ва ҳаёт синовидан ўтган жонли исботидир.

Ғазалхонлик анъаналари

Навойй ғазаллари мусиқасиз, созсиз ҳам ўқилиб, ёдланиб, айтилиб, оммалашиб кетаверди. Шоир ғазаллари беш асрдан бери хонадонларда, мактабларда, мажлисларда, тўйларда, сайлларда шеър мухлислари, бадний сўз усталари томонидан мушоира қилиб ўқилиши одат тусига кириб кетди. Ғазалларнинг шундай маросимларда куйга солмай ўқилиши навоййхонлик ёки ғазалхонлик, ғазалларни зўр маҳорат билан ўқиб берувчилар навоййхон, ғазалхон ёки ғазалгўй деб юритилади. Навоййхонлик анъанаси ҳозирги вақтда ҳам халқимиз орасида давом этиб келмоқда. Халқимиз ўртасида Навойй ғазалларидан мушоира қилишнинг «байтбарак» деб номланган тури эскидан мавжуд. Байтбаракда ғазалнинг бош байти — матландан фойдаланилади. Мушоирада айтувчилар икки томонга (гуруҳга) бўлинади ва улардан бири айтган байт қандай товуш билан тугалланса, иккинчи тараф иштирокчиси худди шу товуш билан бошланадиган байт айтади ва мана шу зайлда байтлар бир-бирига уланиб кетаверади. Байтбарак бир томоннинг енгилишига қадар давом этади. Шундай байтбараклардан бири 1968 йилда Самарқандда Навойй кунлари зўр тантана билан нишонланаётганда бўлиб ўтди. Самарқанд шаҳрининг «Чақар» маҳалласидаги навоййхон мўйсафидлар билан Самарқанд дорилфунунининг бир гуруҳ талабалари Навойй ғазалларидан байтбарак қилишди. Улар «Ашрақат» деб бошлаб, «Оразин» деб тугатдилар. Бир кам эллик байтни шу усулда ёддан айтиб ҳаммага манзур бўлдилар⁶³.

Навоййнинг халқчил, дардкаш ғазаллари эллар орасида куйланди, ўқилди, тингланди. Лекин халқ булар билан ҳам кифояланмади. Навоййни севган халқимиз унинг дил сўзларини турли-туман буюмларга — палак, зардевор, қийиқ, рўмол ва бошқа миллий кашталарга гул билан тикканлар, меҳмонхона деворларига, шифтларига, эшиклар тепасига ва эшикларнинг ўзига, уй-рўзғор идишларига — пиёла, коса, табоқ, лаган, баркаш, кўза, гулдон (бу идишлар сафол, тош, мрамар,

⁶³ Абдуллаев В. Навойй Самарқандда. Тошкент, 1968, 129-бет.

мисдан ишланган) ва бошқаларга бадий хусниҳат билан ёзилган (тош, мрамор ва мис буюмларга ўйиб битилган)⁶⁴.

Шоирнинг моддий буюмлар ва иморатларда акс этган, уларни жозибадор санъат асарига айлантирган меҳр сўзлари — шеърлари халқимиз орасида кенг тарқалган. Бундай ҳолларда Навоийнинг ишқ-муҳаббатни, дўстликни, ватанпарварлик ва меҳнатсеварликни, меҳмондўстлик ва ширинсуханликни, ахлоқ-одобни улуғловчи ва тарғиб қилувчи шеърлари, тўртликлари, байтлари танлаб олинган. Фольклоршунос олима Музайяна Алавиянинг хабар беришича⁶⁵, Тошкент область Пскент район Керовчи қишлоғида яшаб ўтган Фозилбек Азизбек ўғли меҳмонхонасининг тўрт томонига шеърлар ёзилган. Булар орасида Навоийнинг қуйидаги матлаъ билан бошланадиган ғазали ҳам бор эди:

Тийра кулбамга кириб жоно, ўлимдин бер нажот,
Зулмат ичра хизрга ул навъким обиҳаёт.

Эшик тепасига эса шу сатрлар ёзилган:

Ишқинг ўтин гар Навоий десақим айлай рақам,
Сўзидин куяр қалам, қурур қора, эрур давот.

М. Алавиянинг кузатишича, наманганлик бир раққосага Навоийнинг қуйидаги байтлари ипак билан тикилган қийиқ (белбоғ) боғлатиб ўйинга туширганлар:

Ишқ аро менман дема бемеҳнату ғам бўлмаган,
Жонидин маҳрум бўлиб, жонига маҳрам бўлмаган.
Юз вафо айлаб, жафодин ўзга нафъи кўрмаган,
Минг жафо кўриб, вафоси зарраи кам бўлмаган.

Навоий байтларини турли буюмларда акс эттириш анъанаси бизнинг кунларимизда ҳам янги мазмун касб этиб, янада бойиб бормоқда. 1968 йилда Навоийнинг 525 йиллик юбилейи нишонланиши муносабати билан унинг асарларидан олинган парчалар, ҳикматли сўзлар

---

⁶⁴ Моддий буюмларга шеър битиш анъанаси Урта Осиёда қадимдан бор. Алишер Навоий

Ёғлигин, эй ким, тикарсен, игна мужгонимни қил,
Нақш этарда тори онинг риштаи жонимни қил

(Фавоийдул-кибар, 378-бет), —

деган матлали ғазалида ёғлиғ (рўмол)га шеър битиш санъатини таъриф-тавсиф қилади.

⁶⁵ А л а в и я М. Меҳр байтлари. — «Шарқ юлдузи», 1973, 11-сон, 200—206-бетлар.

пиёла, коса ва бошқа рўзгор буюмларига бадий хат билан ёзилиб, халққа совға сифатида тақдим этилди.

Навойнинг сўзлари билан зийнатланган амалий санъат буюмлари бошқа халқлар орасида ҳам мавжуд. Навойнинг уйғур адабиётидаги анъаналарини ўрганган адабиётшунос Рўзи Қодирийнинг хабар беришича⁶⁶, Шарқий Туркистоннинг Хўтан вилоятида 1258 ҳижрий (1839 милодий) йилда ясалган бир офтобага⁶⁷ Навойнинг қуйидаги ғазали ўйиб ёзилган:

Не лутф эдики, мени пома бирла ёд эттинг,
Не нома эрдики, ғамгин кўнгулни шод эттинг.
Тилим қалам тилидек шукрдин эрур ожиз,
Бу пома бирлаки бу нотавонни ёд эттинг.
Уқурда оқти ёшим ихтиёрсиз, гўё
Қи ҳажр дудасидин помага мидод эттинг.
Етурди жисмима руҳ, эй қуёш, магарки Масиҳ,
Муаллим эрди дамиким ани савод эттинг.
Жавоҳирки йнбординг бу номуродинг учун,
Кўнгул хизонасини махзани мурод эттинг.
Не суд бўлса амал номаси қаро гар худ,
Отинг нишон уза Жамшид ё Қубод эттинг.
Навой, жисмингга руҳ ул қуёш ҳадиси эмиш,
Масиҳ нутқиға йўқ ерда эътиқод эттинг⁶⁸.

Навой асарларидан олинган бундай меҳр байтлари ёзилган амалий санъат буюмлари Шарқдаги турли халқлар ўртасида тез-тез учраб туради.

Навой ғазалларининг халқ орасида тарқалишида, оммалашишида унинг шоирлиги, айрим шеърларининг яратилиши билан боғлиқ афсоналарнинг тўқилиши ҳам муҳим фактдир. Бунга Ўзбекистон халқ шоири марҳум Собир Абдулла ёзиб олган «Бир матлаъ тарихи»⁶⁹ афсонаси ёрқин мисол бўла олади. Афсонада айтилишича, Алишер Навой Самарқандда таҳсил кўраётган йилларда бир гадодан:

Кўкрагимдур субҳнинг пироханидин чокрок,
Кирпигим шабнам тўкулган сабздин нампокрк

деган матлани тинглаб унинг асири, мафтунни бўлиб қолади, шу байтни гадодан сотиб олмоқчи бўлади

⁶⁶ Қодирий Р. Уйғур адабиётида Навой анъаналари.— Адабий мерос. I. Тошкент, 1968, 59—60-бетлар.

⁶⁷ Бу офтоба Урумчидаги археология музейида сақланган.

⁶⁸ Алишер Навой. Ғаройбус-сиғар. Тошкент, 1959, 371-бет.

⁶⁹ Собир Абдулла. Бир матлаъ тарихи.— «Гулистон», 1967, 2-сон, 28—29-бетлар. Бу афсона «Доно Алишер» китобига ҳам киритилган (Тошкент, 1968, 9—14-бетлар).

(агар байт сотилса гадо уни айтмаслиги шарт), бироқ гадо рози бўлмайди. Султон Ҳусайн тахтга чиққандан кейин Навоий Ҳиротга чақиртирилади ва вазирлик лавозимига тайинланади. Орадан ўн йил ўтгач, Навоий давлат ишлари билан яна Самарқандга келади, қариб қолган гадо ўша байтни энди сотишга рози бўлади. Илтимосига кўра Навоий унга ҳовли-жой, тегирмон ва бир эшак сотиб олиб беради. Шундан кейин юқоридаги матлаъ Навоийники бўлади ва уни мукаммал ғазал ҳолига келтиради⁷⁰. Бу афсонанинг юзага келиши бизга биринчидан, Навоий халқ оғзидаги бадий дурдоналарни кўз қорачиғидай асраб-авайлаб эъзозлагани, иккинчидан, Навоийнинг лирик куллиётидаги ноёб бир ғазалнинг яратилиш тарихи ва унинг матни эл оғзига тушиб халқ асарига айланиб кетгани учун аҳамиятли.

«Хазойинул-маоний»даги ғазалларнинг нақадар халқчиллиги, оммалашиб кетганлиги асрлар давомида саводли кишилар тарафидан минглаб нусхаларда кўчирилиб тарқатилганидан ҳам маълум бўлади. Ўзбек мактабларида ўқувчилар учун кейинги беш аср давомида адаб илмидан асосий дарслик вазифасини Навоий шеърларидан тузилган мунтахаблар бажарди. Шунинг учун ҳам XIX аср ўрталарида Туркистонда матбалар пайдо бўлиши ва кўпайиши билан Навоий шеърларидан тузилган турли мунтахаб дарсликлар тез-тез кўп нусхаларда босилиб турди⁷¹. Навоий шеърятидан жамланган дарсликлар Ўрта Осиёдаги тожик мактабларида, ҳатто Бадахшон тоғларида ҳам ўқитилган⁷².

«Мир Алишер Навоий ўзининг тожикча асарлари билангина тожикларга яқин ва ўзлашган бўлиб қолмасдан, балки унинг туркий-ўзбекча «Чор девон»ининг мунтахаби ҳам Ҳофиз ва Бедил девонлари қаторида кўп асрлардан бери мактаб китоби бўлиб келгандир»⁷³— деб ёзган эди Садриддин Айний. Уйғур халқининг классик шоири Абдураҳим Низорий 1805 йили Навоийнинг танланган ғазаллари асосида «Навоий»

⁷⁰ Бу ғазал «Наводируш-шабоб»да бор, 330-бет.

⁷¹ Қаранг: Маҳмудова Р. Литографированные произведения и их значение в истории узбекской литературы (конец XIX—начало XX в.) АКД. Ташкент, 1971.

⁷² Садриддин Айний. Асарлар. 8-том, 326-бет.

⁷³ Садриддин Айний. Мир Алишер Навоий. «Шарқи сурух», 1941, № 1, саҳ. 23—28.

номли дарслик тузади. Бу дарслик уйғур мактабларида яқин-яқин вақтларгача ўқитилиб келинган⁷⁴. Туркманлар ҳам инқилобгача Навоий шеърятидан савод чиқарганлар. «Миралини — Навоийни, — дейди академик Берди Кербобоев, — туркман халқи ўзининг классиги каби севарди. Савод чиқармоқ учун мактабда ўқиладиган асосий китоблардан бири Навоийнинг лирикаси — ғазаллари бўларди»⁷⁵. Навоий ғазаллари қорақалпоқлар орасида ҳам савод чиқаришнинг бирдан бир воситаси бўлган. Қорақалпоқ халқининг машхур демократ шоири Бердақнинг:

«Чор китоб»дан нари қочдим,
Навойдан савод очдим,
Фузулидан дурлар сочдим,
Доноларни излар эдим⁷⁶, —

деб эътироф этиши ҳам бежиз эмасдир. Бундай фактларни бошқа туркий халқларнинг ҳам таълим-тарбия тарихларидан келтириш мумкин. Умуман, Навоий ғазалиётининг қўлёмалари (бошқа асарлари ҳам) Ўрта Осиё, Қозоғистон, Шарқий Туркистон, Олтой ва Сибирь, Урал ва Волга бўйлари, Кавказ ва Кичик Осиёдаги туркий халқлар орасида жуда кенг тарқалди.

Туркий тилда сўзлашувчи халқлар шоир ва ёзувчиларининг XV асрдан кейинги бир неча авлоди Навоий асарларини ўқиб тарбияландилар, унинг анъаналарини давом эттирдилар. Навоий озарбайжон ва туркман халқлари адабиётларида XV асрнинг ўзидаёқ кенг шуҳрат ёя бошлаган эди. Чунончи, XV аср машхур озар шоири Кишварий устоз ғазалларига назиралар ёзиб бадий камолотга етганини шундай қайд қилади:

Навоий ҳимматидин Кишварий, аҳли назар бўлди,
Жаҳон мулкун тутар шеъри назар бўлса Навоийнинг⁷⁷.

---

⁷⁴ Қодирий Р. Уйғур адабиётида Навоий анъаналари. — Адабий мерос. I, Тошкент, 1968, 60-бет.

⁷⁵ Кербобоев Берди. Асарлар. 4-том, Ашхобод, 1959, 289—290-бетлар (туркман тилида).

⁷⁶ Бердақ. Тапланган асарлар. Тошкент, 1951, 59-бет.

⁷⁷ Арасли Ҳ. Алишер Навоий. — «Озарбайжон», Боку, 1948, 5-сон, 60—61-бетлар.

«Мажолисун-нафоис»да хабар берилишича, Навоийга муосир озар шоирларидан Халилий Басарий, Хулқий, Зиёий ва Оллоҳийлар Ҳиротга келиб, бу ердаги адабий ҳаракатчиликда фаол иштирок этганлар, Навоий асарларининг таъсирида шеърлар яратганлар. XVI асрдан бошлаб Озарбайжон адабиётининг вакилларидан Муҳаммад Фузулий, Соиб Табризий, Мирзо Фатали Охундов, Қозим оға, Солиҳ, Мустафо оға, Ориф, Мирзо Шафи, Абдуллобек Осий, Алиакбар Собир ва бошқалар Навоийдан баҳра олиб ижод қилдилар. Ўзбеклар орасида кенг тарқалиб, ўзбекларнинг ҳам ўз шоирига айланиб кетган Фузулий Навоийни устоз деб билган:

Турку, Ажаму, Арабда айём,
Ҳар шоира вермишди бир ком,
Ўлмишди Навоий сухандон,
Манзури шаҳаншоҳи Хуросон⁷⁸.

Фузулий девонида ва бошқа озар шоирлари ижодида Навоий услубига, поэтик маҳоратига доир бадий-тасвирий омилларни, ўзбек тили элементларини кўриш мумкин⁷⁹.

Алишер Навоий давлат ишлари муносабати билан туркманлар юрти Марвда истиқомат қилган кезларида туркман халқи ва унинг адабиёти намояндаларига зўр ҳурмат билан қараган. Туркман шоирлари мавлоно Нодирий, мавлоно Дойи, хожа Муайяд, мавлоно Сиррий, мавлоно Наргисийлар Навоий билан яқин алоқада бўлганлар, унинг бадий ижод соҳасидаги маслаҳат ва илтифотларидан баҳраманд бўлганлар. Туркманларнинг кейинги асрларда яшаган Давлатмамед Озодий, Махтумқули, Мулло Напас, Волаҳий, Саидий, Зинҳорий, Шуқурий, Ғойибийлар Навоийни устоз деб билиб, унга таъзим қилганлар. Айниқса, мутафаккир шоир Махтумқулининг ҳикматларга бой насихатомуз шеърлари Алишер Навоийнинг маънолар хазинасидан маънавий озиқланиши натижасида яратилгани яққол сези-

⁷⁸ Фузулий. Асарлар. 2-том, 27-бет.

⁷⁹ Арасли Ҳ. Навоий ва озарбайжон адабиёти — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1968, 3-сон, 43—46-бетлар. Абдуллаев В. А. Фузулий ва ўзбек адабиёти.— ТошДУ Илмий асарлари, 258-чиқиши, Филология фанлари, 30-китоб, Тошкент, 1964, 129—149-бетлар. Махаммадходжаев Х. Фузули и узбекская литература. АКД, Ташкент, 1972.

либ туради⁸⁰. Навоийнинг лирик ва эпик асарлари туркман фольклоридан, туркман бахшиларининг репертуаридан мустақкам ўрин олди (туркман фольклоридаги «Мирали» туркумига кирувчи афсоналар алоҳида йўналишни ташкил қилади). Бу тўғрида академик Берди Кербобоев «Саводли, тушунчали одамлар ўз атрофларига тингловчиларни тўплаб, унинг (Навоийнинг — М. Ҳ.) ғазалларини, «Хамса»сини ҳафталаб ўқир эдилар. Навоийнинг ғазаллари куйларда, қўшиқларда янграр эди. Шу қўшиқлар ҳозир ҳам бахшилар оғзидан тушган эмас, бахшилар одатда узоқ кечанинг куй-қўшигини Навоийдан бошлайдилар⁸¹,— деб хабар беради.

XVI асрдан бошлаб татар адиблари ҳам Навоийга зўр қизиқиш билан қараганлар⁸². Муҳаммадёр (XVI аср), Мавла Қулий Муллагул (XVII аср), Утиз Имяни (XVIII аср), Г. Қандалий, Қайюм Носирий, Абдулла Тўқай, Дардманд ва Г. Ибрагимов каби татар шоир, адиблари Навоийнинг ижод булоғидан баҳра олганлар. Татар шоирлари ўз асарларига Навоий ижодидан баъзан байтларни, тўртликларни ва гоҳо катта парчаларни киритганлар. Навоийнинг романтик образлари ва илғор ғоялари татар поэзиясида тараннум этилди. Машҳур ёзувчи ва танқидчи Олимжон Иброҳимов «Навоий фақат Урта Осиё халқларигагина эмас, балки бошқа туркий халқлар, жумладан, Волгабўйи татарларига ҳам машҳурдир. Татарлар уни ўзларининг шоири деб ҳисоблайдилар»⁸³, деган эди. Навоийнинг татарлар орасида машҳур бўлиши унинг ижоди билан бошқирд халқининг ҳам яқиндан танишишига олиб келди. Чунки татар ва бошқирд халқлари тил ва маданият жиҳатдан бир-бирига жуда яқиндир. Татаристонда кўчирилган Навоий қўлёмалари, унинг ижоди таъсирида яратилган татар адабиёти асарлари Бошқирдистоннинг шаҳар ва овулларида бемалол ўқиб тушу-

⁸⁰ Қориев Б. А. Навоий ва туркман адабиёти.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1968, 3-сон, 39—42-бетлар. Гарриев С. Туркман адабиётининг совет шарқи халқлари адабиёти билан ўзаро алоқаси тарихидан. Ашхобод, 1967 (туркман тилида).

⁸¹ Кербобоев Берди. Асарлар. 4-том, 290-бет.

⁸² Абилов Ш. Татар поэзиясида Навоий овози.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1966, 2-сон, 29-бет.

⁸³ Ибрагимов Г. Марксистский метод в изучении общественно-литературных движений.— «Безнҗ юл», Қозон, 1922, №2, 43-бет (татар тилида).

нилар эди⁸⁴. В. В. Радлов туркий халқлар оғзаки ижоди намуналарига ёзган муқаддимасида Навоий поэзияси Сибирдаги Обь, Иртиш, Тоболь дарёлари бўйида яшовчи туркий тилда сўзлашувчи халқлар ўртасида ҳам тарқалди⁸⁵, деб хабар беради. В. В. Радловнинг бу маълумотини мазкур дарёлар бўйида яшовчи татарлар, бошқирлар ва XVI—XIX асрларда Ўрта Осиёдан Сибирга кўчиб бориб яшаб қолган ўзбеклар, деб тушунсак тўғрироқ бўлади.

Ўрта Осиёдаги туркий тилларга мансуб қозоқ, қорақалпоқ халқларида маълум сабабларга кўра ёзма адабиёт ўзбек, озарбайжон, татар, туркман адабиётларига нисбатан бир оз кейинроқ XIX асрда ривожлана бошлади. Бу адабиётларда халқнинг озодлиги ва бахтсаодатини акс эттирувчи оғзаки ижодиёт анъаналари ривожланди. Шу боисдан бўлса керак, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқлар адабиётига Навоий асарлари, унинг ғоялари оғзаки формада таъсир қилди (Кейинроқ ёзма адабиёт ривожланиши билан қозоқ ва қорақалпоқ шоирларига Навоийнинг таъсири кучли бўлди. Бу ҳолат Абай ва Бердақ ижодида яққол сезилади).

Шундай қилиб, Алишер Навоий Шарқ халқларининг, хусусан туркий тилда сўзловчи халқларнинг XV асрдан кейинги маданияти, адабиёти ривожига мислсиз таъсир кўрсатди. Навоийнинг туркий адабиётга кўрсатган таъсири ва уни ҳар тарафлама кенг, чуқур тадқиқ этишнинг муҳимлиги ҳақида озарбайжон олими академик Ҳамид Арасли қуйидагиларни алоҳида таъкидлаб ёзади: «Дунё шарқшунослари Навоий меросини ўзбек халқининг адабиётини ўрганиш мақсадида текширсалар, Шарқ халқлари тадқиқотчилари бутун ҳаётини халқ бахт-саодатига бағишлаган бу доҳий санъаткорнинг ҳаёт ва ижодини ўз маданиятлари, ўз адабиётлари тарихини чуқур ўрганиш мақсадида текширмоқдалар. Чунки Навоий тожик, эрон, ҳинд маданиятида буюк бир маданият ҳомийси сифатида машҳур бўлса, озарбайжон, туркман, қозоқ, татар, турк, қорақалпоқ халқлари адабиётида эса ўзининг кучли таъси-

⁸⁴ Хорисов А. Гулистон чечаклари. Шарқ классик поэзиясининг Бошқирдистонда тарқалиш тарихидан. «Шарқ юлдузи», 1965, 1-сон, 117—128-бетлар.

⁸⁵ Радлов В. В. Образцы народной литературы тюрских племен. Ч. 4, СПб., 1872, Предисловие, с. 13.

ри билан машҳурдир, шу туфайли ҳам улар Навоийни ўрганадилар. Бу халқларнинг адабиёти текширилар экан, албатта, Навоийнинг таъсири масаласига алоҳида тўхтамай ўтиб бўлмайди.

Янги бир адабий мактаб яратган бу буюк санъаткорнинг бошқа халқлар адабиётига кўрсатган таъсирини ёритиш, бу соҳадаги тадқиқотни умумлаштириш Навоий ижодининг оламшумул аҳамиятини кенг изоҳлаш учун бой материалдир»⁸⁶.

Ниҳоят, гениал ва мутафаккир Алишер Навоий энг олий босқичга олиб чиққан ўзбек адабиётининг XV асрдан кейинги тараққиётига келсак, бу адабиётнинг ҳар бир даврини ва шу давр илғор сўз санъаткорларининг ижодини Навоий номисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Ўзбек адабиётининг Навойдан кейинги Бобир, Машраб, Турди — Фароғий, Мужрим — Обид, Нишотий, Мунис Хоразмий, Огаҳий, Комил Хоразмий, Гулханий, Махмур, Ҳозик, Увайсий, Нодира, Муқимий, Фурқат, Завқий, Аваз Ўтар каби атоқли забардаст вакиллари Навоийнинг ижодий хазинасидан мадад олдилар, ундаги илғор ғоялардан ижодий ва унумли фойдаланиб ўзлари яшаб турган даврда халқнинг ўз озодлиги ва бахт-саодати йўлида олиб бораётган курашига жўр бўлдилар.

XV—XIX асрлар ўзбек адабиётига Навоийнинг таъсирини аниқ ва очиқ тасаввур қилишда унинг ғазалларига бошқа шоирлар томонидан ёзилган мухаммас — тахмислар зўр аҳамиятга эга бўлган манбаъ ва ҳужжатдир. Маълумки, адабиётимиз тарихида мухаммас жанрининг ихтирочиси ҳам Навоийнинг ўзидир («Хазо-йинул-маоний»да 10 та мухаммас бор). Навоий ғазалларига боғланган мухаммаслар янги бир даврда унинг тажрибасидан ўрганишга, ғазалнинг темасини янада тўлароқ очишга, ундаги ғоявий фикрларни кенгайтирилган ҳолда тадрижий чуқурлаштиришга, қолаберса ғазалнинг ўзини (темасини) ва ғоявий асосларини кенг китобхонлар орасида оммалаштиришга хизмат қилган. Навоий ғазалларига илк тахмислар XV асрнинг ўзидаёқ боғланган. Ҳусайн Бойқаро «Девон»идаги 3 та му-

---

⁸⁶ Арасли Ҳамид. Навоий ижодини ўрганиш тарихидан.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1960, 3-сон, 3-бет.

хаммас Навоий ғазалига ёзилган⁸⁷. Адабиётимизда мухаммасчилик тараққий қилган сари Навоий ғазалларига тахмис айтиш авж олиб кетди. Буни биз қуйидаги факт билан алоҳида таъкидлаб ўтмоқчимиз. Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг Қўлёзмалар фондида XVI—XX асрларда тузилган 230 та ўзбекча баёз мавжуд. Ана шу баёзларда бир мингдан зиёд мухаммас Навоий ғазалларига боғланган. Шуниси муҳимки, фақат ўзбек адабиётидагина эмас, қардош озарбайжон, туркман, тожик ва бошқа халқларнинг ҳам машҳур шоирлари Навоий ғазалларига юзлаб мухаммас ва ўхшатишлар боғлаганлар.

Хулоса қилиб айтганда, Алишер Навоийнинг ғазалиётига халқ оғзаки ижоди ранг-баранг кўринишларда таъсир этган. Ғазалларни энг аввало халқ ижоди билан суғорган омиллар халқнинг кўп асрлик анъаналари, расм-русумлари, маиший ҳаёти ва кундалик турмуши билан боғловчи ажойиб лавҳалардир. Ўзбек халқ жонли тили, халқ шеърлятига хос қофия ва радифлар, поэтик санъат ва усуллар Навоий ғазалларининг халқчиллигини кўтаришга хизмат қилган. Халқ қўшиқлари Навоий ғазалларининг ҳам ғоявий йўналишига, ҳам бадиий шакл томонларига таъсир кўрсатди. Арузда айтилган халқ қўшиқлари ва ашулаларининг вазни — рамал баҳри Навоий ғазалларидан кенг ўрин олди. Бу эса ғазалларнинг мусиқий бўлишини таъминлади. Натижада, Навоий шеърларининг фольклор руҳи ва унсурлари билан суғорилганлиги уларнинг ўзбек ва бошқа халқлар орасида абадий барҳаёт бўлишини таъминлади. Утган беш асрдан ортиқ давр Навоий шеърлятининг халқчиллигини, яшовчанлигини, барча замонларда халқнинг маънавий-руҳий йўлдоши бўла олишини исботлади.

---

⁸⁷ Бойқаро Ҳусайн. Девон. Рисола. Тошкент, 1968, 149—154-бетлар.

НАВОИИ ЛИРИКАСИДА ХАЛҚ АФОРИЗМЛАРИ

Афоризм термини адабиётшунослик ва тилшуносликда кенг маънони ифодалайди. Мазкур термин биринчидан, халқ жонли тилидаги мақол, матал, таъбир, ибораларни билдирса; иккинчидан, ёзма адабиётдаги қисқа, ихчам, аниқ бадий-фалсафий, ҳикматли жумлаларни, байт ва мисраларни, баъзан кичик парчаларни ҳам ўз доирасига қамраб олади. Афоризмларнинг хоҳ оғзаки, хоҳ ёзма адабиётдаги барча турларида фикр, маъно ихчам ва бадий-фалсафий ифодаланган бўлади. Ўзбек тилида афоризм термини ҳикмат ёки ҳикматли сўз деб ҳам юритилиши кенг тарқалган. Аммо кўп ҳолларда афоризм (ҳикмат ёки ҳикматли сўз) терминини келиб чиқиш жиҳатидан китобий ҳикматларга қўллаймиз. Булар ёзма манбалардан олинган бўлиб, маълум бир ёзувчи, шоир, публицист, олим, давлат арбоби ва шунинг кабиларга мансубдир¹.

Ўзбек халқининг турли тарихий даврларида яратилган бадий тафаккур меваси бўлган мақоллар ва ҳикматларни ўтмишда махсус ёзиб олиш иши билан камдан-кам (Маҳмуд Қошғарий, Замахшарий, Гулханий каби) кишилар шуғулланган, ўша даврлардаги халқ ҳикматларининг аксарияти ёзма адабиёт асарлари таркибида бизгача етиб келган.

Ўзбек фольклорининг, ўзбек халқ тилининг намуналари ҳисобланган мақоллар, маталлар Алишер Наво-

---

¹ Бизнинг «Ёзувчи ва халқ тили» (Тошкент, 1971) номли ишимизда ўзбек совет ёзувчиларининг асарларида қўлланган беш мингга яқин мақол, матал, ҳикматларга суяниб, ўзбек халқ афоризмларининг бадий хусусиятлари бирмунча кенгроқ ёритиб берилган эди. Шу сабабли афоризмларнинг бадий хусусиятлари тўғрисида бу ерда яна сўз юритишни ортиқча деб ҳисоблаймиз.

ийга қадар ҳам бадий адабиётда, айниқса, шеърятда кенг қўлланиб келар эди. Унга Маҳмуд Кошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Дурбек, Саккокий, Атоий, Гадоий, Лутфийнинг адабий мерослари яққол мисол бўла олади. Мақоллар ва ҳикматли сўзлар қадимги туркий халқлар орасида фақат жонли тилда, ёзма адабиёт асарлари таркибида оммалашибгина қолмаган. Халқ ҳикматларини ёйувчи махсус одамлар — жарчилар ҳам бўлган. Бу ҳақда Маҳмуд Кошғарий «Девону луғотит турк»да хабар беради. Олим бир ўринда «Ёғоч кессанг узун кес, темир кессанг қисқа кес, чунки темирни чўзса бўлади» мақолини келтириб, сўнг ёзади. «Уларнинг (яъни мазкур мақол тарқалган туркий қабиланинг — М. Ҳ.) бир жарчиси бор, ҳар кун улар (шу хил ҳикматли сўзларни) эшиттириб ўргатади»². Шу билан бирга тарихий асарлар, тазкиралар, луғатларда ҳам турли сабаблар билан хатга тушиб қолган мақоллар мавжуд. Биз бугун уларни кўздан кечирар эканмиз, Навоийгача ва Навоий замонида ўзбек халқ мақоллари фонди анча бой эканини кўрамиз.

XIV—XV асрларда яшаган шоир ва адиблар ижодида мақол, матал, таъбир ва ҳикматли сўзларга қизиқиш жуда кучли эди. Чунки бу даврда эски ўзбек тили халқ оммасининг жонли тили базасида ривожланди, бойиди. Айни вақтда бу тилдаги адабиётнинг ривожлана бориши ўзбек шоирларининг халқ оғзаки ижодига кўпроқ мурожаат қилишлари ва ундан фойдаланишлари учун кенг йўл очиб берди. Энди ўзбек шоирлари ўз халқининг қадимий оғзаки бадий меросига турлитуман даражада мурожаат эта бошладилар. Оғзаки ижоддаги сюжетларни, образларни олиб, қайта ишладилар, халқ қўшиқлари усулида ғазаллар битдилар, халқ мақоллари ва ибораларини ўз асарларида зўр маҳорат билан қўлладилар ёки уларнинг мазмунини бутун шеърга, тўртликларга, байт ва мисраларга сингдириб юбордилар. Қалам соҳибларининг бу хайрли интилишлари ўзбек адабиётининг ғоявий-бадий тараққиётида муҳим бурилиш ясади. Айниқса, халқ ҳикматларидан шоирларнинг зукколик билан фойдаланишлари адабиётнинг халқчил негизини кўрсатувчи энг муҳим

---

² Кошғарий Маҳмуд. Девону луғотит турк, 2-том, Тошкент, 82-бет.

восита бўлди. Навоийнинг замондошлари Атоий, Сақкокий, Гадоий, Лутфийлар ўзбек жонли тилининг бойлиги ва гўзаллигининг бир қисми бўлган мақол ва иборалардан баҳраманд бўлиб инсон руҳиясини тасвирлашда фавқулодда маҳорат кўрсатдилар. Масалан, Атоий ва Лутфийнинг айрим ғазаллари бошдан-оёқ мақоллардан иборат.

Атоий ғазали:

Юз сори бўлди равон икки кўзумдин жўйбор,
Сарви дилжўюм, не бўлди бир буён қилсанг гузор.
Сен ушал султони ҳусн сенки, бўстонлар аро,
Давлатингдин гул эшигин ел очибон, ел ёпар,
Бўлди бағрим сув ғамингдин, яхшилиқ қил, сол суға,
Охир, эй гул хирмонни, албатта, ҳар эккан ўрар,
Қилди жонимға мени ширин лабинг завқи бале,
Бу масалдурким: киши бол тутса бармоғин ялар.
Давлатингдин кўкка етти барча қулларнинг боши,
Ушбу не толеъдур ойим бизга етсанг тонг отар.
Оғзингдин ҳар неча сўрдум, тиладим топмадим,
Гуё бу сўз ғалатдурким, тилаганлар топар.
Зулфингдин гар Атоий бошқа кўрса не ажаб,
Ким кўрармен бир синагонни яна икки синар³.

Лутфийнинг ушбу ғазалида ҳам мақоллар кўп:

Аёқингга тушар ҳар лаҳза гису,
Масалдурким: «Чароғ туби қоронғу».
Тутармен кўзки, кўрсам оразингни,
Ки дерлар: «Оққан ариққа оқар су».
Юзунгни туттум ортиқ ою кундуз:
«Қишининг кўзидур, оре, тарозу».
Кўзунг қонимдин ийманмас, ажабтур
Ки «Қўрқар қайдаким қон кўрса ҳинду».
Тилар васлингни Лутфий, қил ижобат
Ки айтурлар: «Тилагонни тилогу»⁴.

Ҳар бир байтдан ўрин олган «Чароғ туби қоронғу», «Оққан ариққа оқар сув», «Қиши кўзи тарозу», «Қўрқар, қайдаким қон кўрса ҳинду», «Тилагонни тилагу» мақоллари мазкур ғазалнинг мазмунини бойитишда, бадиийлигини оширишда асосий ўлчов, манба бўлиб қолган. Лутфийнинг яна:

Ишқ тушса ҳар кўнгулга, дарду намдин чора йўқ,
Етса чун наштар жароҳатқа аламдин чора йўқ.

³ Атоий. Танланган асарлар. Тошкент, 1960, 79-бет.

⁴ Лутфий. Девон. Гул ва Наврўз. Тошкент, 1965, 228-бет.

Ер бўлди йироқ, мен дағи андин не фойда?
Гул бўлмаса ҳазор чамандин не фойда?⁵

матлалари билан бошланувчи ғазалларида ҳам ҳар бир байт халқ ҳикматларига қурилган. Бунчалик кўп мақол ва маталларни ғазал доирасига, шеър руҳига сингдириб, кўзлаган ғояга, мақсадга эришиш адабиётимиз тарихида камдан кам санъаткорларга насиб бўлган. Оғзаки ижод ғазал билан шунчалик уйғунлашиб кетганки, мисралардан халқ ҳикматларини ажратиб олиш мушкул. Навоий даври ўзбек ғазалчилигида бу ҳодисани халқ оғзаки ижодиётининг дунёвий адабиёт билан мустаҳкам алоқаси, санъаткор қобилиятининг халқ тафаккури билан қўшилишининг синтези деб баҳоласак тўғри бўлади.

Навоий ижодини текширган олимлар унинг халқ ижодидан фойдаланишида мавлоно Лутфийнинг таъсирини алоҳида уқтириб ўтадилар. Проф. Ҳоди Зариф 1948 йилда ёзган «Лутфий ва Алишер Навоий» номли мақоласида Лутфийнинг Навоийга таъсирини асосан фольклор материаллари — мақол, таъбир, ибора ва ўхшатишлар асосида таҳлил қилган эди⁶. Ёқубжон Исҳоқов «Алишер Навоийнинг илк лирикаси» тадқиқотида шоирнинг 1465 йилда (Навоийнинг 24 ёшлик чоғида) тузилган «Илк девон»идаги шеърлар мисолида Лутфийнинг Навоийга таъсирини мана бундай баён қилади: «Лутфий лирикасининг Навоий учун ўрناق бўлган асосий хусусиятларидан бири — унинг халқ жонли тилига яқинлиги, халқ мақол ва ибораларига бойлигидир. Навоий Лутфийнинг лирикада халқ оғзаки ижодиёти материалларидан фойдаланиш усулларидан ибрат олди. Шунинг учун ҳам Навоий илк ижодида турли ғояларни ифодалашда халқ оғзаки ижодиётининг хилма-хил элементларидан усталик билан фойдаланди; Умуман, халқ оғзаки ижоди Навоийнинг илк лирик шеърларига ижобий таъсир этиб, уларнинг халқчилиги, бадийлигини кучайтиришга хизмат қилади... Лутфий ғазалларининг характерли хусусиятларидан бири — халқ мақолларининг байтларга усталик билан сингдириб, едириб юборилишидир. Бу соҳада ўзбек ада-

⁵ Уша китоб. 134, 254-бетлар.

⁶ Ҳоди Зариф. Фозиллар фазилати, Тошкент, 1969, 30—85-бетлар.

биёти тарихида Лутфий ўзига хос ўрин тутади. Навоийнинг илк шеърларидаёқ Лутфий ижодига хос ана шу хусусиятнинг ижобий излари кўзга ташланади»⁷. Кейинги йилларда XV аср ўзбек адабиёти юзасидан изланишлар ва қўлга киритилаётган янги мўътабар манбаларни, чунончи мавлоно Гадоийнинг «Девон»идан ўрин олган шеърларни текширишлардан ҳам халқ оғзаки ижоди намуналари, халқ ҳикматлари Навоий замондошларининг ижодида салмоқли ўрин тутиши тобора аён бўлмоқда⁸.

Алишер Навоий халқ ҳикматларидан истифода этишда ўз салафлари ҳамда замондошларидан жуда ўзиб кетди. «Хазойинул-маоний», «Хамса», «Лисонуттайр», «Назмул-жавоҳир», «Маҳбубул-қулуб» ва бошқа қатор асарларидаги мақол ва ҳикматлар шоирнинг ғоявий мақсадларини очиб берадиган энг муҳим бадий воситалардандир.

Навоий ўзининг гуманистик, халқпарварлик ва илғор ғояларини лирик ва эпик асарларида халқ турмуши ва ижодидан олинган мақолларда, ҳикматларда, таъбирларда баён қилишга эриша олган гениал санъаткордир. Бунинг учун Навоий ўз халқининг тарихини, жамиятдаги барча табақаларнинг дили, тили, расм-русуми, табиат қонунлари, реал ҳаёт воқеалари, лавҳаларини ўз замониغا нисбатан имконият борича мукамал ўрганди ва улардан буюк файласуф ва мутафаккирларга хос тегишли хулосалар чиқарди. Зотан «Халқ ёзувчиси бўлиш учун,— деган эди А. Н. Островский,— ватанга муҳаббатнинг ўзи камлик қилади, муҳаббат фақат куч-қувват, туйғу бағишлайди, аммо мазмун бермайди; Ўз халқини яхши билмоқ, у билан яқиндан боғланмоқ, эл бўлмоқ керак. Ўз халқини ўрганиш санъаткорнинг истеъдоди учун энг яхши мактабдир, уни бадий формада қайта инъикос этиш ижодий фаолият учун энг яхши майдондир»⁹. Ана шу ҳаётий деталлар, шу жумладан мақоллар, ҳикматлар, иборалар Навоий асарларидаги реалистик элементлар

⁷ Исҳоқов Е. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. Тошкент, 1965, 42-бет.

⁸ Аҳмедходжаев И. Жизнь и творчество поэта Гадион. АКД. Ташкент, 1972.

⁹ Русские писатели о литературном труде. Т. III. Л., 1955, с. 17.

ва тенденцияларнинг худди ўзгинасидир. Абдураҳмон Саъдий, М. Шайхзода, А. Ҳайитметов, Н. Маллаев ва бошқа олимлар ўз тадқиқотларида, Навоий асарларидаги реалистик тенденциялар юзасидан айтган қимматли мулоҳазаларида, аввало, халқ ҳикматлари, таъбирлари ва ибораларини реалистик элемент сифатида тилга оладилар.

Навоий асарларидаги мақоллар, ҳикматлар, таъбирлар, иборалар оддий гаплардан иборат бўлиб қолмай, балки Навоийнинг халққа муҳаббат ва садоқатини, халқ манфаати ғояларига, мақсад ва интилишларига бўлган тамойилини кўрсатувчи реалистик элемент ва моментлардир. Бу реалистик деталь ва бўёқлар романтик ҳис-туйғулар билан бирлашиб, бир бутунликни ҳосил қилади. Демак, халқ афоризмлари Алишер Навоий ижодидаги халқчиллик проблемаларини, асарларининг ғоявий-бадий томонини идрок этишимиз ва талқин қилишимизда энг муҳим аҳамиятга эга бўлган конкрет кўринишдир. Алишер Навоий лирикасида халқ афоризмларини алоҳида ёритишимизнинг сабаби ҳам шундадир.

Ирсоли масал санъати

Шеърятда (насрода ҳам) бирор муҳокама ва мулоҳазани мақол, матал, ҳикматли сўз келтириш билан тасдиқлаш Шарқ адабиётшунослигида (тўғрироғи илми бадеъ — поэтика фанида) қадимдан махсус поэтик санъат тарзида алоҳида номланиб, қайд этиб келинади, таъриф-тавсиф қилинади. Бу усул маънавий санъатлардан ҳисобланиб, унинг номи классик поэтикага доир асарларда тамсил (تمثيل — масал келтириш), ирсоли масал (ارسال مثل — масал келтириш), ирсол ул масал ارسال المثل — масал келтириш), ирсол ул масал фи-л байти (ارسال المثل فى البيت) — байтда масал келтириш) каби номлар билан қайд қилинади. Шеърятимиз тарихида жуда машҳур бўлган бу санъат Шарқ классик поэтикаси юзасидан яратилган барча асарларда тилга олинади ва турлича таърифланади. Ё. Исҳоқовнинг «Ирсоли масал» номли мақоласида айтилишига қараганда «Таржимонул-балоға»да: «Балоғат жумласидан яна бири шуки, шоир байтда ҳик-

мат келтиради ва масал (тамсил) йўли билан бўлади»; «Ҳадоиқус-сеҳр»да «Бу санъат шундан иборатки, шоир байтда машҳур бўлган бир тимсол келтиради» «Арузи хумоюн»да «Ирсолул-масал» шундаки, шоир ўз шеърида машҳур масални келтиради» дейилган¹⁰. Т. Н. Зеҳний «Санъатҳои бадеи дар шеъри тожик» асарида «Ирсоли масал»га қуйидаги таърифни беради: «Шоир гоҳ дар ҳар байте ё дар чанд байте бо тарзи маснави, ё қитъа ва ё дар байтҳои алоҳида ғазал барои таквиян фикру муддаои худ аз ҳаёт ва табиат мисоле меорад ва онро ирсоли масал меноманд»¹¹. Умуман, ирсоли масалга берилган барча таърифларнинг моҳияти шундаки, бутун шеърда ёки унинг бир неча байти ё мисраларида муайян фикрни тасдиқлаш, таъкидлаш, кучайтириш учун мақол, матал ва ҳикматли сўзларни мисол, далил сифатида келтиришдир. Ирсоли масал санъати ўзбек адабиётида узоқ тарихга эга. Туркий халқларнинг дастлабки энг йирик адабий ёдгорлиги ҳисобланган «Қутадғу билиг»нинг айрим бобларидаги катта-катта парчалар бутун халқ ҳикматларига қурилган. Аҳмад Югнакий эса ўз асари ҳақида:

Битидим китоби мавоиз масал,
Уқуса тотир тил емиштак асал¹²,

яъни ўқиган ва эшитганларга фойдали ва ёқимли бўлсин деб китобимни насиҳат ва мақоллар билан безадим, деб ёзади.

Адиб Аҳмад Югнакийнинг бу сўзларини Алишер Навоий ҳам таъкидлайди. У «Насойимул-муҳаббат» асарида адиб Аҳмадни гапириб, у турк эди, унинг ижоди ҳикмат ва насиҳатларга тўла эди деб, икки байт ҳикмат келтиради:

«Адиб Аҳмад ҳам турк элидин эрмиш. Анинг ишида ғариб нималар манқулдур... Ва анинг тили турк алфози била мавоиз ва насойҳқа гўё эрмиш. Хейли элнинг муқтадоси эрмиш. Балки аксар турк улусида

¹⁰ Исҳоқов Е. Ирсоли масал.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1971, 4-сон, 73-бет.

¹¹ Зеҳний Т. Н. Санъатҳои бадеи дар шеъри тожик. Сталин-обод. 1960. саҳ. 116—117.

¹² Маҳмудов К. Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул-ҳақойиқ» асари ҳақида, Тошкент, 1972, 213-бет.

ҳикмат ва нукталари шоеъдур. Назм тариқи била ай-
тур эрмиш, анинг фавойидидиндур:

Улуғлар не берса, емасмен дема,
Илик сун, оғиз ур, емасанг ема.

Сўнгахка иликтур, эранга билик,
Биликсиз эран ул иликсиз сўнгах»¹³,

«Қутадғу билиг» ва «Ҳибатул ҳақойиқ»дан кейин яратилган шеърий ва насрий ёдномаларда ҳам, айниқса, Навоий замондошлари Атоий, Саккокий, Гадоий, Лутфийлар меросида ирсоли масал санъати муҳим поэтик восита бўлиб қолди.

Алишер Навоийнинг барча асарларида ирсоли масал санъати — мақол, матал ва ҳикматларнинг қўлланиши ўзига хос нафосат даражасига кўтарилди. Мақоллар ва ҳикматли сўзлар Навоийнинг шеърий ва насрий, тарихий ва илмий меросидан ўрин олган. Биз Навоийнинг барча асарларидан уч мингдан зиёд халқ мақоли, таъбирлари ва ҳикматли сўзларини рўйхатга олдик. Буларнинг жуда оз қисми Навоийгача ва Навоий даври ўзбек шоирларининг ижодларида учраса-да, деярлик асосий қисмини Навоий биринчи марта жонли тилдан ўз ижодига кўчириб тарих саҳифасига ёзди ва келгуси авлодларга мерос қилиб қолдирди. Навоий хатга туширган — фойдаланган мақоллар мавзу ва мазмун жиҳатидан кенг ва хилма-хил бўлиб XV аср ўзбек халқ тилининг кўркини, ўзбек халқ донолиги — фалсафасининг муносиб қисмини акс эттиради.

Шоир мақолларни ранг-баранг услубда ишлатиб, асарга шундай сингдириб, едириб юборганки, кўп ўринларда ўша мақол, ўша ҳикмат айтмоқчи бўлган ғоясини, ниятини, мақсадини ифодалайди. Шунинг учун ҳам Навоийнинг ижтимоий-фалсафий, ахлоқий-дидактик қарашларини белгилашда асарларидаги мақоллар ва ҳикматларга энг муҳим ва етакчи мезон деб қарасак хато бўлмайди.

Навоий асарларида, хусусан «Хазойинул-маоний»да ҳикматли сўзлар, мақолларни ишлатишда бир неча кўринишлар мавжуд. Келтирилаётган мақол, таъбир ва ҳикматлар халқдан олингани, халқ орасида маълум ва машҳурлиги қуйидаги сўзлар воситаси билан алоҳида

¹³ Алишер Навоий. Асарлар. 15-том, 156—157-бетлар.

таъкидланди: Бу масал¹⁴ машҳур эрур, бу масалдур, масалдурким, сўзки бор, сўз дер, рост андоқким, чин эмишким, дер эмиш, дерлар, дейдилар, айтурким ва ҳоказо. Яна кўп ҳолларда мақол ва маталар ким, вақки, нечукким, агарчи, андоқки балки, вале, лекин боғловчиларидан сўнг ҳамда билмасмусенким, айб эмас, айб қилмаким, ажабким, не ажаб, ажаб ҳолат каби кириш ибораларидан сўнг келган. Зикр этилган боғловчи ва кириш иборалари ҳам ўзидан кейин келувчи ҳикматнинг турмуш, табиат ва жамият воқеа-ҳодисалари устидан чиқарилган халқ ҳукми эканлиги-га ишора вазифасини бажаради:

Етти жон оғзимаким чиқмас уйидин ул ҳур:
«Чиқмағон жонға умид»— ушбу масалдур машҳур¹⁵.

Дерларки: «Оғиз ўт деса куймас»,— вале бу оҳ
Чун сабт бўлса, хомау дафтарни куйдурур¹⁶.

Топмадук гулранг жоми беҳумор, эй боғбон,
Ваҳки: «Бу гулшан аро гул бутмас эрмиш хорсиз»¹⁷.

¹⁴ Навоий асарларида масал сўзи «мақол» маъносидап бошқа яна бир неча маънони билдириб келади: 1. Кичик ҳажмли ибратли қисса, ҳикоя (притча); 2. Шеърый ёки насрий мажозий масал (басня). Масал сўзи мисол, ўхшаш маъноларини ҳам билдиради. Масаллик (ўхшаш, ўхшаган, монанд), филмасал (масалан, мисол учун) шакллари Навоийда жуда кўп.

Май била кўнглум олди уйла масал,
Ки топилмас онинг киби масала

(Фавойидул-кибар, 578-бет).

Мазаллат туфроғи сориг юзумда бордур андоқким,
Беҳида гард ўлтурғон масаллик тук бўлур пайдо

(Бадойиул-васат, 34-бет).

Ҳажрнинг ўтидин ҳар замон андоқ куяр озурда жон,
Ким соғинур боғи жинон дўзахқа хирса филмасал

(Бадойиул-васат, 385-бет).

Навоийда ишлатилган мақол сўзи «сўз», «нутқ» маъноларида келган (ҳикмат маъносида эмас).

Менда мақол қуввати йўқ заъфдин, вале
Ҳар анжуман аросида йўқ жуз мақолатим

(Бадойиул-васат, 426-бет).

Мақол ва масал сўзлари ҳақида яна қаранг: Ҳакимов М. Мақол терминлари ҳақида.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1965, 2-сон, 19—24-бетлар.

¹⁵ Алишер Навоий. Навоидуш-шабоб. 146-бет.

¹⁶ Алишер Навоий. Бадойиул-васат. 168-бет.

¹⁷ Алишер Навоий. Фаройбус-сиғар. 222-бет.

Лабинг кўргач илигим тишларам ҳар дам таҳайюрдин,
Ажаб ҳолатки: «Болни тутмайин бармоғ ялайдурман»¹⁸.

Мақол ҳеч бир таъкид ва ишорасиз тўғридан-тўғри келган ҳолатлар ҳам бор. Бундай ўринда мақол биринчи мисрага параллелизм усули билан боғланади (параллелизм усули ҳақида кейинроқ сўзлаймиз):

Оразин кўрдим ниҳон ашк айлади сирримни фош,
«Ёшурун қолмас ўғурлуқ уй ароким бўлса ёш».

Боркашларга фано аҳли қачон қилғай жоҳ?
«Теванинг кўнгли кичикдур, гар эрур пайгари чўнг»¹⁹.

Мақолнинг шаклини сақлаган ҳолда байтнинг ҳар иккала мисрасига жойлаштириш жуда кам учрайди. Қуйидаги байтларга диққат қилайлик:

Олам аҳли билингизким: «Иш эмас душманлиғ»,
Ер ўлунг бир-бирингизгаки: «Эрур ёрлиғ иш»

Ердин деса қозиб чиқорай: «Ер эрур қотиқ»,—
Кўк конидин десаки олай: «Кўк йироқ эрур»²⁰.

Бу байтларда «Иш эмас душманлиғ, ёрлиғ (дўстлик) — иш», «Ер қаттиқ, кўк (осмон) йироқ» мақоллари шаклини сақлаган ҳолда берилган.

Мақол ёки маталнинг мазмуни шеър вази талабларига кўра байтга сингдириб юборилади, натижада маълум бир мақол, матал мазмуни заминида янгича шаклда ифодаланган ҳикматли сўз (афоризм) юзага келади. Лекин шунда ҳам текстда халқ мақоли келтирилаётгани яққол сезилиб туради. Мақол мазмунидан фойдаланиб янгидан ижод қилинган ҳикматли сўзлар Навоийда тез-тез кўриниб туради:

Зумуррад қадри бор оз эрса, лекин
Хуш эрмас беҳаду поён зумуррад.
Юқар ёмонлиғ ангаким, кирар ёмон эл аро,
Кўмур аро илик урғон қилур илгини қаро²¹.

Юқорида, «Гавҳар кўп бўлса, беҳадр бўлади», «Ёмонга яқин юрсанг балоси юқар, қозонга яқин юрсанг қароси юқар» мақолларининг мазмунидан фойдаланиб янгича шаклда ифодаланган ҳикматли сўзлар — афоризмлар вужудга келган.

Умуман олганда, Навоий халқдан олган мақол ва

¹⁸ Уша китоб. 470-бет.

¹⁹ Уша китоб. 277, 381-бетлар.

²⁰ Уша китоб. 278, 734-бетлар.

²¹ Алишер Навоий. Фавойидул-кибар. 129, 447-бетлар.

маталларни алоҳида таъкид ва уқтиришлар билан, ҳаммага маълум баҳоналар билан келтиради ва уларнинг халқ тилида ҳам мазмуни, ҳам шакли қандай бўлса, ўшандай сақлашга иложи борича ҳаракат қилади. Шунинг учун Навоий асарларини мутолаа қилган ҳар бир китобхон ҳозир истеъмолдан чиқиб афоризмлар фондида тарихий мақолларга айланиб қолган ҳикматларни ҳам, халқимиз тилида истеъмолда бўлиб яшаб келаётган ҳикматларни ҳам текст таркибидан осонликча пайқаб олиши шубҳасиздир.

Шоир ғазалларида мақоллар асосан байтнинг иккинчи мисрасида келади. Иккинчи мисрадаги мақол ё таъбир биринчи мисрадаги фикрнинг тўғрилигини тасдиқлаш учун хизмат қилади. Байтнинг биринчи мисрасида ҳам ҳикмат қўллаш ҳоллари учрайди, бироқ у аҳён-аҳёнда содир бўлади. Биринчи мисрада мақол келтирмаслик фақат Навоий шеърлятида эмас, умуман Шарқ шеърляти учун ҳам характерли эмас. Буни ушбу фактдан ҳам билсак бўлади: «Хазойинулмаоний»нинг тўрт девонига кирган барча жанрдаги шеърлар таркибидан ҳозирда биз аниқлаган беш юзга яқин мақол ва таъбирларнинг жуда оз қисми — ўттиздан ортиғи байтнинг биринчи мисрасидан ўрин олган. Бундай ҳолатда ҳам шу мисрадаги мақол иккинчи мисрадаги фикр билан параллелизм усулида боғланади ёхуд биринчи мисрадаги мақолнинг мазмуни кейинги мисрада шарҳ этилади:

**«Олтун эзилиб — эриб куйган сойи холис бўлур»,
Не ажаб сорғорса юз етган сою эмкак манго²².**

**«Бўрк ўрнида бош элтур, нақд ўрнига жон олур»,
Атфоли ғаминг ичра бас турфа ўюнлардур²³.**

«Хазойинулмаоний» таркибида такрорланган мақоллар сони деярлик кўп эмас. Энг кўп қайтарилган ибора «Шоҳу гадо тенг» иборасидир. У «Хамса» ва бошқа асарларда ҳам тез-тез тилга олиниб туради. Шоир уни айнан, гоҳ байт, гоҳ алоҳида парчаларга сингдириб қўллайди. Навоийнинг «Шоҳу гадо тенг» ҳикматли сўзига ўз ижодида дамба-дам мурожаат этиши бежиз эмас. Мазкур ҳикмат шоирнинг сиёсий-

²² Алишер Навоий. Ғаройибус-сиғар. 31-бет.

²³ Алишер Навоий. Наводирӯш-шабоб. 191-бет.

ижтимоий қарашларини ўрганишимизда муҳим омилдир. Сўнгра яна кўп қайтарилган мақоллардан «Ранж чекмай ганж топмас»дир. Бу ҳозирги тилимиздаги «Меҳнат қилмай роҳат топмас» мақолига тўғри келади. Ушбу ҳикматнинг ҳам кўп марта такрорланиши шоирнинг фалсафий-ахлоқий қарашларини ўрганишимизда аҳамияти катта. Кейинги навбатда такрорланувчи мақолларга мана буларни кўрсатамиз. «Уй ичида ўт бор эканини дуд этар изҳор», «Тикансиз гул бўлмас», «Куяр ўлу қуруғ чун найистонга тушти ўт», «Кун бийин чиққонда доим соя қисқармиш», «Кўзгу эгри бўлса, эгри кўрсатади», «Бўлмас киши фарзанди кишига фарзанд», «Қайда ўт тушса қаролиғи қолур ерда нишон», «Томса тўққуз, оқса ўттуз», «Мушк исин ёшурса бўлмас», «Ким иситмани ниҳон тутса қилур марзи аён», «Шам агар парвонани ўртар, ўзи ҳам ўртанур», «Тили ўзга-ю, кўнгли ўзга», «Сув келтирмак ҳамону, кўза синдиrhoқ ҳамон эрмиш» ва бошқалар.

Мақолларнинг такрорланиши юзасидан кузатишлар бизни қуйидаги уч хулосани чиқаришга олиб келади. Биринчидан, такрорланган ҳикматлар Навоийнинг илгари сураётган, ташвиқ қилаётган илғор ғояларига жуда мос бўлиб тушган (айтиб ўтилганидек, «Шоҳу гадо тенг», «Ранж-ганж» каби). Шунинг учун шоир бу ҳикматларни тез-тез тилга олади. Иккинчидан, мазкур мақол ё маталлар Навоий замонида халқ жонли тилида энг кўп истеъмолда бўлган. Учинчидан, такрорланган ҳикмат жой олган байтда анъанавий (традицион) фикрлар ҳам вақти-вақти билан қайтарилиб туради²⁴.

Навоий бир мақолга қайта мурожаат қиларкан, аввалги шаклини айнан кўчирмайди, уни бошқа вариантда ёки таркибидаги сўзнинг синонимларини қўллайди. Бу билан шоир мақолни айнан қайтаришдан қутулса, иккинчидан, фикрнинг стилистик жиҳатдан ранг-баранг бўлишига эришади. Қуйида «Қуёш кўтарилиши билан соя қисқаради» таъбири қўлланган олти байтни ўқиб

²⁴ Навоий ўз ижодида фақат айрим мақоллар такроридан эмас, балки айрим ҳикоятлардан ҳам ўрнига қараб бир неча бор фойдаланади. Чунончи, Муқбил ва Мудбир ҳақидаги ҳикоя «Сабъан сайёр». «Лисонут тайр» ва «Маҳбубул-қулуб»да келтирилади. Шоир бу билан тўғрилиқ ва эгрилик, ҳалоллик ва қаллоблиқ, эзгулик ва разолат каби қарама-қарши маъноларни ифодаловчи тушунчаларга катта эътибор бергани, бу мавзуга бир неча марта мурожаат этгани аён бўлади.

кўрайлик. Навоий таъбирдаги «қуёш» сўзининг «кун», «меҳр» ва «хуршид» синонимларидан фойдаланган. Байтларнинг биринчи мисраларида ёр қаддини эгса, унинг сочи ерга тегади, судралади, чулғанади деган маъно ётади. Бу анъанавий фикр бўлиб, Навойдан бошқа кўп шоирларда ҳам қайтарилиб туради. Навоий биринчи мисрадаги мазкур фикрни қуёш кўтарилиши билан соянинг қисқаришига ўхшатади, муқояса қилади:

Нечаким қад чекар, саркашлик айлар анбарин зулфи,
«Агарчи кун бийик чиққонда доим соя қисқармиш».

Келгач ул юз оллима, қолур қайғу кейин,—
Соя тушгандек кейин хуршид бўлғоч илгари²⁶.

Зулфи саркашлик қилур ҳар неча ул ой чекса қад:
«Соя гарчи қисқарур доим бийик булғач қуёш».

«Ерга сочинг судралур кулбамга кирсанг ҳам бўлиб:
«Меҳр паст ўлғон замон андоқки топкай соя тул»²⁶.

То узори жилва айлар — жилвагардур зулфи ҳам:
«Меҳр то айлар таҳаррук соя доғи тебранур».

Қадди қўпқач, сарв агар тушса аёғин ўпқали,
Йўқ ажабким: «Паст ўлур соя, қуёш бўлғач бийик»²⁷.

Навоий ўз асарларида бир мақолни турли ўринларда такрорлаганда уларга ранг-баранг маъно ва вазифалар юклайди. Чунончи, «Хозойинул-маоний»даги шеърларда «Тўқайга ўт кетса ҳўлу қуруғ баробар ёнади» деган мақол бир неча ўринда ишқий мавзуларга нисбатан, лирик қаҳрамоннинг эҳтиросини бадий кучайтириш мақсадида қўлланади.

Эй кўнгул, ишқ ичра йўқ шоҳу гадога имтиёз,
Ут аро тенгдур қуруқ ё ўл йиғочнинг ҳирқати²⁸.

Бу байтда жуда катта ижтимоий маъно ифодаланган: ишқ олдида шоҳу гадо (фақирлар, оддий халқ) баробар, чунки ўт тушганда қуруқ ёғоч ҳам ҳўл ёғоч ҳам баробар ёнаверади.

Қуйидаги байтда ҳам мазкур мақол лирик қаҳрамоннинг ҳолати, руҳиятини образли қилиб беришга хизмат этган:

²⁶ Алишер Навоий. Наводируш-шабоб. 268, 601-бетлар.

²⁶ Алишер Навоий. Фаройибус-сиғар. 277, 392-бетлар.

²⁷ Алишер Навоий. Бадойиул-васат. 179, 330-бетлар.

²⁸ Алишер Навоий. Фавойидул-кибар. 653-бет.

Уқларинг кўнглумга тушгач куйди ҳам кўз, ҳам бадан,
Ким куяр ҳўлу қуруғ чун найистонга тушти ўт²⁹.

Навойй ушбу мақолдан «Фарҳод ва Ширин» достонида Хисрав билан Фарҳод ўртасида бўлиб ўтган жанг вазиятини баҳолашда фойдаланади. Шоир урушларни қоралайди, мамлакат, халқ бошига қандай оғир фалокатлар келишини — кўз очиб юмгунча ҳўлу қуруқ кулга айланишига зўр ачиниш билан қарайди:

Ғазаб тигин чиқорса подшоҳлар,
Улуғ мужримча бордур бегуноҳлар.
Қамишлиқ ичра чун ўт тушти ногоҳ,
Қуруғ-ўл кул бўлур бўлгунча огоҳ.
Қаёнким зоҳир этти сели бедод,
Ироқда тенгдурур вайрону обод³⁰.

«Хазойинул-маоний»да «Итхурар, карвон ўтар» матали бор:

Борибон аҳбобу мен ғафлат асири бўлмоғум,
Уйладурким, «Ит уюб қолдию кўчти корвон»³¹.

Юқоридаги матал «Фарҳод ва Ширин» достонида ҳам бор. Салбий персонажлар бу иборани ўз манфаатлари нуқтаи назаридан ишлатадилар. Хисрав Шириндан келган рад жавобдан аччиғланиб Арманистон устига қўшин тортади. Фарҳод тош билан, сўз билан Хисравга қарши курашади ва уни иложсиз қолдиради. «Қунда Хусравни дилтангликдан чиқариш учун вазири Бузруг Уммид Фарҳодни гўё «Қарвонга қараб ҳурган ит» дейди.

Ки Хисрав гарчи ул кун бўлди дилтанг,
Ёниб дилтанг, уйига қилди оҳанг.
Ҳам охир қўйди айлаб мароға,
Бузруг Уммид ила сўзни ароға.
Бузруг Уммид ани айлаб тарабнок,
Деди: қайғурмағилким йўқтурур бок...
Пилон неткай уруб ниш аждаҳони,
«Ит урмак бирла ёнмас корвони»³².

Мазкур ибора «Сабъан сайёр» достонининг хотимасида ҳам келади:

Асру машҳурдир бу сўзда бали:
«Ит урар — корвон кечар» масали³³.

Алишер Навойй халқ мақоллари, маталларини сатирик ва юмористик мақсадларда ҳам қўллайди. У

²⁹ Алишер Навойй. Ғаройибус-сиғар. 104-бет.

³⁰ Алишер Навойй. Ҳамса. 271-бет.

³¹ Алишер Навойй. Фавойидул-кибар. 496-бет.

³² Алишер Навойй. Ҳамса. 268-бет.

³³ Алишер Навойй. Ҳамса, 613-бет.

лирик қаҳрамоннинг ҳолат ва ҳаракатларидаги кулгу-лиликни очишда, баёнга илиқлик, самимийлик, завқ сингдиришда халқ иборалари ва мақолларидан катта маҳорат билан фойдаланади. Бундай ҳолатларда ҳам лирик қаҳрамоннинг кайфияти халқ сўзлари билан параллель қўйилади ва кулгунинг мағзи янада равшанроқ очилади³⁴. Масалан:

Етти жон оғзимаким чиқмас уйидин ул ҳур,
«Чиқмағон жонга умид» — ушбу масалдур машҳур³⁵.

Хизрваш хат бирла чун ҳуснунг самандин сургасен,
Юз Скандарни суға элиб сусиз келтургасен³⁶.

Оқу қаро мадҳида ҳар неки дедим, ёқмас,
Эмди бу мазаллатдин «Оқ тавба, қаро тавба»³⁷.

Бундай юмористик кўринишлар «Хамса»даги мақолларда ҳам мавжуд. «Ҳайратул-аброр»нинг ўн учинчи мақолоти учун илова қилинган ҳикоятда бир ўғри ҳақида сўз боради. Навоий унинг ўғрилиқ қила туриб, қўлга тушиши эпизодини юмористик планда тасвирлайди. Ер ўйиб уйга кирган бу «кисавур» дуч келган нарсаларни тўплаб тугаверади. Аммо тешикнинг кичиклигидан унинг боғлаган тугуни сиғмай шарманда бўлади. Шоир ўғрининг ана шу аҳволини халқимизнинг «Сичқон сиғмас инига, ғалвир боғлар думига» юмористик мақоли билан жуда аниқ тасвирлайди.

.. Уғри ўшул хурфа ичидин чиқиб,
Ҳарне топиб, эвда тамомин йиғиб.
Онча неким элта олур чоғлабон,
Берк тонгиб, орқасиға боғлабон.
Нақбға киргач кичик эрди тўшук,
Сиғмадиким беҳад улуғ эрди юк.
Тор они сичқонға солиб эрди ғам,
Қуйруқиға боғлади ғарбол ҳам³⁸.

«Хазойинул-маоний»даги ғазаллардан ўрин олган мақолларни кузатар эканмиз, баъзи ҳолларда халқ ҳикматлари тажоҳули орифин (билиб билмасликка солмоқ) санъати билан биргаликда қўллангани кўзга ташланади. Бунда мақол байтнинг биринчи мисрасида

³⁴ Абдуғафуров А. Навоий ижодида сатира. Тошкент, 1972, 165-бет.

³⁵ Алишер Навоий. Наводируш-шабоб. 146-бет.

³⁶ Алишер Навоий. Бадойиул-васат. 449-бет.

³⁷ Уша китоб. 708-бет.

³⁸ Алишер Навоий. Хамса, 106-бет.

жойлашади, иккинчи мисрада шоир унинг маъносига қарши чиқиб шубҳа, таажжуб билдиради. Масалан, «Деворнинг ҳам қулоғи бор» матали юмористик руҳ билан қўлланиб маъноси инкор қилинади ва лирик қаҳрамон «девор» бўлмаслигини орзу қилади:

Ер ила бир хилват истарменки — ағёр ўлмағай,
Балки ул хилватнинг атрофида дайёр ўлмағай.

Буки дурлар «Бордурур девор кейинида қулоқ»,
Ул фазо даврида кўз етгунча девор ўлмағай³⁹.

«Бадойиул-васат»да «Куйдурур» радифли ғазалдан ўрин олган «Оғиз ўт деса куймас» мақоли ҳам тажоҳули орифин билан қўлланган:

Дерларки, «Оғиз ўт деса куймас», вале бу оҳ,
Чун сабт бўлса, хомаи дафтарни куйдурур⁴⁰.

Навоий байтда ўт дегани билан оғиз куймайди-ю, лекин лирик қаҳрамоннинг оҳи ҳатто хома (қалам) ва дафтарни ҳам куйдиради, деган даъвони илгари сурмоқда.

Шоир гоҳида мақолга нисбатан ҳайратланиб қарайди. Нима учун мақолдаги ҳақиқат рўёбга чиқмади? деган савол қўйилади:

«Олтун эзилиб — эриб куйган сойи холис бўлур»,
Не ажаб, сорғорса юз етган сою эмкак манго⁴¹.

Дейдилар: «Аҳбоб дардиға ҳабиб айлар даво»,
Ваҳки, мен куйдум муҳаббатдин эмас воқиф ҳабиб⁴².

Мақол ёки ҳикматли сўз шеърнинг биринчи байти (матлаи)да келиб, ғазалнинг бутун моҳиятини белгилаб бериш ҳолати Шарқ шеърлятида, жумладан Навоий лирикасида ҳам мавжуд. Бу хилдаги пухта ва ҳикматомуз ёзилган матлаъ «ҳусни матлаъ»⁴³ деб юритилади. Навоий девонларидаги «ҳусни матлаъ» бўлиб келган байтларни асосан мақоллар, шоирнинг ўзи яратган ҳикматли сўзлар ташкил қилади. Масалан, «Наводируш-шабоб» девонидаги 506-ғазалда «ҳусни матлаъ» бўлиб келган биринчи байт шундай бошланади.

³⁹ Алишер Навоий. Фаройибус-сиғар. 629-бет.

⁴⁰ Алишер Навоий. Бадойиул-васат. 168-бет.

⁴¹ Алишер Навоий. Фаройибус-сиғар. 31-бет.

⁴² Уша китоб. 69-бет.

⁴³ Зеҳний Т. Н. Санъатҳои бадеи дар шеъри тоҷикӣ, саҳ.

Фалакдин гар манга ҳар лаҳза юз қайғу келур ўтру:
«Агар ҳар қайғудин сўнг бир севинмак бор, эмас
қайғу»⁴⁴.

Шоир ҳаётнинг нотекислигини, бахт-саодат, озодлик йўлида ҳар қадамда машаққатлар инсонга дуч келишини яхши билади. Лекин у бутун жабру аламларга, ҳақорат ва найрангларга қарши бўйинини эгмай тура олади. У инсонлик шарафи билан яшаётган мағрур бошини тақдир олдида ҳам қилмайди, «ҳар қайғудин сўнг бир севинмак бор» деган умид билан истиқболга қарайди. «Ҳусни матлаъ»да ифодаланган шу оптимистик ғоя ғазалнинг барча байтларига, бутун шеърга қон томирдек таралиб кетган. Мақоллар «ҳусни матлаъ»ни ташкил қилган ғазалларни «Хазойинул-маоний»дан кўплаб келтириш мумкин:

Каттиқ дардим зулоли ишқ этар фош:
«Сузук сув ичра қолмас ёшурун тош»⁴⁵.

Кимки бир кўнгли бузуғнинг хотирин шод айлағай,
Онча борким, Каъба вайрон бўлса обод айлағай»⁴⁶.

«Ҳусни матлаъ»нинг каттароқ ҳажмли асарлардаги, жумладан қасида, маснавий, дoston ва бошқалардаги кўриниши бароати истеҳлол деб юритилади. Жуда кўп боблардан ташкил бўлган дostonларда ҳар бир бобнинг биринчи байти ёки дастлабки бир неча байтларида ўша бобнинг мазмунини қисқача баён қилиб бериш ёки бобнинг мазмунига бирор ҳикматли ибора, таъбир билан ишора қилиш мумкин. Бароати истеҳлолнинг айрим намуналарини Навоий дostonларидан ҳам топиш мумкин.

Ғазалнинг сўнгги байти — мақтаи фалсафий ва ҳикматли қилиб тугалланса, классик поэтикада «ҳусни мақтаъ» деб аталади⁴⁷. Навоийда қанчадан-қанча ғазаллар борки, уларнинг «ҳусни мақтаъ»ини мақоллар ёки ҳикматли сўзлар ташкил қилган. Шоир бутун ғазал давомидаги фикрларни сўнгги байтда халқ сўзи — халқ ҳукми билан тугаллайди:

Эй Навоий ишқ мушкул деб нечук таркин тутай.
«Элга гар бу иш ҳунар бўлса, булбутур фан манго».

⁴⁴ Алишер Навоий. Навоидуш-шабоб. 510-бет.

⁴⁵ Алишер Навоий. Фаройибус-сиғар. 264-бет.

⁴⁶ Алишер Навоий. Бадойиул-васат. 621-бет.

⁴⁷ Зеҳний Т. Н. Санъатҳои бадеи дар шеъри тоҷикӣ, саҳ. 121.

Демаким, бир яхши сўз бирла Навоий жонини
Олсам ул бўлғайму рози: «Яхши сўзга не кенгаш»⁴⁸.

Қилғай инсоният ар кўз мардумиға тутса унс,
Эй Навоий, «Яхшидур инсонға инсондек анис»⁴⁹.

Гоҳо шоирлар ўз фикрларининг тасдиқи учун бир байтнинг ўзида бир йўла иккита мақол, ё ҳикматли сўз ишлатадилар. Бу ирсоли ду масал ёки ирсолул-масал-айн деб аталади. Уларнинг умумий луғавий маъноси байтда иккита масал келтиришдир. Мақолни бир байтда иккита келтириш анча мушкул, шунинг учун адабиётда бу санъатга мисоллар жуда кам. Лекин улўғ Алишер Навоий ижодида бу мураккаб санъатнинг ҳам жуда ажойиб кўринишлари бор:

**Шоҳнинг мунглуғ мушаввашлар била не нисбати?
Комронларға балокашларға қайдин улфати**⁵⁰.

Бу байт «Хазойинул-маоний»нинг тўртинчи девони «Фавойидул-кибар»даги 649-хотима ғазалнинг биринчи байтидир. Бу ғазал катта ижтимоий моҳиятга эга. Унда шоир золим подшоларнинг мағрурлигидан, адолатсизлигидан ғазабланиб, жабру жафо чекувчиларга, хорзор бўлган кишиларга ачинади: Шоҳнинг мунгли, ташвишли кишилар билан қандай муносабати бўлсин? Мақсадига етганлар жабрланувчиларга қандай қилиб улфат бўлсин? Шу ҳикматли фикрларни Навоий юқоридаги байтнинг ҳар икки мисрасида шундай қуйма ҳолатда ифодалаб берганки, булар ирсоли ду масалнинг камёб намунаси. (Айни вақтда мазкур байт «ҳусни матлаъ»нинг ҳам етук кўриниши.) Шоир ғазалда золим шоҳлардан шикоятини давом эттиради ва саккизинчи байтда умуман шоҳ ҳам, гадо ҳам барибир инсондир, деган тезисни севгига боғлаб баралла хитоб қилади:

Эй кўнгул, ишқ ичра йўқ шоҳу гадоға имтиёз,
Ут аро тенгдур қуруқ ё ўл йиғочнинг ҳирқати⁵¹.

⁴⁸ Алишер Навоий. Ғаройибус-сиғар. 33, 274-бетлар.

⁴⁹ Алишер Навоий. Бадойиул-васат. 235-бет.

⁵⁰ Алишер Навоий. Фавойидул-кибар. 653-бет.

⁵¹ Уша жойда. Бу байтни М. Шайхзода «Устоднинг санъатхонасида» мақоласида тазод санъатига мисол келтириб «биринчи мисра шоҳлар билан гадолар (фақирлар, йўқсуллар) ўртасидаги зиддият негизига қурилган» (Шайхзода М. Асарлар. 4-том, 279-бет) дейди.

Байтнинг биринчи мисраидаги — ишқ олдида шоҳу га-до баробар деганнинг ўзи ҳикматли таъбирдир. Бу ҳикматли таъбир иккинчи мисрадаги «Куйишда қуруқ ё ҳўл ёғоч тенгдур» (ҳозирги шакли: тўқайга ўт тушса ҳўлу қуруқ баробар ёнади) халқ мақоли билан янада кучайтириб берилган.

Навоийнинг лирик куллиёти «Хазойинул-маоний» даги ғазалларнинг тугалланмасига замон адолатсизлигидан, зўравонлик ва худбинликдан шикоят қилиб, эзилган халқ изтиробларига ҳамдари бўлиб, барча одамларни баробар ҳисоблаб ёзган социал мазмунли шеърни жойлаштиришда ҳам буюк маъно, сеҳрли ҳикмат бор.

«Хазойинул-маоний»да мақол, матал ва ҳикматлар шеърнинг алоҳида байтларидагина эмас, балки айрим ғазаллар боштин-охир ирсали масал усулида ёзилганига дуч келамиз. «Ғаройибус-сиғар»даги «Кўнгуллар ноласи зулфунг камандин ногаҳон кўргач», «Сен ўз ҳулқунгни тузғил, бўлма эл ахлоқидин хурсанд», «Ишқ аро душвордур бўлмоқ киши ҳамдарди шоҳ», «Наводируш-шабоб»даги «Музтариб кўнглум аро ул юз хаёли айланур», «Бадойиул-васат»даги «Қарида гарчи сабук руҳлуғ фаровондур» деб бошланувчи ғазаллар бутунлай мақол ва ҳикматлар мазмунига суяниб ижод қилинган. Намуна учун битта ғазални келтирамиз:

Кўнгуллар ноласи зулфунг камандин ногаҳон кўргач,
Эрур андоқки, қушлар қичқиришқайлар йилон кўргач.
Кўнгул чокин кўзумда ашки рангин элга фаш этти,
Балиғ захмини фаҳм айларлар эл дарёда қон кўргач.
Кўзум қон ёш тўкар, нетиб кўнгул захмин яшурайким,
Топарлар ерда захмин сайд қонидин нишон кўргач.
Бўёлғон қон аро жон пардаси етгач ғами ҳажринг,
Кўнгул боғида баргидурки, ол ўлмиш хазон кўргач.
Хадангинг захми ичиндин балоларни юғон ёшим,
Эрур тифлики олғай, қуш болосин ошиён кўргач.
Кўнгуллар нақдини торож этарга ёпмоғинг бурқеъ,
Анингдекдурки, юз боғлар қароқчи корвон кўргач.
Ўзин зулф ичра то кўрдум ўлуб васлиға етмасмен,
Ғалат эрмиш юз урмоқ, кеча ўтни ҳар қаён кўргач.
Эрур чин олам ичра жоҳ фоний, яхши от боқий,
Бас эл комин раво айла ўзунгни комрон кўргач.
Навоий, хурдаги назмингни андоқ айладинг таҳрир,
Ки сочқай хурда бошинг узра шоҳи хурдадон кўргач⁵².

⁵² Алишер Навоий. Ғаройибус-сиғар. 114-бет.

Алишер Навоий ўзбек тилидаги лирикасида мақол ва ҳикматлардан қандай баҳраманд бўлган бўлса, форс-тожик тилидаги «Девони Фоний»га кирган шеърларида ҳам кўплаб форсча-тожикча мақол, таъбир, ҳикмат ва ибораларни қўллади. Бир неча мисол:

Бубин баландийи чархи барину пастийи хок,
Нигун шудан чу нахоҳи боис худро паст⁵³.

(Осмоннинг баландлигини кўру ернинг пастлигига қара, осмондек баланд бошим (ердек) паст бўлмасин десанг, ўзингни паст тут).

Нақди жон шуд як дирам, вобастагони сиймо,
Нест як жав ганжи Қорун, гар кунад озода харж⁵⁴

(Пул бандаси бўлган кишилар учун бир танга жон билан баробардир, саҳоватли кишилар олдида харж қилиш учун Қоруннинг хазинаси бир арпача эмас).

Сайри кўят сабаби сиҳҳати Фоний омад,
Дар сафар муждаи сиҳҳат чу ҳадисест саҳеҳ⁵⁵

(Кўйингда сайр қилиш Фонийнинг саломатлигига сабаб бўлди, «Сафар саломатлилик боиси» деган мақол тўғридир).

Маро ризои туву дайр беҳ, зи Каъбау зуҳд,
Ки гуфтаанд, ки болои тоат аст инсоф⁵⁶

(Менга каъба ва зуҳддан сенинг ризолигинг билан дайр яхшироқ, чунки «тоатдан инсоф юқоридир» деганлар).

Бари неки талаби тухми бади афшонда,
Ҳосили кишти ту маълум шевад вақти дарав⁵⁷

(Ёмонлик тухмини сочиб, яхшилиқни истайсан, экиннинг ҳосили ўрган чоғингда маълум бўлади).

Навоий ғазалларида ирсоли масал санъати асосан параллелизм усули билан биргаликда қўлланади. Параллелизм усули Шарқ классик поэтикасида ҳусни таълил (حسن تعليل — асослашнинг гўзаллиги, яхши далил келтириш орқали чиройли асослаш демакдир) санъати номи билан аталади⁵⁸. Шоир ўзининг олға сураётган фикрини асослаш учун бирор ҳаётий далил

⁵³ Алишер Навоий. Асарлар. 5-том, 1-китоб, 184-бет.

⁵⁴ Уша асар. 1-китоб, 206-бет.

⁵⁵ Уша асар. 1-китоб, 210-бет.

⁵⁶ Уша асар. 2-китоб, 12-бет.

⁵⁷ Уша асар. 2-китоб, 268-бет.

⁵⁸ Исҳоқов Е. Ҳусни таълил.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1971, 1-сон, 72-бет.

келтиради. Бу далил шоир баён қилган фикр учун реал сабаб бўла олмайди, у шоирнинг муддаоси билан тўғридан-тўғри эмас, балки ташбиҳий йўсинда боғланиб, унинг фикрини қувватлайди. Навоий ғазалларида мақоллар, маталлар, халқ таъбирлари параллелизм усули билан қўлланиб, айтилган фикр ва мақсадларни табиат ва жамият устидан чиқарилган мантиқий—фалсафий хулосалар билан тасдиқлашга, айни замонда поэтик нутқнинг ифодали, тасвирнинг жонли ва ёрқин бўлишига хизмат қилган. Навоий лирикасининг тадқиқотчиларидан Мақсуд Шайхзода параллелизм приёми ўзбек адабиётида аввалдан маълум бўлса-да, Навоий бу приёми бойитиб такомиллаштирганини алоҳида қайд қилади.

Параллелизм усули халқ оғзаки ижодиётида, айниқса дostonлар ва қўшиқларда энг кўп ишлатилувчи усул бўлиб, инсоннинг ички дунёвий — руҳий ҳолатлари табиат ҳодисалари, турмуш лавҳалари билан қиёсланиб, таққослаб кўрсатилади: кўзга кўринмайдиган ҳолат билан кўзга кўриниб турадиган унсурлар бирга келтирилади, параллел қўйилади (параллелизм приёми аталишининг ҳам боиси шунда). Масалан:

Токчадаги қайчини
Занг босибди, ёр-ёр
Келин ойим онасини
Ғам босибди, ёр-ёр⁵⁹.

Тўртликда занг босган қайчи билан ғам босган юрак бир-бирига ташбиҳ қилинади. Бу икки ҳолат — занг босган қайчи билан ғам босган юракдаги боғланиш шундаки, қайчининг занглаши, яъни табиатдаги моддий ҳолат кўзга кўриниб туради, онанинг ички дунёси — ғами, яъни маънавий ҳолат кўзга кўринмайди.

Навоий фольклордаги мазкур усулни ўз ижодига фақат татбиқ қилибгина қолмасдан, балки бу усулни бойитган, шеърнинг асосий бадиий қуролларида бирига айлантирган. Буюк шоирда руҳий ҳолатларни жисмоний мавзуларга ёндош қилиб қўйиш одатга айланиб қолган⁶⁰. Унинг ғазалларида шу нарса ҳайратланарлики, мақол, матал ва таъбирлар иштирок этган мисра-

---

⁵⁹ Алавия М. Ўзбек халқ қўшиқлари. Тошкент, 1959. 27-бет.

⁶⁰ Шайхзода М. Асарлар. 4-том, Тошкент, 1972, 212-бет.

ларнинг деярлик барчаси параллелизм билан боғланган:

Насихат этса улус тезроқ бўлур ишқим,
Бали: «Итикроқ этар ўтни кимки дам қилади».

Биринчи мисрада — ёрнинг севгисидан воз кеч деб насихат қилсалар, ишқим тобора кучаяди; иккинчи мисрада — «Қимки оловни пуфласа ўт зўраяди» деган халқ таъбири келади. Иккала мисра мантиқий маъноларининг умумийлиги туфайли бир-бирига яқинлашган.

Қоши кўнглум ўғрисидур роқиъ ўлмоғинг не суд,
«Ўғри бош солғоч куйи бордур далили эътироф»⁶¹.

Аввалги мисрада ёрнинг қайрилма қоши кўнглимни ўғирлади, қошининг қайрилма эканлиги қилмишига иқрор бўлиш аломатидир деса, кейинги мисрада: чунки ўғри ўз айбини бўйнига олса, бошини қуйи солади, дейди ва ҳаётнинг реалистик манзарасини чизади.

Ўқларинг кўнглумга тушгач куйди ҳам кўз, ҳам бадан
Ким: «Кўяр ўлу қуруғ чун найистонга тушти ўт».

Маъшуқанинг ўқлари юрагимга келиб тегиши билан (ёшлари қуриган) кўзим ҳам, (қони тўкилиб тугаган) баданим ҳам куйиб кетди; чунки найистонга (тўқайга) ўт кетса хўлу қуруқ баравар ёнади-да.

Оразин кўрдум ниҳон, ашк айлади сирримни фош,
«Ёшурун қолмас ўғурлуқ уй ароким бўлса ёш».

Севгилимнинг жамолини яширинча кўрдим, лекин кўзимдан оққан ёш сиримни билдириб қўйди, бунинг сабаби «Болалик уйда сир сақлаб бўлмайди».
Яна шу байтга ўхшаш мисол:

Ишқинг ўтинки ёшурдум, эл аро ёйди рақиб:
«Ким иситмани ниҳон тутса, қилур марзи аён»⁶².

Ошиқ ишқ ўтини яшира олмайди. Ишқ тугёни унинг юзида ҳам, кўзида ҳам, рўзғорида ҳам билиниб туради; касални яширсанг иситмаси ошкора қилади, деганлари шу-да.

Параллелизм усулининг Навоий ғазалларида зўр маҳорат билан қўлланганини Мақсуд Шайхзода «Энг жўшқин ва романтик бир ҳолати руҳиятни ҳам мод-

⁶¹ Алишер Навоий. Фаройибус-сиғар. 323, 616-бетлар.

⁶² Уша китоб. 104, 277, 492-бетлар.

дий-жисмоний манзаралар билан мантиқий равишда боғлаб бера олиш оригинал даҳонинг иқтидоридан дарак беради»⁶³,— деб баҳолайди.

Қисқаси, юқоридаги мисоллардан маълум бўладики, мақоллар, таъбирлар Навоий ғазалларида параллелизм усули билан қўлланиб, халқчиллик ва реалистик унсурларнинг яққол кўзга ташланиб турувчи нишонасидир. Тўғридан-тўғри фольклордан олинган ҳикматлар лирик қаҳрамоннинг ички дунёсини очишга, яъни қаҳрамоннинг субъектив маънавий ҳаётини объектив воқеликнинг ҳодисалари орқали кучайтириб беришга хизмат қилган.

Навоийнинг халқ мақолларидан ижодий фойдаланиши унинг шеърятининг шуҳратини, халқчиллигини, умрбоқийлигини оширган. Навоий «Мажолисун-нафис»да мавлоно Сайфий бир таъбирни жуда ўринли қўллагани учун уни олқишлаган эди. «Хазойинул-маоний»да мақоллардан фойдаланишда жуда катта ижодий ютуқларга эришгани учун Алишер Навоий ҳам замонасининг олиму фозиллари таҳсинига сазовор бўлди. Навоийнинг ўзи «Ҳолати Сайид Ҳасан Ардашер»да ҳикоя қилишича, устози Ардашер «бол тутган бармоғини ялайди» мақоли ўрин олган байтни доимо такрорлаб юрар экан: «Чун ул авқотда фақирнинг назмлари Хурсонда шуҳрат тутуб эрди, алар дағи илтифот қилиб, баъзи абётни кўп ўқурлар эрди ва мажолисда хушвақт бўлурлар эрди... Бу байтни дағи кўп ўқурлар эрдиким:

«Лабинг кўргач илигим тишларам ҳар дам таҳайюрдин,
Ажаб ҳолатки, тутмай болни бармоқ ялайдурмен»⁶⁴.

Алишер Навоийнинг лирикасида ғазалдан кейин ҳикматларга бой жанрлардан яна бири қитъадир. «Хазойинул-маоний»да 210 та, «Девони Фоний»да 72 та — ҳаммаси бўлиб, 282 та қитъа мавжуд. Яна булардан ташқари, шоирнинг «Чиҳл хадис» асари ҳам 40 та қитъадан иборат. Навоийнинг бошқа қатор насрий асарлари таркибига ҳам ўнлаб ҳикматли қитъалар киритилган. Навоий қитъалари ўзининг ғоят фалсафий, ҳикматли, дидактик, реалистик мазмуни билан

⁶³ Шайхзода М. Асарлар, 4-том, 212-бет.

⁶⁴ Алишер Навоий. Асарлар. 14-том, 77—78-бетлар. Мазкур шеъринг парча «Ғаройбус-сиғар»даги 452-ғазалнинг иккинчи байтидир (Ғаройбус-сиғар. Тошкент, 1959, 470-бет).

бошқа майда лирик жанрлардан тубдан ажралиб туради. Шахсан Навоийнинг ўзи бу қитъаларнинг ана шу хусусиятларини назарда тутиб уларни ҳикмат суви билан суғорилган боғ деб таърифлайди ва бу ҳақда махсус қитъа яратади:

«Бу қитъа ўз қитъалари таърифидаким, бу ҳам алардин биридур ва таъриф мунга ҳам содиқ келур.

Мундоқ муқаттаотким, мен йиғмишам эрур
Ҳар бир ҳадиқан хирад айлар учун фароғ.
Мажмуин уйла кишвари, англаки сатҳини,
Ҳикмат суйидин айламишам қитъа-қитъа боғ⁶⁵.

«Шунинг учун ҳам,— деб ёзган эди А. Ҳайитметов,— бу қитъаларнинг кўпи реалистик характерга эга бўлиб, уларнинг ғоявий йўналиши, ёзилиш формаси эса халқ мақоллари ва ҳикматли сўзларини эслатади. Бунда биз, бир томондан, Навоий қитъаларининг ҳар томонлама чуқур халқчиллигини, иккинчи томондан, уларнинг халқ ижодига, халқ донишмандлиги хазинасига яқин муносабатини кўраимиз»⁶⁶.

Навоийнинг бир неча қитъаларини кўздан кечирайлик:

Чун ғараз сўздин эрур маъни анга,
Ноқил ўлса хоҳ хотун, хоҳ эр.
Сўзчи ҳолин боқма, боқ сўз ҳолина,
Кўрма ким дер они, кўргил ким не дер⁶⁷.

Бу қитъада Навоий «Сўзчи ҳолин боқма, боқ сўз ҳолина, кўрма ким дер они, кўргил ким не дер» мақолини ишлатиб, ўзининг бутун ижоди учун хос бўлган асосий тезисни, умуман бадий ижоднинг мундарижа ва шакли масаласини аниқ баён қилиб берган. Маълумки, ўрта асрларда Шарқ халқлари адабиётларида шаклга кўп эътибор бериб, сўзнинг ким томонидан айтилаётганига қараб баҳо берилар эди, яъни сўз айтувчилар «улуғ» шахс бўлгани учун ёки «улуғ» шахс ҳақида айтилгани учун улуғланар, бошқача айтганда «улуғ» шахсларга хушомадгўйликдан, уларнинг айтгани айтган, дегани деган деб қарашдан иборат эди. Алишер Навоий бадий адабиётдаги ана шу шаклбозликка қарши чиқиб, мундарижанинг ролини, яъни ижоднинг

⁶⁵ Алишер Навоий. Фавойидул-кибар. 735-бет.

⁶⁶ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. 57-бет.

⁶⁷ Алишер Навоий. Бадойнул-васат. 692-бет.

ижтимоий аҳамиятини етакчи ва асосий ўринга қўйди. Шу тезис юқоридаги қитъада бадийлаштирилган.

Алишер Навоий қитъалари тематик жиҳатдан жуда ҳам ранг-баранг бўлганидек, қитъалар таркибидаги афоризмлар ҳам мазмун жиҳатидан хилма-хилдир. Навоий қитъаларида афоризмлар кўпроқ ахлоқий-дидактик мазмундадир.

Афористик мисра ва байтлар гоҳо бутун қитъанинг бошдан-оёғини, гоҳо айрим мисра ва байтларини ташкил қилади. Қитъаларга қўйилган сарлавҳаларда ҳам ўғит-насиҳат, дидактика сезилиб туради. «Ғаройибус-сиғар»даги «Махлуқ мулозаматидин танфир ва ғайри ҳақ мулозаматидин таҳзир» сарлавҳали қитъада хушомадгўйликни қоралаб, ўқувчига шундай хитоб қилади:

Кимки махлуқ хизматиға камар
Чуст этар — яхшироқ ушалса бели.
Қўл қовуштурғучи бу авлодур,
Ки апинг чиқса эғни, синса или.
Чун хушомад демакни бошласа кош,
Ким тутулса дами, кесилса тили⁶⁸.

Яна шу девондаги «Қамол касбига далолат ва нуқсонидин изҳори маломат» сарлавҳаси қўйилган қитъада бу дунёдан касб-ҳунар, илм ўрганмай, халққа фойда келтирмай ўтиб кетиш ажойиб ҳикматли ўхшатиш билан берилади:

Қамол эт касбким олам уйидин,
Санга фарз ўлмағай ғамнок чиқмоқ.
Жаҳондин нотамом ўтмак бнайних
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ⁶⁹.

Худди шу девондаги сўз танлаш, ўз мавриди билан, одоб билан гапириш ва сир сақлаш ҳақидаги бир қитъа «Сўзга қулоқ солмоқ ва оғиз очмамоқ, гавҳарни териб, ўз гавҳарин сочмамоқ» сарлавҳаси билан аталади:

Қулоқда асра гаронмоя сўзнию фикр эт,
Ки дурсиз ўлса не бўлгусидур садаф ҳоли.
Сўзунгни доғи кўнгул ичра асрағилким, ҳайф,
Ким уйла дуржни гуҳардин этгасен холи.
Бу дуржу икки садафни тўла дур этганга,
Зиҳи улувви гуҳар, балки гавҳари олий⁷⁰.

⁶⁸ Алишер Навоий. Ғаройибус-сиғар. 725-бет.

⁶⁹ Уша китоб, ўша бет.

⁷⁰ Алишер Навоий, Ғаройибус-сиғар. 726-бет.

Шу мазмундаги қитъа «Бадойиул-васат»да ҳам бор:

Розни асра, чунки фош эттинг,
Яна пинҳон бўлурни қилма ҳавас.
Кўнгулунг ичра нафас кабидур роз,
Қайтмас, кимсадин чу чиқти нафас⁷¹.

Яна бир қитъа:

Ҳар кимки кўнгул махзанида ёшура олмай,
Сочқай тилига келтурубон махзани розин.
Топшурғай эшитгонгаки, фош айламагайсен,
Ҳам нуктаи таҳқиқину ҳам сирри мажозин.
Чун ганж иёси нақдни ҳар ён ўзи сочқай,
Бемузд ажаб йўқтур, агар сойғаса хозин⁷².

«Наводируш-шабоб»даги «Олтун, кумушга ҳирс майликим тутмоғи иликни қаро қилур ва муҳаббати кўнгулни» деб сарлавҳа қўйилган қитъада молу дунёга берилиш қаттиқ қораланади:

Кўб олтун, кумуш сори қўл сўнмағил,
Ки тутсанг кафингни қаро ранг этар.
Кўнгулда доғи майлини асрама,
Ки кўнглунгни доғи ҳам ул ранг этар⁷³.

Навоий «Фавойидул-кибар»да ўз давридаги амалдорларни танқид қилиб ёзган қитъасини шундай сарлавҳа билан беради: «Ямон ямонлиғини қилмаса яхшилиғча бор ва бир яхшилиғ қилса ўн яхши қилиқча».

Ҳар кишиким топса даврон ичра жоҳу эътибор,
Ким анинг зотида бедоду ситам бўлғай қилиғ.
Яхшилиғ гар қилмаса, бори ёмонлиғ қилмаса,
Ким ёмонлиғ қилмаса, қилғонча бордур яхшилиғ⁷⁴.

Қитъада ўша замондаги амалдорлардан бирининг халқ бошига ёғдирган жабру ситами ҳақида сўз бормоқда. Ана шундай замонда шоир бировга яхшилик қилмаслик билан бирга, ёмонлик ҳам қилмаса, шунинг ўзини яхшилик ҳисобламоқда.

Умуман, Навоий ўз қитъаларида табиат, жамият, ҳаёт, инсон ҳақидаги фикрларини ўқувчига афористик байтларда етказишга ҳаракат қилади. Қисқа, лўнда фалсафий-дидактик фикрлар билан суғорилган қитъа жанрининг энг яхши намуналарини ўзбек адабиётида биринчи марта яратиш Навоийнинг улуғ мутафаккир ва донишманд шоирлигидан яна бир бор гувоҳлик беради.

⁷¹ Алишер Навоий. Бадойиул-васат. 697-бет.

⁷² Уша китоб. 706-бет.

⁷³ Алишер Навоий. Наводируш-шабоб. 695-бет.

⁷⁴ Алишер Навоий. Фавойидул-кибар. 729-бет.

Шоир қитъалари фақат ҳикматлилиқ нуқтаи назаридан халқчил ва фольклорга яқин бўлиб қолмай, лексик аломатлари билан ҳам ўта халқчилдир. Қитъаларда ҳаётнинг, маиший турмушнинг турли соҳаларига доир сўз ва терминлар, халқ иборалари, сўзлашув тилига хос жумлалар, мавзу талаби билан ишлатилган «қўпол», «дағал» сўзлар анчагина бор.

Навий қитъаларининг ҳикматлилиги ҳақида сўз борар экан, яна қуйидаги мулоҳазаларни ҳам айтмасдан бўлмайди. «Хазойинул-маоний»га кирган 210 қитъадан 207 тасига сарлавҳа қўйилган⁷⁵. Бу сарлавҳалар қитъанинг ғоявий мазмунини, ёзилиш сабабини, шоирнинг шеър (қитъа)дан кузатган мақсадини ифодалайди. Характерли хусусияти шундаки, қитъанинг ғоявий мазмунини баён қилувчи сарлавҳаларнинг аксарияти ҳикматли сўз шаклида тузилган. Бу хил ҳикмат — сарлавҳаларни шеърдан ажратиб олиб, алоҳида афоризм тарзида талқин қилиш мумкин. Фикримизга «Ғаройибус-сиғар»да: 16, 17, 23, 40-қитъалар; «Наводирушшабоб»да: 7, 36-қитъалар; «Бадойиул-васат»да: 6, 12, 21, 23, 41, 48-қитъалар; «Фавойидул-кибар»да, 13, 29, 39, 40-қитъалар сарлавҳалари мисол бўла олади. Чунончи: «Ғаройибус-сиғар»да 16-қитъа: «Душмандин таҳзир қилмоқким, бийми бўлғай, хусусанким ул душмани қадимий бўлғай»; 23-қитъа: «Оз сўз демакнинг манфаатида ва кўп сўзнинг мазарратида»; 35-қитъа: «Атфолни қарилар хизматиға йўлдамоқ ва чучук сўз била алдамоқ»; 40-қитъада: «Куч била кулгудин йироқ совуқлуққа ёвуғроқ вале куч била йиғламоқ эрур андин совуғроқ» ва ҳоказо.

Демак, Навийнинг бошқа асарларида бўлганидек унинг қитъаларига қўйилган сарлавҳаларга ҳам бепарқ қараб бўлмайди. Бу сарлавҳалар шоирнинг фалсафий, ахлоқий-дидактик қарашларини ўткир ва жозибали, лўнда ва ихчам ифодаловчи ҳикматлар бўлиб, амалий донишмандлигининг узвий бир қисмидир.

Навий лирикасида халқ мақоллари ва ҳикматларига бой яна бир тур рубоийни ўқиб кўрайлик:

Олам бор эмиш, Навонё, шўрангиз,
Олам доғи эл боштин-аёғ рангомиз.

---

⁷⁵ Қаранг: Абдуғафуров А. Навий қитъаларининг сарлавҳалари ҳақида.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1959, 1-сон, 21-бет.

Ишқ истар эмиш сени адам мисри сари
Борғилки, эрур эл тилаган ерда азиз⁷⁶.

Навоий бу рубоийда феодал тузум ҳукмронлик қилган жамиятдаги тартибсизликлар, ғавғолар, бир-бирини эзишлар ҳақида ўз-ўзига хитоб қилмоқда: ҳаёт ташвишларидан тинкаси қуриган Навоий одамларнинг бир-бирига муносабатини, феъл-атвори яхши эмаслигини кўрмоқда. Бундан қутулиш учун ишқ шоирга «адам мисри»— йўқлик мамлакати сари, яъни у дунёга кетишни маслаҳат беради. Шоир бунга жавобан эса, ҳа тўғри, «Одам тилаган ерда азиз» деб халқ мақоли билан киноя қилади.

Яна бир рубоийни олайлик. Бунда Навоий халқ орасидаги «Дўстинг (ёринг) учун заҳар ют ёки жонингни фидо қил» ҳикматли иборасини тўртликка сингдириб юборади:

Жонимдаги жим икки долингга фидо,
Андин сўнг алиф тоза ниҳолингга фидо,
Нуни доғи анбарин ҳилолингга фидо,
Қолган икки нуқта икки холингга фидо⁷⁷.

Бунда шоир жон جان сўзидаги ҳарф ва нуқталарни тақсимлайди. Нуқтасиз жим (ح) ёрнинг икки зулфига, алиф (ا) унинг қаддига, нуқтасиз нун (ن) қошига, жим ва нундаги икки нуқта (:) эса лабларининг остки ва устки ҳолларига фидо қилинмоқда, бошқача айтганда, унга севги ва садоқатини намоиш қилмоқда. Халқ ҳикмати рубоийнинг умумий мазмунида ҳам, муаммо унсурлари воситасида ҳам ифодаланган.

«Хазойинул-маоний»даги яна бир қанча рубоийлар дидактик характерда, чуқур фалсафий умумлашмалардан ташкил топган:

Гар ошиқ эсанг зебу такаллуфни унут,
Яхшию ёмон ишда тахаллуфни унут.
Утган гар эрур ёмон, таассуфни унут,
Келган гар эрур яхши, тасарруфни унут.

Ғурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш,
Эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиш.
Олтун қафас ичра гар қизил гул бутса,
Булбулга тикандек ошён бўлмас эмиш.

⁷⁶ Алишер Навоий. Фаройибус-сиғар. 752-бет.

⁷⁷ Уша китоб. 742-бет.

Жоҳилки, ҳасад бўлғай анинг жаҳлига зам,
Нур эл кўзидин англаса ўз кўзида кам.
Кўзларни олишмоққа чекиб тиғи ситам,
Эл кўзини ҳам ўйғаю ўз кўзини ҳам⁷⁸.

Навоий шеъриятида кўпроқ афористик характерда бўлган шеърӣ турлардан яна бири фардлардир. Фард ҳажми жиҳатдан энг кичик лирик жанр бўлиб, мустақил бир байтдан ташкил топади. Фардлар жанр сифатида асар ичидаги алоҳида байтларда маълум бир фикрнинг афористик тугаллиги ва шунинг натижасида ўша байтнинг нисбий мустақиллиги асосида юзага келган⁷⁹. Ҳар қандай поэтик асарда ўзининг ихчамлиги ва таъсирчанлиги билан алоҳида ўрин тутган байтлар контекстдан ажралиб чиқишга мойилдир. Фардларда ҳам худди шу хусусият кўзга ташланади. Навоийдан бизга 86 та фард етиб келган бўлиб, «Фавойидул-кибар» девонига жойлашган. Навоий фардлари кўпроқ ахлоқ масалаларига бағишланган, улар ҳикматли сўзлар даражасида туради:

Мурувват барча бермакдур, емак йўқ,
Футувват барча қилмоқдур, демак йўқ.

Такаллуф эрур танға фарсудалиқ,
Анинг таркидур жонға осудалиқ.

Елғон демакда тажриба аввали субҳ бас,
Елғон нафас чу ўлди, қарорди ҳамул нафас.

Кўнгулга футур ўлмаини, роз очилмас,
Садаф гар бутун бўлса, гавҳар сочилмас.

Киши айбинг деса, дам урмағилким, ул эрур кўзгу,
Чу кўзгу тийра бўлди, ўзга айбинг зоҳир айларму?⁸⁰

Навоий шеъриятида афоризмларнинг ифодаланиши устида сўз юритар эканмиз, энг мураккаб жанр муаммода ҳам мақоллар, хикматлар жойлаштирилгани бизни ҳайратга солади. Навоий ўзбек тилида 52 та муаммо ижод қилиб «Хазойинул-маоний»га киритди. Бу муаммоларнинг баъзилари шоирнинг ижод булоғидан чиққан оригинал ҳикматлардир. Қуйидаги муаммо халқимиз орасида машҳур афоризмга айланиб кетган:

⁷⁸ Уша китоб, 745, 754, 764-бетлар.

⁷⁹ Серикова Л. Алишер Навоий фардларининг структураси ҳақида.— «Ўзбек тили ва адабиёти». 1951. 1-сон, 60-бет.

⁸⁰ Алишер Навоий. Фавойидул-кибар. 745, 746, 747, 748-бетлар.

**Бу гулшан ичраки йўқтур бақо гулига сабот,
Ажаб саодат эрур чиқса яхшилик била от⁸¹.**

Бу байтни ўқиган киши ташқаридан уни ҳеч қачон муаммо демайди, даставвал унинг инсон бу дунёда мангу қолиши мумкин эмасдир, аммо яхши от қолдириши улуғ саодатдир деган чин инсонийликни ташвиқ қилувчи мазмуни диққатни жалб қилади. Аслида бу ҳикмат «Саъд» исмига ёзилган муаммо бўлиб, иккинчи мисрада «Саодат»дан «от»ни олинса «Саъд» сўзи қолади. «Саъд» — бахт, яхшилик демакдир. Яна шу девондан «Холид» исмига ёзилган муаммони кўрайлик:

**Нуқтаи мушкинки, ул юз узра бўлмиш жилвагар,
То ҳисобин англасин эл, юз ёшур, эй сиймбар⁸².**

Бу кичик мустақил асарнинг мазмуни шундай: юзида қора холи бор гўзал кўринганда ҳамма ўз ҳисобини йўқотиб қўяди. Одамлар эс-ҳушларини йиғиб олишлари ёки ўз ҳисобларини таниб олишлари учун гўзал юзини яшириши керак. Бу ерда шоир «ҳисобини англаб олиш» иборасидан фойдаланган. Бу иборага жуда яқин «Ҳисобини билмаган ҳамёнидан айрилар» мақоли ҳозир ҳам ишлатилади. (Муаммонинг ечими: «Нуқтаи мушкин»дан мақсад «хол»дир. «То ҳисобин англасин» иборасидаги «то» ҳарфи абжадда тўрт юз бўлиб, ундан юз яширинса тўрт қолади. Бу эса абжадда «д» ҳарфига тўғри келиб, мазкур «хол» араб графикаси асосида «д»га қўшилса «Холид» исми ҳосил бўлади).

Мақоллар ва ҳикматли сўзларнинг мазмунидан фойдаланиб ёзилган ёки ахлоқий-таълимий ғояларни ҳикматли тарзда акс эттирган муаммолар «Девони Фоний»дан ҳам жой олган. Масалан, «Одам» исмига ёзилган муаммони олайлик:

**Қайд дар фақр омади чун меҳнати ворастиги,
Омадам з-он сонки мумкин набвадаш вобастаги⁸³.**

Мазмуни: «Қамбағаллик — тузоқ, кишан бўлиб, ундан қутулиш меҳнати ҳам кишан машаққати кабидир. Шундай бўлса ҳам бировга қарам бўлиб қолмай деб келдим».

⁸¹ Алишер Навоий. Наводируш-шабоб. 719-бет.

⁸² Уша китоб. 717-бет.

⁸³ Девони Фоний, Париж миллий кутубхонаси, инв. 285, в. 230 а.

Бу муаммо ахлоқий-таълимий афоризмдан иборат. Унинг мазмунида камбағаллик меҳнатидан қутулиш қийинчилиги шу қашшоқлик қийинчилигидан ошиб тушса ҳам инсон бировларга қарам бўлмаслиги керак, дейилмоқда. (Муаммо ечими: ишорага кўра «одам» сўзининг ҳарфларини шундай ёзиш керакки, улар бири-бирига боғланмасин. Бу сўз «алиф», «дол», «мим»дан ташкил топиб, бир-бирига қўшилмай ёзилса, آدم «одам» исми ҳосил бўлади).

Мақоллар ва ҳикматли сўзлар Навоий — Фонийнинг қасидаларида ҳам ғоят ўринли қўлланган. Маълумки, XV асрда қасида деярли феодал-сарой адабиётининг бир жанрига айланиб қолган эди. Қасида муаллифлари подшоҳлар, ҳукмдорларни мақташ, уларни идеаллаштиришдан нарига ўтмас эдилар. Ана шундай шароитда Навоий-Фоний традицион қасидалардан тубдан фарқ қилувчи ижтимоий-сиёсий масалаларга бағишланган, чуқур фалсафий фикрларни мақоллар, ҳикматли сўзлар шаклида мужассамлаштирган қасидалар ижод қилди. Бу жиҳатдан айтилган олти қасидадан таркиб топган «Ситтаи зарурия» асарининг учинчи қасидаси «Тухфатул-афкор» алоҳида ажралиб туради. Бу қасидада шоирнинг юксак гуманизми, меҳнат аҳлига бўлган меҳру муҳаббати, уларни улуғлаш, шоҳлар ва амалдорларни адолатга чақириши ажойиб сўз ўйинлари, табиий ва ҳаётий ўхшатишлар асосида тизилган ҳикматли байтлар — афоризмлар билан ифода этилди. Масалан:

Сифла гар мирад пай иксуну атлас дур нест,
Ҳаст аз баҳри кафан кирмеки абрешимгар аст⁸⁴.

Бу байтда шоир фақат ўз манфаатини кўзловчи худбинларни ипак қуртига ўхшатиб, «шоҳи атлас пайида умрларини сарфлаган паст табиатлар ўзига кафан тўқувчи ипак қуртига ўхшайдилар» дейди. Мана бу байт ҳам ҳикматли ташбиҳдан иборат:

Золиму одил на як сонанд дар таъмири мулк,
Хўк дигар дар шиёри мулку деҳқон дигар аст⁸⁵,

Навоий бу байтда «мамлакатни идора қилишда золимлар билан одиллар бир эмас, ахир ёввойи қобон ҳам,

⁸⁴ Алишер Навоий. Асарлар. 5-том, 2-китоб, 350-бет.

⁸⁵ Уша китоб. 352-бет.

деҳқон ҳам ерни шудгор қилади, аммо бири бузади, бири тузади» дейди.

Навоийнинг буюк гуманистик фикрларини ташувчи афористик байтлар «Тухфатул-афкор»нинг деярлик ҳамма байтларида бор. Далил учун қасидадан каттароқ парча келтирамиз:

Меҳнати ифлоси муфрит дар гаронӣ Қоф дон,
Қоф чун шуд фоқа беҳад гашт з—ин мустанкар аст.

Аҳли ҳимматро зи ноҳамвориин гардун чи бок,
Сайри анжумро чи ғам к—андар замин жўю жар аст.

Нест бар хўрдан зи қавли ҳийлагар чун қавли рост,
Тарраи полизи бозигар на чун барзигар аст.

Зиллат омад ҳосили хоинки мушон чун кунанд,
Байза дуздӣ он яке занбар каш ин як занбар аст.

Чашм бар моли фақиронанд аммол ар барад,
Шоҳсаршон ном мемонанд ки қути лашкар аст.

Маънии ширин бувад ширин чи гар содаст лафз,
Ҳам шакар бошад шакар, бе нуқта, гарчи суккар аст⁸⁶.

Мазмуни:

Ҳаддан зиёда камбағалликнинг меҳнатини оғирликда
кўҳи қоф деб бил,
Бўш қоф (қоп) эса кўримсиз бир нарсадир.
Ҳиммат аҳлига осмоннинг нотекислигидин нима қўрқинч,
Ерда анҳору жарлар бўлишидан юлдузларнинг сайрига
нима ғам.
Ҳийлагарнинг сўзидан тўғри сўздан фойдаланган
сингари фойдаланиб бўлмайди,
Масхарабоз полизидаги таррак деҳқон полизида битган
таррак эмас.
Хоиннинг ҳосили хорлик бўлиб, сичқонлар тухум
ўғирлик қиладилар.
Унинг бири замбил ташувчи, бу бири замбил
ўғирловчидир.
Амалдорларнинг кўзи камбағалларнинг молида бўлиб,
уни олиб кетадилар.
Бу шоҳпарастлар лашкар овқати муносабати билан мол
йиғадилар.
Шириннинг маъноси лафзи содда бўлса ҳам, ширин
бўлиб,
Нуқтасиз «суккар» ёзилса ҳам «шакар» бўлади,

«Тухфатул-афкор»нинг афористик байтлари кейинчалик Навоийнинг диққатини жалб этган, айрим байтларини бошқа асарларига киритиб ўзининг фалсафий

⁸⁶ Уша китоб. 354—355-бетлар.

фикрларини яна бир бор қувватлаган. Шоир «Мажолисун-нафоис»нинг учинчи мажлисида — мавлоно Абдурахмон Жомий зикрида Жомийнинг шахсий мулозими хўжа Муҳаммад Таёбодийнинг уқувсизлигини афсус билан таъкидлаб, «Тухфатул-афкор»нинг 14-байтини иқтибос қилиб келтиради: «Турфа будурким, хўжа Муҳаммад Таёбодийким, бир қарн ул Ҳазратнинг махсус мулозими эрди, назмларидин бир байт билмас ва билса ҳам назм ва насрларидин бир нукта фаҳм қилмас ва қилса ҳам мақсудқа мувофиқ демас. Боракаллоҳ, камоли қобилият мунча-ўқ бўлғай! Ул ҳазрат йиллар анинг бадхўйлуғин кўруб, синггурурбдурлар ва ўзларига келтурмайдурулар ва аларнинг бу ҳолига содиқ келур, ул байтким:

Раҳравони боркашро саҳл дон ошоми қаҳр,
Дар даҳони ноқа хори хушк хурмои тар аст⁸⁷.

Мазмуни: юк ташувчи ҳайвонларга қаҳр-ғазабни ютишни осон деб бил, туянинг оғзида қавжираган тиканнинг таъми янги узилган хурмодекдур.

Навоий — Фонийнинг ижодидаги афоризмларни кузатишимиз жараёнида маълум бўлдики, шоир ўзбек тилидаги асарларида айрим форсча-тожикча мақол ва ибораларни, форс тилидаги асарларида эса баъзи ўзбек мақол ва ибораларини таржима қилиб мазмун ва моҳиятидан фойдаланган.

Қисқаси, Алишер Навоийнинг «Ҳазойинул-маоний» ва «Девони Фоний»ларига кирган хилма-хил лирик турларда халқ ҳикматлари орқали юзага келувчи ирсоли масал усули энг юксак маънавий санъат даражасига кўтарилган. Унинг шеърият уммонига қанча чуқур кириб борганимиз сари ҳали яшириниб ётган дурларни — янги-янги ғаройиб маъноларни териб оламиз. Зеро, шоирнинг ўзи бу ҳақда «Фавойидул-кибар» девонидаги бир қитъасида ўқувчига эслатиб ўтган эди:

Назмим ичра ғариб маънилар,
Ғурабо хайлидин нишонадурур.
Анда ҳар байт неча маъни ила,
Байт эмаским, ғарибхонадурур⁸⁸.

Қитъадаги «ғариб» ва «байт» сўзлари бирдан ортиқ маъно англатиб келмоқда. «Ғариб» сўзи «ғариб» ва

⁸⁷ Алишер Навоий. Асарлар. 12-том, 71-бет.

⁸⁸ Алишер Навоий. Фавойидул-кибар. 734-бет.

«ажойиб» маъноларида, «байт» сўзи «байт» (икки мисраъ) ва «уй» маъноларида ҳамда «ғарибхона» сўзи эса «ғариблар уйи» — «ажойиб маъноларга тўла асар», «ажойиб бир уй» маъноларида қўлланган.

Навоий бу фикрларини ғазалларидаги айрим байтларда ҳам қайд қилади. У лириканинг бадийлиги учун курашганда маънони эсдан чиқармаганини, маънони ўйлаганда эса маҳоратга ҳам доимо эътибор берганини тубандагича изҳор қилади:

Лафзи зебида Навоийга берур маъни юз,
Қайда маънида топар мунча маҳорат лаффоз⁸⁹.

У ўз шеърлари билан оламга дур сочди, маъно қизини
(бикрини) ажойиб сўз гавҳарлари билан безантирди:

Навоий қилмағил бас назм бирла дурфишонлиғким,
Маоний бикрига зевар ҳадисинг гавҳариндиндур⁹⁰.

Ана шунинг учун гениал шоирнинг яратган шеърляти ўзининг ҳаётлик чоғидаёқ Хуросондан ташқарида, бутун Шарқ оламига қанот ёзди ва шоирлик шуҳратига олқишлар келтирди:

Назм мулкин тил чекиб олмиш Навоий уйлаким,
Чекса оламини олур шоҳи фалак миқдор тийғ⁹¹.

Қўнглумда не маъни ўлса эрди пайдо,
Тил айлар эди назм либосида адо.
Ул назмга жонин қилибон халқ фидо,
Солурлар эди гулбази гардунга садо.
Бу вайрон таъби байт эса мастур,
Тутуб шуҳрат, начукким байти маъмур⁹².

Биз бу ергача «Хазойинул-маоний» ва қисман «Девони Фоний» даги ғазал, қитъа, рубоий, фард, муаммо, қасида каби шеър турларида ирсоли масал санъатининг тутган ўрнига тўхталдик. Навоий лирикасида айтиб ўтилган шеърлий шакллардан ташқари мустазод, мухаммас, мусаддас, таржиъбанд, таркиббанд, маснавий, соқийнома ва бошқа жанрлар борки, шоир уларни ҳам лозим бўлган ўринларда халқ фалсафаси билан безай олган.

Навоий ижодининг «Хазойинул-маоний»дан кейинги халқ ижодининг бойликларини ўзида акс эттирган

⁸⁹ Уша китоб. 292-бет.

⁹⁰ Алишер Навоий. Наводируш-шабоб. 193-бет.

⁹¹ Алишер Навоий. Ғаройибус-сиғар. 320-бет.

⁹² Алишер Навоий. Фавойидул-кибар. 762-бет.

иккинчи буюк эпопеяси «Хамса»дир. «Хамса»ни яратишда Навоий тарихий манбалардан зўр санъаткорлик билан истифода этди. Мақоллар ва ҳикматли сўзлар бу буюк обидада етакчи бадий ва мантиқий воситалардан бўлиб қолган. Халқ ҳикматлари «Хамса» дostonларида турли вазифаларни бажаради. Улар муайян бир фалсафий фикр, тушунчани тасдиқ этиш ёки рад қилиш, қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатларини ифодалаш, воқеа-ҳодисаларнинг тадорики, жараёни, оқибатини образли қилиб бериш, ҳикоятларни қиссадан ҳисса усулида тамомлаш, лирик чекиниш ва бошқа мақсадларда қўлланилган.

«Лисонут-тайр» Навоийнинг фалсафий-аллегорик дostonидир. Асарнинг фалсафий мазмуни ғоят мураккаб бўлишига қарамай халқ оғзаки ижоди намуналари — ҳикоялар, масаллар, ҳикматли сўзлар, мақоллар, таъбирлар, ҳазил-мутойибалардан унумли фойдаланиш унинг тил ва услубининг енгил, жонли бўлиб чиқишини таъминлаган.

«Назмул-жавоҳир» ва «Чиҳл ҳадис» тўртликлар шаклида ёзилган. Навоий «Назмул-жавоҳир»да Шарқ халқлари орасида қадимдан кенг тарқалган мақол ва ҳикматли сўзларнинг мазмуни асосида 266 рубоий яратиб киритган. Айни чоқда бу рубоийларнинг бир қисмида Навоийнинг ўз фикрлари ҳам халқ ҳикматлари тарзида ифодаланган. «Назмул-жавоҳир» рубоийлари ахлоқий-дидактик характерга эга бўлиб тарбиявий аҳамияти каттадир. «Чиҳл ҳадис»даги 40 та тўртлик қитъа шаклида ёзилган. Бу қитъалар ҳам қадимий араблар оғзаки ижодидан олинган ҳикматлар — ҳадислар заминида ёзилган. «Назмул-жавоҳир» ва «Чиҳл ҳадис»га кирган тўртликлар орқали Алишер Навоийнинг ахлоқий-таълимий қарашларига халқ педагогикаси нақадар катта илҳом бахш этгани ўз-ўзидан аён бўлади.

«Маҳбубул-қулуб» Навоийнинг йирик насрий асари бўлиб, фалсафий, ахлоқий-таълимий характерга эга. Навоий уни вафотидан икки ойча олдин 1500 йилнинг охирларида ёзиб тугатди. Унда Навоий бутун умри давомида орттирган тажрибалари, мушоҳадалари асосида XV аср жамиятидаги барча синф ва табақаларга, замонасининг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, фанний-илмий, ахлоқий-таълимий масалаларига буюк бир

донишманд сифатида баҳо беради. Шоир ва мутафаккир мазкур масалаларга ўз қарашларининг ҳаммасини мақоллар ва ҳикматлар билан ифодалаб берганлиги биз учун ниҳоятда қимматлидир. Навоийнинг халқ ижодидан, халқ фалсафасидан, халқ педагогикасидан фойдаланишининг туб, ғоявий мақсади ҳам шу асарда яққол намоён бўлади.

«Маҳбубул-қулуб» уч қисмдан иборат. Биринчи қисм қирқ фасл (боб)га бўлинади. Унда турли ижтимоий табақалар устида фикр юритилади. Иккинчи қисм ўн фасл (боб)дан ташкил топиб, яхши қилиқлар ва ёмон хислатлар — одоб ва ахлоқ масалаларига бағишланади. Учинчи қисм эса иккинчи қисмда айтилган одоб ва ахлоқ масалаларига доир тўрт юзга яқин мақол ва ҳикматли сўзлардан ташкил топган. Учинчи қисм 127 танбиҳга бўлинади. Танбиҳларнинг аксарияти маълум бир мавзудаги ҳикматларни жамлайди. Чунончи, 9—10-танбиҳлар — яхшилик; 109—110-яхшилик қилиш; 11—14, 17-саҳоват, карам; 16-вафо; 48—51, 59—60-ростликнинг фойдаси, ёлғоннинг зарари; 70-тамадан сақланиш; 73-сабр; 97-илм ва ҳоказо.

Мақоллар ва ҳикматлар «Маҳбубул-қулуб»нинг мазмунини, ғоявий қимматини бойитишда, тилининг жонли ва ширали бўлишида етакчи бадий восита бўлиб қолган. Адиб мақоллар орқали кишиларга ўғитнасиҳат қилиб, танбиҳ бериб (сарлавҳаларни «танбиҳ» деб қўйишнинг сабаби ҳам шунда) ҳаёт тажрибаларини билиб олишга, яхши инсоний фазилатларни эгаллашга, ёмон хулқлардан сақланишга, илм-фанни ўрганишга, яхши одамларга меҳрибон бўлишга, уларга қўл билан, қўл билан имкон бўлмаса тил билан ёрдамлашишга, иложи борича, халқ ва ватан учун фойда келтиришга даъват қилади. Шу фазилатлари учун бўлса керак, «Маҳбубул-қулуб» яратилгандан буён ўтган салкам беш юз йил ичида Навоий асарларининг энг кўп кўчирилган ва тарқалганларидан биридир.

Биз юқорида санаб ўтган Навоийнинг «Ҳамса», «Лисонут-тайр», «Назмул-жавоҳир», «Чидл ҳадис», «Маҳбубул-қулуб» ва бошқа асарларидаги халқ афоризмларини келгусида чуқур ўрганиш ғоят мароқли самаралар беради.

2-

Навоий афоризмларининг манбалари

Жаҳон адабиётида машҳур шоир, адиб, олимлар чуқур маъноли фикр-мулоҳазаларни аниқ ва ихчам ифодалаб ажойиб ҳикматлар яратганлар. Чунончи, рус адабиётида А. С. Пушкин, И. А. Крылов, А. С. Грибоедов, А. П. Чехов, Л. Н. Толстой, А. М. Горький; украин адабиётида Т. Г. Шевченко; грузин адабиётида Ш. Руставели; озарбайжон адабиётида — Низомий, Фузулий; форс-тожик адабиётида — Фирдавсий, Румий, Саъдий, Жомий; қozoқ адабиётида — Абай, Жамбул; туркман адабиётида Махтумқули; араб адабиётида Ҳаким ал-Мааррий ва бошқа буюк сиймоларнинг ижоди ҳикматли сўзларга бойдир. Ўзбек адабиётида Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Навоий, Бобир, Гулханий, Огаҳий, Муқимий, Ҳ. Ҳ. Ниёзий, Ғафур Ғулom, Ҳамид Олимжон, Мақсуд Шайхзода, Ойбек ва бошқа ёзувчиларнинг чуқур маъноли ҳикматлари бор.

Алишер Навоий асарларидаги ҳикматларни ўрганар эканмиз, уларнинг жуда оз қисми ўша вақтда ёзма адабиётда ишлатилган, бир қисми шоир томонидан ўзбек халқ тилидан ёзма адабиётга олиб ўтилган, жалб қилинган бўлса, қолган энг катта қисмини Навоийнинг ўзи ижод қилди, қоғозга биринчи марта туширди.

Албатта, буюк мутафаккир ижодидаги беҳисоб ҳикматлар осонликча яратилмади. Навоий туркий ва форс-тожик халқларининг бадий адабиёт соҳасида эришган ютуқларидан таълим олди, салафларининг анъаналарини ўз даврининг илғор ғоялари билан бойитди, Шарқ халқларининг тарихига доир манбаларни мутолаа қилди, ўз даврида маълум бўлган барча илмларнинг ютуқларидан хабардор бўлди, турмуш, ҳаёт, табиат ва жамият воқеа-ҳодисаларига донишмандлик кўзи билан қараб мушоҳада юргизди, халқ оғзаки ижодиётининг дурдоналари — мақоллар, таъбирлар, ибораларнинг мазмуни, шаклига ижодий ёндашди. Мана буларнинг ҳаммаси Навоийнинг ижодхонасида юзлаб шоҳбайтларнинг яратилишида асосий омил, манба бўлди. Навоий айрим асарларида бутун-бутун бобларни, катта-катта парчаларни ажойиб санъаткорлик маҳорати билан ифодалаб ҳикматлар тизмасини вужудга келтирди: қитъа, рубоий, фард каби шеърлари-

нинг талайгинаси чуқур мазмундорлик ва бадий мукам-
маллиги билан яхлит ҳикматлардан қолишмайди; бе-
ҳисоб шоҳбайт ва шоҳмисраълар шакл ва мазмунда
халқ мақолларига тенглашади. Масалан, «Ҳайратул-
аброр»нинг ростлиқ таърифидаги боби қуйидаги ҳик-
матли сўзлар билан бошланади:

Ҳар кишиким тузлук эрур пешаси,
Кажрав эса чарх не андешаси.

Уқки туз ўлди таярони анинг,
Бўлса ер эгри, не зиёни анинг?

Йўл неча туз, йўлчиға мақсад қариб,
Ҳамлигидин тушса йироқ йўқ ажиб.

Най туз учун истар ани аҳли ҳол,
Чун туз эмас, эгри кўрар гўшмол.

Найза бўлуб тузлугидин сарбаланд,
Чирмош учун бандға қолиб каманд.

Шамъ бўйи туз келиб айвон аро,
Шоҳиди базм ўлди шабистон аро.

Эгри учуш бирла чу кўп айланиб,
Қайдаки парвона бориб ўртаниб.

Сарвким ул тўғри чекиб қоматин,
Кўрмайин осиби хазон офатин⁸³.

Навой асарларидаги ҳикматларнинг дастлабки асо-
сий манбаи ўзбек халқ мақолларидир. Унинг бутун
меросида қўлланган мақолларни икки гуруҳга бўлиш
мумкин. Биринчи гуруҳ: Навойгача бўлган туркий ёз-
ма адабиёт ёдномаларида, тарихий ва илмий манба-
ларда маълум бўлган мақоллар. Буларга Маҳмуд
Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Рабғў-
зий, Сайфи Саройи, Ҳайдар Хоразмий, Қутб, Дурбек,
Юсуф Амирий, Яқиний, Атоий, Саккокий, Лutfий,
Гадойи ва бошқаларнинг асарлари таркибида сақланиб
қолган мақоллар киради. Бу гуруҳга кирувчи ҳикмат-
лар шоир меросида жуда ҳам оз. Иккинчи гуруҳ: ада-
бий манбаларда учрамайдиган, халқ орасида оғиздан-
оғизга кўчиб юрган ва Навой биринчи марта ўз ижо-
дида қўллаган мақоллар.

⁸³ Алишер Навоий. Хамса. 89—90-бетлар.

Навойй фойдаланган биринчи гуруҳ мақоллардан баъзилари XI асрда туркий филология фанининг асосини қурган Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» китобида учрайди. Шоир ўзигача яратилган туркий адабиёт намуналари билан яқиндан таниш бўлган, албатта. Лекин Навойй «Девону луғотит турк»ни билганлиги, уни ўқиганлиги ҳақида ҳозирча бизда ҳеч қандай маълумот йўқ. «Девону луғотит турк»даги айрим мақол ва маталларнинг Навойй асарларида қўлланишига келсак, Маҳмуд Қошғарий ўз китобига киритган мақолларнинг бир қисми XV асрда — Навойй даврида жонли тилда баъзи ўзгаришлар билан қўлланиб келарди, деб ўйлаймиз. Навоййдаги баъзи ҳикмат ва мақолларни «Девону луғотит турк»даги мақоллар билан қиёслаб кўрайлик.

XI асрда халқимиз ўртасида кенг тарқалган ва «Девону луғотит турк»да қайд этилган «Ош тотифи туз»⁹⁴ мақоли бир неча асрдан кейин Алишер Навоййнинг ижодида

Сувнинг мазаси муз била,
Ошнинг мазаси туз била,
Одам яхшилиғи сўз била⁹⁵

шаклида бирмунча кенгайтирилган ҳолда учрайди. «Девону луғотит турк»даги мана бу

Бирин-бирин минг бўлур.
Тома-тома кўл бўлур⁹⁶

мақоли Навойй асарида қуйидаги шаклда кўринади.

Оз-оз ўрганиб доно бўлур,
Қатра-қатра йиғилиб дарё бўлур⁹⁷.

«Девону луғотит турк»да «Қонни қон билан ювмас» деган мақол бор. Бу мақол икки ўринда такрорланади, уни Маҳмуд Қошғарий шундай изоҳлайди: «Қонни қон била ювилмайди. Яъни тўполон тўполон билан бостирилмайди, келишув билан бостирилади»⁹⁸. Юқоридаги

⁹⁴ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. 3-том, 38-бет.

⁹⁵ Алишер Навойй. Асарлар. 13-том, 79-бет.

⁹⁶ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. 3-том, 74, 172-бетлар.

⁹⁷ Алишер Навойй. Асарлар. 13-том, 74-бет.

⁹⁸ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. 3-том, 74, 172-бетлар.

мақол XV асрда ҳам фаол қўлланган. У Атоий ғазалларидан бирида тилга олинади:

Лаълидин бағринг қонин ҳар дам, Атоий, сўрмаким,
Чун аримас ҳар нечаким ювсалар қон бирла қон⁹⁹.

Байтнинг иккинчи мисрасида лирик қаҳрамон ошиқ қонни қон билан ювиб бўлмаганидек менинг бағримдан тўкилган қонлар ҳам сенинг юзинг қизиллигини кеткиза олмади, дейди.

Навоий шу мақолни «Фарҳод ва Ширин» достонида ишлатади. Фарҳоднинг Хисрав Парвез томонидан банди этилгани ҳақида халқ оғзида кўплаб афсоналар, қўшиқлар куйланади. Бир куни Ширин ҳам ана шундай қўшиқлардан бирини, иттифоқо, эшитиб қолади. Фарҳоднинг аҳволига қайғуриб Шириннинг қандай ҳолатга тушганини Навоий шундай таърифлайди:

Эшитгач махваш ул лаҳни ғам ангез,
Дегил бағриға тегди дашнаи тез.
Анингдек чекти бир охи жигар сўз,
Ки ўчти шамъ меҳри олам афрўз.
Юзига бошлади урмоқ тапонча,
Бошин доғи уруб ерга юз онча.
Секиз гул барги бирла бетааммул,
Сариғ гул узра оқизди қизил гул.
Бўлуб бармоқлари қондин хино ранг,
Вали лаъли қурурдин қаҳрабо ранг.
Сиришки қони юз қонида оққон,
Ҳамоноким юр эрди қон бирла қон¹⁰⁰.

«Садди Искандарий» достонида ҳам «Қонни қон бирла ювмайдилар» мақоли тилга олинган:

Чу қутқорди мазлумин тўшаси,
Қутулғон худ эрмиш жигаргўшаси.
Анга ашк тўкмакда маъзур эди,
Ажаб ишки қон бирла қон юр эди¹⁰¹.

Ўзбек халқининг илғор қарашлари ифодаланган қадимий мақол орқали Маҳмуд Кошғарий ҳам, Атоий ҳам, Навоий ҳам давр одамларига мурожаат қилиб, уларни қон тўкмасликка, аҳилликка, инсонпарварликка даъват этадилар.

Даврлар ўтиши билан мақолларнинг шаклида, мазмунида сезиларли ўзгаришлар бўлиши табиийдир. Бу ҳодисани Маҳмуд Кошғарий «Девон»идаги айрим ма-

⁹⁹ Атоий. Танланган асарлар. Тошкент, 1958, 136-бет.

¹⁰⁰ Алишер Навоий. Хамса, 290-бет.

¹⁰¹ Уша китоб. 746-бет.

қолларнинг Навоий асарларида бошқа мазмунда қўл-
ланишида кўришимиз мумкин.

«Табуғ тош ёрар, тош бош ёрар»¹⁰²— хизмат тошни ёради, тош бошни ёради мақолига Маҳмуд Кошғарий хўжайин хизматчисига яхшилик қилади, аммо хизматчи хўжайиннинг душманларига ёрдам беради, деб изоҳ беради. Навоий асарида эса мақолнинг биринчи компоненти бутунлай тушиб қолиб иккинчи компоненти сақланган, холос ва у ўз асл маъносини билдириб келади:

Тўқуб Фарҳоднинг ул ҳолига ёш,
Қўнқорди ул қаёдин бир оғир тош.
Бийиқрак ерда тутмиш эрди манзил,
Аёғ остила ҳийлатсоз ғофил.
Анингдек урди ул тош бирла они,
Ки аввал мағзи, сўнгра чиқти жони.
Ушолди тош бирла ул қотиқ тош,
Масалдурким: «ушотур бошни тош»¹⁰³.

«Девону луғотит турк»даги мақоллар XV асрда айнан ёки ўзгарган ҳолда ишлатилиб қолмай, Навоий асарларидаги баъзи ҳикоятларнинг вужудга келишида ҳам манба бўлиб хизмат этган. Чунончи, Навоий «Садди Искандарий» достонида Искандарнинг юришларига боғлаб икки балиқ ҳақидаги ҳикоятни келтиради¹⁰⁴. Икки балиқ денгизда яшаб туриб, сув қидирадилар. Улар денгизда кучли бир наҳанг яшашини эшитадилар. Балиқлар наҳанг олдига бориб, сувнинг қаердалигини ундан сўрамоқчи бўладилар ва йўлга чиқадилар. Балиқлар ўша ерга боришлари биланоқ наҳанг ютиб юборади. Наҳанг ичига киргандаёқ балиқлар билдиларки, ҳар доим сувнинг ичида яшаб туриб сув излар эканлар. Е. Э. Бертельснинг фикрича, бу ажойиб ҳикоят Маҳмуд Кошғарийдаги «Балиқ сувда, кўзи ташта»¹⁰⁵— балиқнинг ўзи сувда, кўзи четда, ташқарида деган қадимий мақолнинг кенгайтирилган кўринишидир. Мақол билан ҳикоятнинг мазмуни бир-бирига тўғри келишини Навоий даврида ушбу мақол халқ тилида истеъмолда бўлган ва дostonдаги мазкур ҳикоятнинг яратилишига асос бўлган, деб ҳисобламоқ мумкин¹⁰⁶.

¹⁰² М. Кошғарий. Девону луғотит турк. 3-том. 66-бет.

¹⁰³ Алишер Навоий. Хамса, 274-бет.

¹⁰⁴ Ўша китоб. 789—790-бетлар.

¹⁰⁵ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 1-том, 360-бет.

¹⁰⁶ Бертельс Е. Э. Навои и Джами. с. 408.

«Девону луғотит турк»даги баъзи мақоллардан ташқари XV асргача яшаб ўтган ва Навоийга замондош бўлган ўзбек шоирларининг асарлари таркибида мавжуд ҳикматларнинг баъзилари ҳам Навоий мероси таркибидан ўрин олган. Масалан, Атоий девонидаги «Бол тутган бармоғини ялар», «Ғанимат тут бу дамни, яна бу дам топилмас», «Тилаганлар топар», Лутфий асарларидаги «Гул тикансиз бўлмас», «Бир оққан ариққа оқар сув» ва бошқа қатор мақолларни ҳам Навоий ўз асарларида қўллайди. Атоий, Лутфий, Гадоний ва бошқалар ишлатган мақол, матал ва иборалар ўша давр халқ тилида фаол истеъмолда бўлган, Навоий уларни халқ тилидан олиб фойдаланган.

Навоий асарларидаги ҳикматли сўзлар, мақолларнинг бир қисми ҳозирги ўзбек фольклорига вариантларга эга. Бу шуни кўрсатадики Навоий уларни халқдан эшитган ва ўз ижодий фаолияти жараёнида айнан қўллаган ёки қисман ўзгартирган ёхуд мақолнинг мазмунига суяниб янги ҳикматлар ихтиро этган. Қуйида Навоийдаги бир неча мақол ва ҳикматларни ҳозирги ўзбек халқ мақоллари билан муқояса қилиб кўрамиз.

Халқда: Мушк исини (ҳидини) яшириб бўлмайди.
Навоийда:

Чун масал бўлди сочинг зулм ичра ёшурмоқ не суд.
«Мушк исин ёшурса бўлмас»,— бу масал машҳур эрур.

Ҳоли савдосин дема кўнглунг нега фош айлади
Ким: «Ёшурғон бирла бўлмас мушкнинг пинҳон иси».

Мушкни нофа неча мастур этар,
Атри ани халқ аро машҳур этар.

Ёшурғай нофа худ мушки тотори,
Ёйилмоқда иси не ихтиёри.

Халқда: Нима эксанг шуни ўрасан.
Навоийда:

Мазраъи даҳр аро соч лутф ила эҳсон тухми,
Ҳар не эксанг, ани-ўқ чунки ўрасен охир.

Чу мазраъ ичра сочтинг ҳар не дона,
Ҳамул дона кўтаргунг жовидона.

Ки деҳқон неким дона мазруъ этар,
Ани-ўқ ўрар, чунки вақти этар.

Халқда: Сомону хашакнинг бозори бор,
Лолаю гулнинг харидори бор.

Навоийда:

Сарву гулу лола харидори бор,
Лек ўтуннинг доғи бозори бор.

Халқда: Жондин кечмасанг жонона қайда.

Навоийда:

«Қилмамиш жонин фидо жононга етмас», дер эмиш,
Эй Навоий, ушбу сўз бирла фидо юз жон анго.

Навоий халқ мақолларидан фойдаланиб ҳикматли сўзлар ижод қилишнинг ажойиб намунасини кўрсатди. Қишини ҳайратга соладиган томони шундаки, шоир халқ тилидан бир мақолни келтиради ва ундан кейинги байтларда ўша мақолга эквивалент (муқобил) бўла оладиган ҳикматли, ҳаётий ўхшатишларни қатор тизиб ташлайди. Бу соҳада Алишер Навоийнинг ўхшатишлар арсенали (аслаҳахонаси) бениҳоя бой. Бир ўхшатиш унда иккинчи ўхшатишни юзага келтира беради, чунки ёзувчининг ҳаётий мушоҳадалари жуда мўл, шунинг учун ассоциация — бир нарса муносабати билан иккинчи нарсани эслаш қобилияти чексиз¹⁰⁷. Чунончи, шоир «Ҳайратул-аброр»нинг саккизинчи мақолатида «Мевали дарахт (шохи)га кўпроқ тош отилади» мақолини

Неча самар сочмоқ эса шоҳ иши,
Кўпрак отар тош анга терган киши

байтида келтириб, сўнгра ҳикматли ўхшатишлар билан уни давом эттиради:

Кон неча базли гуҳари пок этар,
Олғучи кўпрак юрагин чок этар.

Шамъ ёрутуб уй ичу тошини,
Эв ияси кўпрак узуб бошини.

Чунки қуёш бошдин-оёқ бўлди меҳр,
Ерга кюрди ани ҳар тун спехр.

Хома вафодин битиди можаро,
Муфтийи гардун юзин этти қаро¹⁰⁸.

Шунга ўхшаш яна бир мисол. Ҳозирги вақтда ўзбек тилида ҳар ишнинг тўла-тўкис бўлиши учун «Чинни

¹⁰⁷ Султон Иззат. Шеърый воситалар.— «Совет мактаби», 1967, 8-сон, 13-бет.

¹⁰⁸ Алишер Навоий. Хамса. 80—81-бетлар.

коса яхши, қазиси билан бўлса яна ҳам яхши» мақоли бор. Навоий замонасида шу мақолнинг ўзи ёки бошқа бир варианты қўлланган бўлиши, шубҳасиз. Чунки «Хамса»да бир неча ҳикматли байтлар ёзилганки, улар «Чинни коса яхши, қазиси билан бўлса яна ҳам яхши»нинг худди ўзгинасига ўхшаб кетади:

Дур нечаким айбдин ўлди йироқ,
Лаъл ҳам ўлса ёнида яхшироқ¹⁰⁹.

Дур тож уза айбдин йироқдур,
Лаъл ўлса ёнида яхшироқдур¹¹⁰.

Олтун агар тожга зийнат дурур,
Устида дур бўлса не нисбат дурур.

Хони музаъфар гар эрур дилписанд,
Хушроқ эрур сепсалар устига қанд¹¹¹

Навоий кўп марта тилга олувчи «ранж-ганж» (меҳнат қилмай роҳат йўқ) мақоли асосида «Хазойинулмаоний», «Хамса», «Маҳбубул-қулуб» ва бошқаларда юзлаб ҳикматлар ихтиро қилган.

Масалан:

Аждар ўлтурди чунки тортиб ранж,
Топти ул ранж даст музди ганж.

Ганж уммедидин улки кўргай ранж,
Ранжи зое эмас чу топқай ганж¹¹²

Ранж кўрмай киши топарму фароғ;
Кўнгли ўртанмайин ёнарму чароғ.

Тухм ерга кириб чечак бўлди,
Қурт жондин кечиб ипак бўлди¹¹³

Навоий асарларидаги кўп ҳикматлар ана шу хилда бир ўхшатиш воситаси билан иккинчи ўхшатишни келтириб чиқариш асосида ижод қилинган. «Маҳбубул-қулуб»даги ҳикматли сўзларнинг ҳам маълум қисми: тўғридан тўғри фольклордан ўтган бўлса, қолган қисми адибнинг ижодхонасида туғилган. Янги қоғозга тушган ҳикматлар халқ мақолларининг шакли, мазмуни, усули, ўлчови, фонетик тузилишидан таъсирланиш ҳамда ҳаётий тажриба ва кузатишларни чуқур тафак-

¹⁰⁹ Уша китоб. 82-бет.

¹¹⁰ Уша китоб. 397-бет.

¹¹¹ Уша китоб. 105-бет.

¹¹² Уша китоб. 484, 612-бетлар.

¹¹³ Алишер Навоий. Фавойидул-кибар. 768-бет.

жур билан мулоҳаза қилиш, фалсафий ва мантиқий ҳукм чиқариш натижасидагина мутафаккир шоир томонидан яратилган. Шунинг учун «Маҳбубул-қулуб» даги халқ бисотидан олинган мақоллар билан шоир тўқиган ҳикматларни кўп ўринларда бир-биридан аниқ ва қатъий фарқлаш, чегара қўйиш мушкул. Масаланинг баъзи томонларини ҳал қилмоқ учун ўзбек ва бошқа туркий халқларнинг мақолларини «Маҳбубул-қулуб»даги ҳикматлар билан қиёсий-тарихий ўрганиб чиқиш ҳам фойдалидир. Ана шунда «Маҳбубул-қулуб» даги афоризмларнинг қайси бири Навоий ижоди, қайси бири халқ ижоди эканлиги қисман ойдинлашади. Лекин булардан ҳам кўра кўпроқ биз учун аҳамиятлиси улуғ шоир ижод қилган ҳикматларнинг фольклорга ўтиб халқнинг маънавий мулкига айланиб кетганлигидир.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, Навоий ҳикматларининг манбаларини фақат мақоллар билан чегаралаб қўймаслик керак. Навоий ўз ҳикматларининг асосларини мақоллардан ташқари — қўшиқлар, топишмоқлар, эртақлар ва халқ ижодининг бошқа жанрларидан ҳам олган. Навоийнинг халқ ижодидаги кучли романтик қўшиқлардан санъаткорона фойдаланганига А. Ҳайитметов «Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан (X—XV асрлар)» китобида жуда характерли мисол келтиради¹¹⁴. Олимнинг фикрига кўра

Қаро қуш қичқириб ўтти,
Уясида илон кўрмиш.
Балиғ сиртини чок айлаб,
Азим дарёда қон кўрмиш,

деб куйланувчи халқ қўшиғи Навоийнинг тубандаги ҳикматли байтларининг мазмуни билан айнан боғланган:

Кўнгуллар ноласи зулфунг камандин ногаҳон кўргач,
Эрур андоқки, қушлар қичқиришқайлар йилон кўргач.
Кўнгул чокин кўзумда ашки рангин элга фош этти,
Балиғ захмини фаҳм айларлар эл дарёда қон кўргач¹¹⁵.

¹ Бироқ, афсуски, Навоий ҳикматлари, таъбирларини ўзбек халқ қўшиқлари билан қиёсий ёритиш учун халқ поэзиясининг ўша давр намуналари бизгача етиб кел-

¹¹⁴ Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан (X—XV асрлар). Тошкент, 1970, 265-бет.

¹¹⁵ Алишер Навоий. Ғаройбус-сиғар. 114-бет.

маган. Мавжуд сақланиб қолган анъанавий қўшиқлар ва ашулалар орасида қадимийлари жуда ҳам оздир.

Навоий асарларидаги афоризмларнинг юзага келишида форс-тожик адабиёти ҳам муҳим бир манба бўлди. Навоий форсий шоирлар асарларида қайта-қайта қўлланиб, форс-тожик тилида барқарор бирикмаларга айланган ҳикматлардан баҳраманд бўлди ёки ўша ҳикматларни ўзбек тилига таржима қилиб олиб ўтди. Шунинг учун ҳам проф. А. Қ. Боровковнинг: «Таажжуб эмаски, Навоий назм ва насрда форс сўзларидан кенг фойдаланди, кўпинча форсий ибора ва грамматик формаларни асл ва таржима ҳолида ишлатади»¹¹⁶, — деган фикри Навоийнинг форс тилидаги ҳикматли сўзлардан фойдаланганлигига ҳам тааллуқлидир.

Масалан, форс адабиётида ўзгаларга ёмонлик қилмасликка даъват этиш маъносидаги бир ҳикматли сўз Жалолиддин Румий (1207—1272), Саъдий Шерозий (1184—1292) ва Хисрав Деҳлавий (1253—1326) асарларида шундай келган:

Жалолиддин Румий:

Нимани ўзингга кўрасан раво,
Шуни ўзгаларга йўлла доимо.
Неким истамасанг; яхшими-ёмон,
Бошқага ҳам раво кўрма, эй инсон.

Саъдий Шеърозий:

Ёмонликни кўрмасанг ўзингга раво,
Бировга ҳам уни қилма биродар.
Агарда ўз онанг иззатин қилсанг,
Қил менинг онамни сўкишдан ҳазар.

Хисрав Деҳлавий:

Нимани ўзингга кўрмасанг раво,
Бошқага ҳам асло бўлмайти раво¹¹⁷.

Навоийда ҳам худди шуларга ўхшаш ҳикмат бўлиб, бир неча марта такрорланади:

---

¹¹⁶ Боровков А. Қ. Алишер Навои как основоположник узбекского литературного языка.— «Алишер Навои». М., 1946, с. 93.

¹¹⁷ Минг бир ҳикмат (форс-тожик классиклари афоризмларидан). Тузувчи ва таржимон Ш. Шомухамедов. Тошкент, 1965, 124—125-бетлар. Олинган мисолларнинг асл тожикча матни 1963 йилда Душанбе шаҳрида нашр этилган «Панду ҳикмат» китобининг 153—154-бетларида берилган.

Неким ўз қошингда эрур нораво,
Улусқа ани кўрма асло раво.
Халойиққа кўрма қилиб бенаво,
Ўзингга раво кўрмаганни раво¹¹⁸.

Ҳар киши биров била ёрдур ёки ёрлиғ даъвоси бор-
дур, керакким, ўзига раво тутмагонни ёриға раво тут-
маса, кўп нимаким, ўзига ҳам раво тутса, анга тут-
маса.

Ёр улдурки, ҳар неким ўзига,
Истамас, ёриға ҳам истамагай.
Ўзи истарки, ёр учун ўлгай,
Ани мундоқ шарик айламагай¹¹⁹.

Демак, форс-тожик шоирлари ижодида фаол қўллан-
ган «ўзингга раво кўрмаганни бировга (ёриға, дўсти-
га, халққа) раво кўрма» мазмунидаги ҳикматли сўз
Навоний асарларида ҳам кенг ўрин олган ва ўзбек
тилида мустақил, барқарор иборага айланиб кетган.

Навоний форс-тожик тилидаги айрим мақолларни ўз-
бек тилига таржима қилиб, уларнинг моҳиятидан ўз
шеърларида фойдаланган ҳоллар ҳам учрайди. Маса-
лан, «Ғаройбус-сиғар» девонидаги 129-ғазалнинг

Ор этар пашминадин аблаҳ тилаб зар риштани,
Ким эшак ҳалвони андоқким сомон кўрмас лазиз¹²⁰

байтига форс-тожик тилидаги «Хар чӣ донад қадри
ҳалвоу набот як тўрва қаху кунжу равот» мақолини асос
қилиб олган.

Демак, айтиб ўтилганлар ва шуларга ўхшаш бошқа
мисоллар¹²¹ шуни кўрсатадики, Навоний форс-тожик
тили ва адабиётидаги баъзи ҳикматли сўзлар, мақоллар
заминида ўзбек тилида ҳам янги ҳикматлар ижод қил-
ган. Биз Навонийнинг ўзбек тили ва адабиётини бойи-
тишдаги бу хизматларини энг тўғри ва илмий прин-
цип деб ҳисоблаймиз. Чунки эҳтиёж сезилганда бошқа
тилдаги мақол, ҳикмат ва ибораларни қўллаш тилнинг
образли, бой, нафис бўлишини таъминлайди.

¹¹⁸ Алишер Навоний. Хамса. 744, 839-бетлар.

¹¹⁹ Алишер Навоний. Асарлар. 13-том, 55—56-бетлар.

¹²⁰ Алишер Навоний. Ғаройбус-сиғар. 147-бет.

¹²¹ Қаранг: Ҳайитметов А. Алишер Навонийнинг адабий-
танқидий қарашлари, 82—84-бетлар; Исҳоқов Е. Алишер На-
вонийнинг илк лирикаси, 52—53-бетлар; Эркинов С. Навоний
«Фарҳод ва Ширин»и ва унинг қиёсий таҳлили. 240—241-бетлар.

Навоий ижодидаги баъзи ҳикматларнинг форс-тожик адабиётида учраши таажжубланарли ҳодиса эмас. Бундай тасодифий ўхшашликлар бошқа халқлар адабиётида ҳам кўринади. Масалан, грузин олимлари Шота Руставелининг «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон» достонини текшириб¹²², ундаги баъзи афоризмлар Озарбайжон ва Эронда, умуман Шарқда ўтган машҳур шоирларнинг асарларида ҳам борлигини аниқлаганлар. Иосиф Мегрелидзе бундай адабий ёдномаларга Фирдавсийнинг «Шоҳнома», Фахриддин Гургонийнинг «Вис ва Ромин», Низомий Ганжавийнинг қатор достонларини кўрсатади. Бу шоирлар Шота Руставелига салаф ёки замондош бўлиб, асарлари, шубҳасиз, «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон» муаллифига маълум бўлган. Руставелининг баъзи афоризмларини, ҳатто айрим эпизод, мотив ва образларнинг форс адабиётига яқин ва ўхшашлигини Иосиф Мегрелидзе шундай изоҳлайди:

«Бу ерда, шубҳасиз, мана шу шоирлар (Руставели ва унинг салафлари ҳамда замондошлари.— М. Ҳ.) нинг адабий услуб ва дид жиҳатдан бир хилда бўлиб етишишларида восита бўлган умумий оғзаки ва ёзма манбалар масаласини ҳам қўйиш мумкин бўлади»¹²³.

Навоий форс-тожик ёзма ва оғзаки адабиётидаги ҳикматлардан фойдаланар экан, айрим ўринларда уларни оригиналда, таржимасиз ҳам қўллайди. Жуда оз сонли бундай форс-тожик ҳикматлари Навоий замонида ўзбек ва тожикларнинг тилларида муштарак ҳолда қўлланилган ва ҳар икки халққа тушунарли бўлган, форс-тожик мақолларининг баъзилари ўзбеклар орасида ҳозир ҳам таржимасиз ишлатилади¹²⁴.

Форсча-тожикча мақоллар Навоийнинг мероси бўйича жуда оз. Айрим намуналарни кўриб чиқайлик. Шоир висолга, мақсадга томон астойдил ҳаракат қилган киши албатта етади мазмунини берувчи қуйидаги байтда «Жўянда — ёбанда» (қидирган топади) мақолидан фойдаланган:

¹²² Кекелилдзе К. Руставели и Низами Ганжави (к вопросу об ирано-грузинских литературных связях). Труды Тбилисского университета, т. V. Тбилиси, 1936, с. 157—178. Иосиф Мегрелидзе. Руставели и фольклор. Тбилиси. 1960. с. 207—210.

¹²³ Мегрелидзе Иосиф. Кўрсатилган асар. 207-бет.

¹²⁴ Бу ҳақда қаранг: Ҳакимов М. Ёзувчи ва халқ тили. Тошкент, 1971, 61—64-бетлар.

Васлин иста, эй кўнгул, шоядки охир топқасен,
Чун масалдурким: «Топар ҳар нимани жўяндаси»¹²⁵.

Бу мақол юқоридаги мазмунда «Хамса»да ҳам келган:

Сенга доғи бўлса кушоде ҳавас,
Бу оламда топмоқ муроде ҳавас.
Талаб йўлида қил шитобандалиқ,
Ки: «Жўяндаға келди ёбандалиқ»¹²⁶.

«Жўянда — ёбанда» иборасининг ўша даврда «тилагон топар» деган айнан ўзбекча муқобили ҳам бўлган. Буни Навоий «Маҳбул-қулуб»нинг шоирлар зикридаги бобида келтиради. «Ишлари маоний хазойинидин маърифат жавоҳирин термак ва эл файзи учун вазн силкида назм бермак. Назм адоси бағоят аржуманд ва бениҳоят шариф дилписанд... Тилагон топар»¹²⁷.

Навоий ижодида қўлланган ўзбек ва тожиклар учун муштарак бўлган яна бир мақол «Ростий — растий»дир. Бунинг маъноси ростлик, тўғрилиқ ҳар қандай машаққатдан қутқаради, халос қилади, шодлик, фароғат келтиради демакдир. «Ҳайратул-аброр»нинг «Салотин» ва «Ростлик таърифиди», «Садди Искандарий»нинг «Тузлик таърифиди» бобларида шоир кишиларни ростгўй бўлишга даъват этиб «Ростий—растий» иборасига мурожаат қилган:

Хотами адлингға сипехри баланд,
«Ростию растий» билан нақшбанд¹²⁸.

Турфа буким, хаттин анинг рўзгор
«Ростию растий» этиб ошкор¹²⁹.

Бировгаки мулк ўлса зери нигин,
Нигин бирла ул бўлса маснаднишин.

Анга «ростий — растий» келгай бекор,
Қачон рост бўлмай бўлур растгор¹³⁰.

Мазкур мақол Навоийнинг «Девони Фоний»даги ғазалларидан бирида ҳам тилга олинади:

Шуд сарфарози гулшан сарви сийҳи магар хонд,
Нақши нигини давлат дар «ростию растии»¹³¹.

¹²⁵ Алишер Навоий. Фавойидул-кибар. 786-бет.

¹²⁶ Алишер Навоий. Хамса. 721-бет.

¹²⁷ Алишер Навоий. Асарлар. 13-том, 20-бет.

¹²⁸ Алишер Навоий. Хамса. 58-бет.

¹²⁹ Уша китоб. 91-бет.

¹³⁰ Уша китоб. 762-бет.

¹³¹ Алишер Навоий. Асарлар. 5-том, 2-китоб, 316-бет.

(Мазмуни: Сарв гулшанда мартабали бўлди. У давлат муҳридаги «Ростию растий» сўзини ўқиганмикан?).

Умуман, Навоий ижодида форсча мақол ва ҳикматли сўзларни айнан бериш характерли эмас, кўрсатилган бир неча мақол ўша вақтда ўзбек ва тожикларга тушунарли бўлганлиги учунгина Навоий уларга таржимасиз мурожаат қилган.

Навоий афоризмларининг форс адабиётига муносабати ҳақида сўзлар эканмиз, яна бир муҳим ҳолатга диққатни тортмай ўтолмаймиз. У ҳам бўлса Навоий ва унинг устози Абдурахмон Жомийнинг бир вақтнинг ўзида 886/1481—1482 йилларда 40 та арабча ҳикмат — «ҳадис» асосида ўзбек ва форс-тожик тилларида ёзган қитъаларидир. Жомийнинг ҳам, Навоийнинг ҳам мазкур асари «Чиҳл ҳадис» («Қирқ ҳадис») деб аталади, баъзан бу асарни арабча ном билан «Арбаин» деб ҳам юритилади.

Баъзи адабиётшунослар Навоийнинг бу асари Жомий «Чиҳл ҳадис»ининг ўзбекча таржимаси деган фикрни айтадилар. Бу фикрни илгари сурувчилар Навоийнинг «Чиҳл ҳадис»га ёзган сўз бошисидаги

Ул сафо аҳли покфар Жомий,
Покфар жому пок фаржоми.
Ул яқин сози дастгир манга,
Қиблау устоду пир манга.
Ки тутубдур жаҳонни таснифи,
Назм девону наср таълифи...
«Арбаин»е чиқордиким, жонлар,
Балки қириқ арбаин чиқоргонлар.
Топтилар анда нашъаи мақсуд,
«Арбаин» дин нечукки аҳли шуҳуд.
Форсийдонлар айлабон идрок,
Орий эрди бу нафъдин атрок.
Истадимки, бу халқ ҳам бори,
Бўлмағайлар бу нафъдин орий,
Мен демакни чу муддао айлаб,
Ул ижозат бериб дуо айлаб¹³²

деган байтларни далил қилиб келтирадилар. Аслида эса Навоийнинг «Арбаин» сўз бошисида (бошқа баъзи асарларида ҳам) бу хилдаги фикрларнинг баён қилинишига бошқа сабаб мавжуд. Буни академик Ойбек жуда тўғри тушунтириб берган эди: «Урта асрларда Ғарбда ҳам, Шарқда ҳам авторитетларга сиғиниш

¹³² Алишер Навоий. Асарлар. 15-том, 55-бет.

ҳукм сурар эди. Фалсафий ва илмий фикр соҳасида Аристотель қанчалик мустаҳкам, қўзғолмас мавқе тутган бўлса, бадий фикр оламида Шарқда Эроннинг улуғ шоирлари ҳам шундай таъсир кучига эга бўлганлар. Эрон классикларига тақлидгина эмас, балки мустақил ижодиёт асарларини ҳам қайси йўл биландир уларнинг номи билан боғлаш традиция эди, яъни устод шуҳратини қозониш учун ўзини уларга шогирд кўрсатиш керак эди. Бу нарса, ҳатто Навоий сингари доҳий шахсларга ҳам ўзининг кўланкасини ташлаган»¹³³. Жомий ва Навоийнинг «Арбаин» асарини ташкил этган 40 та қитъани бир-бирига чуқур қиёслаш, улар таржима эмас, балки Навоийнинг ўзи 40 та араб ҳадисининг мазмунидан фойдаланиб ёзган мустақил асар деб баҳолашга асос беради. Тожик адабиётшуноси Х. Н. Ниёзов ҳам ўзининг «Шарқ адабиётидаги бир хил сюжетларнинг танқидига доир»¹³⁴ мақоласида Навоий ва Жомий «Чихл ҳадис»ларини бошқа халқлардан ўтган адабий манбаларга ижодий ёндашиш асосида ёзилган оригинал асар деб қарайди.

Авалло шуни алоҳида қайд қилиб ўтиш керакки, Навоий ва Жомий асос қилиб олган арабча ҳикматли сўзлар — «ҳадислар»¹³⁵ ўз моҳият-эътибори билан оғзаки ижодиёт маъхазларига бориб тақалади. Улар қадим замонлардан бери фақат араблар ўртасидагина яшаб келмас эди. Машҳур араб олими ва тарихчиси Ибн Халдун (1332—1406)нинг эътирофи этишича, кўпчилик ҳолларда мазкур ҳадисларни — ҳикматларни арабларга берганлар (тарқатганлар) «келиб чиқиш жиҳатидан эронийлар»¹³⁶ бўлганлар. Инсон ҳаётининг ранг-баранг томонларига алоқадор бўлган бу ўғит-насихатлар қадим даврларда (Муҳаммад пайғамбар вафотидан сўнг) турли кишилар тарафидан тўпланган ва уларнинг таъсирини ўта даражада кучайтириш, қонунийлаштириш учун муқаддас руҳ билан пайғамбарга нис-

¹³³ Ойбек. Навоий гулшани. Тошкент, 1967, 73-бет.

¹³⁴ Ниёзов Х. Н. К критике однородных сюжетов в Восточных литературах. Сборник статей «Абдурахман Джами» (Эпоха, жизнь и творчество). Душанбе, 1965, с. 185—196.

¹³⁵ «Ҳадис» арабча «сўз» демакдир. Шу билан бирга ҳикоят, ҳикмат, нақл маъноларида ҳам қўлланади.

¹³⁶ Массэ А. Ислам. Очерки истории. Перевод с французского. М., 1961, с. 85.

бат берганлар, яъни пайғамбар ҳадиси, сўзи деб талқин этганлар. Аста-секин ўғит-насиҳатлар, нақллар (худди халқ мақолларида бўлганидек) ҳар хил ўзга-ришларга учрайди¹³⁷. Бунинг учун Жомий ва Навоий фойдаланган ҳадисларнинг турли даврларда кўчирилган нусхаларда ҳар хил вариантларда учраши ҳам гувоҳлик беради»¹³⁸.

Шундай қилиб, Жомий ва Навоий ҳеч қандай диний руҳга эга бўлмаган, балки келиб чиқиш жиҳатидан Яқин ва Ўрта Шарқ халқларининг оғзаки ижодига мансуб ҳикматли сўзлар заминидида юксак ахлоқий, гуманистик қарашларни куйловчи насихатомуз қитъалар ижод қилганлар. Иккита ҳадис асосида ёзилган тўртликни кўриб чиқайлик. *أففة إسماح المن* **Офатус**

симоҳа ал-манну (миннат олижанобликнинг офатидир)¹³⁹. Бу ҳадис Жомий ва Навоий талқинида тубандаги ўзига хос алоҳида-алоҳида бадний шаклга эга бўлган.

Жомий:

Қай зи неъмат касе шавад дилгари,
Чун зи миннат кунанд дилсарий.
Ғайри боди хазон миннат нест,
Офати ревзани жавонмардий¹⁴⁰.

(Мазмуни: Бир кишининг ихлос билан меҳрибонлик қилиб қиздирилган юраги таъна қилиш билан музга айланади. Ғараз — куз шамоли (гармсел)нинг дўсти — боғдаги гулларнинг файзини олиб (ўғирлаб) кетади).

Навоий:

Ҳар кишига риоят қилсанг,
Миннат ўткармагил гумонингға,
Негаким ул кишига офатдур,
Юкла миннат ва лек жонингға¹⁴¹.

Яна бир ҳадис *السعيد من وعظ بغيره* **Ас-саиду**
ман вуиза биғайриҳи (бошқаларнинг панду насихати-

¹³⁷ Уша китоб. 84-бет.

¹³⁸ Ниёзов Х. Н. Кўрсатилган мақола. 194-бет.

¹³⁹ Далил учун келтирилган ҳадислар ЎзССР ФА Беруний номли Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида сақланаётган Жомий «Чиҳл ҳадис»ининг 7519 рақамли қўлёзма нусхасидан олинди. Варақ 5 а.

¹⁴⁰ Ўз ФАШИ, инв. №7519, Абдурахмон Жомий. Чиҳл ҳадис. ЎзФАШИ, инв. №7519, в. 5 а.

¹⁴¹ Алишер Навоий. Асарлар. 15-том, 58-бет.

ни олувчи киши — бахтли)нинг мазмуни шеърга қуйи-
дагича солинган.

Жомий:

Некбахт он касест, ки набарэд,
Рашк бар некбахти дигарон.
Сахтин рӯзгор нодида
Панд гирад зи сахти дигарон¹⁴².

(Мазмуни: Бахтли шундай одамки, у бошқалар-
нинг бахтини кўриб ҳасад қилмайди. У (бахтли киши)
ҳаётда қийинчилик кўрмайди, (чунки) бошқаларнинг
ғам-ғуссасидан ўзига панд, сабоқ олади).

Навоий:

Элга не келса айламас парво,
Улки кўнглини қилди ғафлат банд,
Кимки панд олди элга тушгандин,
Они билжим, эрур саодатманд¹⁴³.

Жомий ва Навоий бу афористик қитъаларда қадимий нақлнинг элементларини бадийлаштириб қолмай, балки ўзларининг буюк гуманистик қарашларини фалсафий равишда ифода этганлар. «Чиҳл ҳадис»даги ҳикматли қитъалар икки улуғ шоирнинг «Хамса» ва «Ҳафт авранг»дек шоҳ асарларининг яратилишигача бўлган ижодий ҳамкорликнинг дастлабки тажрибаларидан ҳисобланади.

Навоий асарларидаги айрим ҳикматлар арабча, ўзбекча ва форсча кўринишларга эга. Жумладан, шоир 1485 йилда ёзган «Садди Искандарий» достонининг адолат таърифидаги бобида «Бир соатлик адолат барча жинсу башар тоатидан афзал» деган ҳадисни бир байтда келтиради:

Ки султони ондл замонида даҳр,
Вужудум билл берди оламға баҳр.
Манга чун валодат замони эди,
Улусқа адолат замони эди.
Ҳадисида ҳам бу башорат дурур,
Ки адл аҳли сори ишорат дурур:
«Ки адл ичра ўтганга бир соате,
Эрур беҳки, жинеу башар тоати»¹⁴⁴.

Навоий вафотидан бир оз илгари ёзиб тугатган «Маҳбубул-қулуб» асарининг одил подшоҳлар фаслида юқо-

¹⁴² Абдураҳмон Жомий. Чиҳл ҳадис. Варақ 3 а.

¹⁴³ Алишер Навоий. Асарлар. 15-том, 58-бет.

¹⁴⁴ Алишер Навоий. Хамса, 663—664-бетлар.

рида тилга олинган ҳикматли сўз — ҳадиснинг арабий варианты *عدل ساعت خير مين عبادت الثقلين*

Адлўн соатэн хайрун мин ибадатен сақалайн¹⁴⁵. (Бир соатлик адл инсу башар ибодатидан афзал)нинг асладан фойдаланади. Шу ҳадиснинг мазмунига жуда яқин бир ҳикмат «Девони Фоний»даги ғазаллардан бирида ҳам бор:

Маро ризои туву дайр беҳ, зи Каъбау зуҳд,
Ки гуфтаанд, ки «Балои тоат аст инсоф»¹⁴⁶.

(Мазмуни: Менга Каъба ва зуҳддан сенинг ризолигинг билан дайр яхшироқ. Чунки «тоатдан инсоф юқориоқ» деганлар).

Демак, Алишер Навоий ўз ижодий фаолиятида араблар, форслар ўртасида кенг тарқалган афоризмнинг турли тиллардаги вариантларидан фойдаланади, ўз ўрнига қараб турлича талқин қилади, аммо асосий ғоя сақланиб қолаверади. Юқорида кўриб ўтганимиздек. «Бир соатлик адл жинсу башар ибодатидан афзал» ҳикмати «Маҳбубул-қулуб»да арабий шаклда бўлса, «Садди Искандарий»да айнан таржимаси берилган. «Девони Фоний»да эса мазкур ҳикмат янада ихчамлаштирилиб, «адолат» сўзи «инсоф» сўзига алмаштирилган.

Алишер Навоий адолат ҳақидаги мазкур ҳикматни қайта-қайта эслаши бежиз эмас. Бу ҳикмат улуғ шоирнинг амалий ижтимоий-сиёсий фаолияти билан чамбарчас боғлиқ, шунинг учун бу машҳур ҳикматдан кичик замондоши Хондамир ҳам ўз асарида баъзи сўзлари ўзгарган ҳолда фойдаланади. Хондамир «Макоримулахлоқ»да айтишича, Алишер дастлаб Ҳусайн Бойқаронинг мамлакат ишларини бошқариш ҳақидаги илтимосини қабул қилмаган. Ҳусайн Бойқаро қистайбергандан кейин Навоий амирлик мансабига рози бўлади: «Охирда улуғлик осмонининг қуёши (яъни Навоий.— М. Ҳ.)... «Бир соатлик адолат олтмиш йиллик ибодатдан афзал» деган сўзларга амал қилиб, амирлик тахтини ва ҳукумат маснадини ўзининг муборак қадами билан зийнатлади ва жабр-жафо рақамларини даврон саҳифасидан маҳв қилиб, адолат ва инсоф эшикларини инсоният юзига очиб қўйди. Яраланган давр жароҳатла-

¹⁴⁵ Алишер Навоий. Маҳбубул-қулуб. М.—Л., 1948. 9-бет.

¹⁴⁶ Алишер Навоий. Асарлар. 5-том, 2-китоб, 22-бет.

рига малҳам қўйиб, пуралам даҳр касалларига адолат шарбати билан шифо бахш этти»¹⁴⁷.

Навоий арабий ҳикматларга мурожаат қилганда фақат уларнинг (ўзбек тилига таржима қилиб) мазмундан фойдаланиб қолмай, балки ўша вақтда ўзбеклар орасида кенг тарқалган, кўпчиликка тушунарли бўлган айрим араб мақол ва ҳикматларини ҳам таржимасиз аслида қўллайди.

Шоир энг кўп мурожаат этган мақол «Азза манъ қанаа, залла манъ тамаа» (қаноатли — азиз, қаноатсиз — хор)дир. Бу араб ҳикмати тўлиқ ва қисқа шаклда «Хазойинул-маоний», «Хамса», «Маҳбубул-қулуб» да ўндан ортиқ марта тилга олинади. Шоир барча асарларида кишининг энг яхши хусусиятларидан қилиб қаноатлилиқ, сабрлиликни қўяди. Навоийнинг айтишича, қаноатли бўлиш ҳалол меҳнат билан пешона тери тўкиб топилган маблағга яшаш ва ўзида бор нарсаларга кифояланишдир. Қаноатли одамлар иззату шарафга эришади, бировлардан тамаъ қилмайди, ўзинсофу виждони билан меҳнат қилиб кун кўради. Қаноатнинг зидди эса тамадир. Навоий тамагарликни одамнинг энг тубан хислати деб таърифлайди ва ундан жирканади. Шоир ўзи яшаган даврда юқори табақа вакилларининг кўпчилиги тамагир бўлганини кўрсатиб бу ярамас одатни йўқотишга, ундан ҳазар қилишга, бутунлай ҳоли бўлишга чақиради:

Иззат тамаъким айласа тарк этмайин тамаъ,
Ул хорлиққа мужиб эрур «Азза манъ қанаа»¹⁴⁸.

Ҳақдин азизлик тиласанг, элдин уз тамаъ,
Ким халқнинг аззи деди «Азза манъ қанаа»¹⁴⁹.

Элни хор айлаган тамаъ билгил,
Доимо «Азза манъ қанаа» билгил¹⁵⁰.

Хорлиқлар боши тамаъ билгил,
Доимо «Азза манъ қанаа» билгил¹⁵¹.

Иззат тиласанг айла қаноат тамаъ,
Маснади иззат узадур «Манъ қанаа»¹⁵².

¹⁴⁷ Хондамир. Макоримул-ахлоқ. 64-бет.

¹⁴⁸ Алишер Навоий. Наводируш-шабоб. 292-бет.

¹⁴⁹ Алишер Навоий. Бадойиул-васат. 292-бет.

¹⁵⁰ Алишер Навоий. Фавойидул-кибар. 747-бет.

¹⁵¹ Алишер Навоий. Маҳбубул-қулуб. М.—Л., 1948, 137-бет.

¹⁵² Алишер Навоий. Хамса. 78-бет.

Навоий сахийлик, ҳимматлилик тўғрисида фикр юритганда кишиларга қилинадиган саховат бегараз, беминнат ва ўз ўрнида бўлсин дейди. У сахийман деб ўринсиз тўкиб-сочишни хайрли иш ҳисобламайди, уни исроф деб атайди. Шунингдек, тўй, зиёфатларда исроф қилишни қаттиқ қоралайди. Шунинг учун у арабча «Кулу вашрабу, вало тусрифу» (егил, ичгил, аммо исроф қилмагил) мақолини «Ҳайратул-аброр»нинг карам ҳақидаги мақолатида, «Садди Искандарий»нинг зиёфат таърифидаги бобида ишлатади:

Чун деди тенгрики: «Кулу вашрабу»,
Енида дедики: «Вало тусрифу»¹⁵³.

Ки ҳақ гарчи дебтур: «Кулу вашрабу»,
Вале демаштурки: «Ло тусрифу»¹⁵⁴.

Навоий «Хазойинул-маоний» ва «Хамса»да «Хайрул-умуру авсатуҳо» мақолини қўллаган. Бунинг маъноси «Ишларнинг яхшиси — ўртачасидир» демакдир. Шоир мазкур мақолни қисқартириб «Хайрул-умур» (ишларнинг яхшиси) шаклида фойдаланган. «Наводируш-шабоб»даги бир ғазалда шу мақол келган:

Сарв чун асру бийик савсан бағоят паст эди,
Қоматинг хайрул-умур ойинидин топти васат¹⁵⁵.

Навоий ҳам, Шарқнинг бошқа шоирлари ҳам ёрнинг қаддини сарв ё савсан дарахтига кўп ўхшатадилар. Бу оддий традицияга айланиб қолган. Лекин Навоий юқоридаги байтда ёр қаддини сарв ё савсанга ўхшатишдан воз кечганини айтади. Чунки сарв жуда новча, савсан — паст дарахт. Аслида эса қоматнинг ўрта бўлгани маъқул, ахир «ҳамма ишнинг ўртачаси яхши» (хайрул умуру авсатуҳо) дейдилар-ку! Абдуқодир Ҳайитметов «Навоий лирикаси» китобида мазкур байт ҳақида қўйидагиларни ёзади: «Навоий шаблон шартли традицион тасвир ва иборалардан узоқлашганда унинг зийрак ақли, ўткир таланти шундай реалистик тасвирларни ихтиро қилади, ҳаётнинг ичига дадил кириб, унинг характерли белгиларини топади. Чиндан ҳам ҳаётда аёлларнинг новча ёки паст бўйли эмас, ўрта

¹⁵³ Уша китоб. 68-бет.

¹⁵⁴ Уша китоб. 772-бет.

¹⁵⁵ Алишер Навоий. Наводируш-шабоб. 287-бет.

бўйли бўлиши кўп учрайди ва ўрта бўйли бўлиши гўзал ҳам»¹⁵⁶.

Навоийнинг турли асарларида яна бир неча арабий мақол ва ҳикматлар мавжуд. Улар давр тақозоси ва адабиётда давом этиб келаётган анъаналарга мувофиқ қўлланган.

Навоий афоризмларининг тематикаси

Навоий афоризмларининг тематикаси жуда бой. Уларда ўз даврининг энг йирик проблемаларидан тортиб турмушнинг энг майда деталларигача: ҳаёт ва инсон мадҳияси, Ватан ва халқ ғамини ейиш, севги ва шодлик, адолат ва осойишталик, тенглик ва халқлар дўстлиги, мардлик ва қаҳрамонлик, карам ва саҳоват, меҳнат ва илму ҳунар эгаллаш, тил ва муомала, сўз ва шеърият, шоҳ ва гадо (дарвеш), ўз даврининг реакцион табақалари ҳамда иллатларига ғазаб ва нафрат, инсоннинг табиат ва жамиятдаги воқеа-ҳодисаларга муносабати ва бошқа қатор-қатор мавзулар ўз аксини топган. «Унинг зарбулмасалга айланиб кетган таъбирлари, байтлари, мисралари, инсон, халқ, башарият ҳақидаги ғамхўрлиги, унинг адолат, инсоф ва тўғрилиқ йўлида олиб борган тинмас кураши бу хассос юракда нақадар зўр муҳаббат қайнаганига, бу ёрқин манглай мияда нақадар олий фикрлар ва ғоялар жавлон урганига шоҳиддир»¹⁵⁷.

Навоий афоризмларининг тематикаси ўзига хос, мураккаб, катта мавзу ҳисобланади. Лекин биз Навоий шеъриятидаги, қисман унинг бошқа асарларидаги ҳикматлар устида мулоҳаза юритаётганимиз учун уларнинг мавзу доираси ҳақида баъзи фикрларни айтиб ўтиш ниятидамиз. Аввало шуни айтиш керакки, Навоий ҳикматлари унинг дунёқарашининг барча қирраларига — фалсафий, сиёсий, ахлоқий-дидактик соҳаларига тааллуқлидир. Айрим мавзулар бўйича ҳикматлар оз бўлса, айрим мавзуларда ўнлаб, юзлаб ҳикматлар бор.

Афоризмлар орасида энг аввало объектив борлиқни, ҳаётни ва ҳаёт гули бўлган инсонни эъзозлаш, унинг

¹⁵⁶ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. 180—181-бетлар.

¹⁵⁷ Шайхзода М. Асарлар. 4-том, 234-бет.

келажак фаолиятига оптимистик руҳ билан қараш-
дир. Бу йўлда Навоийнинг

Хушдурур боғи коннот гули,
Барчадин яхшироқ ҳаёт гули¹⁵⁸,—

деган машҳур шоҳ байти бутун бир китобга тенгдир.

Шоирнинг фикрича оламнинг яратилишидан ҳам
бош мақсад инсондир.

Мунча ғаройибки мисол айладинг,
Борчани миръоти жамол айладинг,
Ганжинг аро нақд фаровон эди,
Лек боридин ғараз инсон эди...
Борчасини гарчи латиф айладинг,
Борчадин инсонни шариф айладинг¹⁵⁹.

Навоий ўз ҳикматларида инсонни яшаш учун ку-
рашга чақиради, ҳаётга умид билан қарашни тарғиб
қилади. Халқимизнинг «Яхши ният — ёрти мол», «Но-
умид — шайтон» каби мақоллари шоирнинг бутун
амалий фаолиятига ҳам, бу йўлда ижод қилган ҳикмат-
ларига ҳам сингиб кетган. Навоийнинг келажакка бўл-
ган оптимистик қарашлари асарларида, ҳикматли сўз-
ларида ранг-баранг услубда ифодаланган. Мана Фар-
ҳод билан Лайлининг сўзларини эшитиб кўрайлик: Бу
қаҳрамонлар ўзлари яшаган муҳит билан курашиб ҳа-
лок бўладилар. Бироқ улар ҳаётга буюк муҳаббат би-
лан қараб, халқ ва инсониятнинг ғамини, манфаатини
ўйлаб кўз юмадилар. Лайли ҳаётдан кетар экан, ўзини
сўлаётган бир дона гулга, ҳаётни бутун бир чаманга
ўхшатиб, дейди:

Гул борса чаманга бўлмасун дард
Кун ботса фалакка етмасун гард!¹⁶⁰

Фарҳод ўлими олдидан қуйидаги сўзларни айтади:

Йиқилса хужра, бўлсун қаср обод!
Қурусса сабза, бўлсун сарв озод!¹⁶¹

Йиқилган хужра ўрнида қасрлар барпо бўлиши, қури-
ган сабзалар ўрнида баланд сарвлар ўсиши орзу қили-
нади! Бундай ажойиб оптимистик ғоялар XV аср
шароитида фақат пок қалбли кишиларгагина хос бўли-
ши мумкин эди¹⁶².

¹⁵⁸ А. Лишер Навоий. Ҳамса. 562-бет.

¹⁵⁹ Уша китоб. 19, 21-бетлар.

¹⁶⁰ Уша китоб. 443-бет.

¹⁶¹ Уша китоб. 310-бет.

¹⁶² Ҳайитметов А. Навоий даҳоси. Тошкент, 1970, 33-бет.

Навоий ҳикматларининг яна бир муҳим мавзуи одамларни дўстлик, аҳиллик, иттифоқликка даъват қилишидир:

Олам аҳли билингизким, иш эмас душманлиғ;
Ёр ўлунг бир-бирингизгаким, эрур ёрлиғ — иш!¹⁶³

Шоирнинг бу фикри жуда кенг маънога эга: уни темурийларни бирлашишга чақириб халқ ва мамлакат манфаатларини кўзлаб, марказлашган давлат учун олиб борган курашини ифодаловчи шиор деб ҳам қараш мумкин.

Ҳикматлардан шу нарса маълум бўладики, Навоий жамиятдаги одамларни икки тоифа: яхши ва ёмон одамлардан иборат деб талқин қилади. Унингча яхши одамлар юксак инсоний хислатларга, ҳақиқий ишққа эга. Иккинчи тоифа эса, биринчининг акси бўлиб, инсоний фазилатларни паймол этувчи ва ўзгалар ҳисоби-га яшовчилардир. Бу икки тоифа Навоийнинг образли фалсафий таъбирича «Сув бирла ўт зиддият ўлди чун азалий» бўлганидек, бир-бирлари билан курашадилар. Бу курашда биринчилар адолатли, иккинчилар адолатсиздирлар¹⁶⁴. Шунинг учун Навоий иккинчи тоифани доимо қаттиқ танқид остига олади.

Навоийнинг тушунчаси бўйича ҳақиқий инсон бутун ҳаётини ўзи учун ҳам, жамият учун ҳам фойдали бўлган ишга бағишлаши лозим. Бунинг учун у қатор юксак инсоний фазилатларга эга бўлиши зарур. Улар тубандагилардан иборат:

Инсон дунёдан ўтиб кетар экан халққа, эл-юртга, ёру биродарларга яхшилик қилиши, фойда етказиши керак. Бунинг эвазига унинг номи боқий қолади.

Бу гулшан ичраки йўқтур бақо гулига сабот,
Ажаб саодат эрур чиқса яхшилик била от!¹⁶⁵

Инсон ҳамиша яхши одамлар билан бўлиши, яхши дўстлар орттириши лозим:

Яхшилар ичра ватан тутса Навоий — не тонг!
Кимки ямонлар била бўлди — ямон бўлдило!¹⁶⁶

---

¹⁶³ Алишер Навоий. Фаройибус-сиғар. 278-бет.

¹⁶⁴ Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби, 199-бет.

¹⁶⁵ Алишер Навоий. Наводирӯш-шабоб. 719-бет.

¹⁶⁶ Алишер Навоий. Бадойиул-васат. 574-бет.

Юқор ёмонлиғ ангаким, кирар ёмон эл аро,
Кўмур аро илик урғон қилур илкини қаро¹⁶⁷.

Бу ҳикматларни яратишда Навоий «Қозонга яқин юрсанг қораси юқади, ёмонга яқин юрсанг балоси юқади», «Яхшининг шарофати, ёмоннинг касофати», «Яхши билан юрсанг етарсан муродга, ёмон билан юрсанг, қоларсан уятга» деган мақолларнинг мазмунидан фойдаланган.

Мана бу байтда ҳам шоир инсонга муносиб дўст кераклигини, уни ҳурмат қилиш ва қадрлаш лозимлигини баралла хитоб қилади:

Қилгай инсоният ар кўз мардумиға тутса унс,
Эй Навоий, яхшидур инсонға инсондек анис¹⁶⁸.

Навоий кўпчилик ҳикматларида камбағалларга яхшилик, хайру эҳсон қилиш масаласини қўяди. У бир ҳикматида халқ мақолидан фойдаланиб кимки яхшилик қилса, ҳаётда яхшилик кўради, дейди:

Мазраи даҳр аро соч лутф ила эҳсон тухми,
Ҳар не эксанг ани — ўқ чунки ўрарсен охир¹⁶⁹.

Шоир яхшилик қилиш бобида бир бечоранинг кўнглини олишни бузилган каъбани обод қилиш билан баробар санайди:

Кимки, бир кўнгли бузуғнинг хотирин шод айлагай,
Онча борким, каъба вайрон бўлса, обод айлагай¹⁷⁰.

Бир бечора, фақирга яхшилик қилиб, унинг кўнглини олишни бутун мусулмон оламининг энг муқаддас жойи ҳисобланган каъбани обод этиш билан тенглаштириш Навоий гуманизмининг, инсонпарварлигининг яққол ифодасидир.

Шоирнинг фикрича жамиятга фойда келтирувчи ҳақиқий инсон бўлиш учун касб-ҳунар ўрганиш, илм-маърифатли бўлиш керак.

Баридин ғараз гарчи инсон эди,
Анга доғи мақсуд ирфон эди¹⁷¹.

Илмни, ҳунарни халқ учун, жамият учун хизмат қилдириш Навоийнинг буюк муддаоси эди. У ўзининг

¹⁶⁷ Алишер Навоий. Фавойидул-кибар. 747-бет.

¹⁶⁸ Алишер Навоий. Бадойиул-васат. 235-бет.

¹⁶⁹ Уша китоб. 176-бет.

¹⁷⁰ Уша китоб. 621-бет.

¹⁷¹ Алишер Навоий. Ғаройибус-сиғар, 713-бет.

бутун амалий-ижодий фаолиятида ҳам, асарларидаги қаҳрамонлар талқинида ҳам шу гоя билан яшайди. Фарҳод тилидан айтилган хитоб

Ҳунарни асрабон нетгумдур охир,
Олиб туфроққа му кетгумдур охир¹⁷²

ҳикмати оташин гуманистнинг илму ҳунар бобидаги асосий шиорларидан бўлди.

Илмдан шахсий ғараз ва мансаб йўлида фойдаланувчи сохта «олимлар» Навоий тарафидан қаттиқ қораланади.

Илми ким воситан жоҳ этар,
Ўзинию халқни гумроҳ этар.

Олим агар жоҳ учун ўлса залил,
Илми анинг жаҳлига бўлғай далил¹⁷³.

Алишер Навоий бир фан доираси билан кифояланиб қолмай, балки хилма-хил фанларни ўрганишга ёшларни даъват этади:

Вагар илм ичра бўлмай бирга қоний,
Боридин баҳравар бўлсанг не моний¹⁷⁴.

Шоир бу фикрини янада ривожлантириб, илми фақат ўз юртида олиб қолмай, дунё мамлакатларига бориб, ўша ерлардаги машҳур донишмандлардан таълим олишни маслаҳат беради; ҳатто «Чину Мочинга бориб бўлса ҳам илм ол!» деган машҳур ҳикматга амал қилишни уқтиради:

Илм ўлди шарафдин оро ҳар ойнига,
Бормоқ бўлур ўргангали они Чинга¹⁷⁵.

Ниҳоят, Навоий илм ҳақидаги ҳикматларида илми эгаллаган ва шу илм орқали халққа, мамлакатга фойда етказган кишининг номи тарих саҳифасида абадий қолишини баён қилади:

Қаю фанким шуруъ этмаклик анда,
Кишидин яхши от қолғай жаҳонда!

Қила олгонча ул бўлсун шиоринг,
Ки яхши от қолғай ёдгоринг¹⁷⁶.

---

¹⁷² Алишер Навоий. Хамса. 239-бет.

¹⁷³ Уша китоб. 97-бет.

¹⁷⁴ Уша китоб. 331-бет.

¹⁷⁵ Алишер Навоий. Асарлар. 15-том, 20-бет.

¹⁷⁶ Алишер Навоий. Хамса, 331-бет.

Қасб-ҳунар, илму маърифат хусусида Навоийда ўғитлар жуда кўп. Шоир ўз асарларидаги ижобий қаҳрамонларни мураббий, олим, донишманд сифатида тасвирлаб илм ҳақидаги ҳикматларни янада тўлдиради, чуқурлаштиради ва изчиллик билан тарғиб қилади.

Алишер Навоий асарларида «муносиб кишилар»нинг ҳалол меҳнати, меҳнатсеварлиги ажойиб ҳикматли сўзларда ўз ифодасини топган. Бу жиҳатдан, аynиқса, «Маҳбубул-қулуб» асарида деҳқонлар ҳақида айтганлари характерлидир. «Дон сочувчи деҳқон ерни ёриш билан ризқ йўлини очувчидир... Дунё ободлиги улардин, аламликлар шодлиги улардин. Ҳар қаён қилсалар ҳаракат, халққа ҳам овқат етар, ҳам баракат... Камбағалларнинг шарбат ва сиркаси ундан, давлатмандларнинг емиши ва аъло шароби ундан»¹⁷⁷.

«Хамса» дostonларидаги барча ижобий қаҳрамонларни меҳнат камолга етказди, меҳнат билан оила, юрт обод бўлади. Қуйидаги шоҳ байт меҳнатни пухта ва ўз вақтида қилишга, муваффақият қозониш учун тиришиб ишлашга даъват қилади:

Айлар ишинга чу бўлур дастрас,
Вақтидин ўткарма они бир нафас¹⁷⁸.

Умуман, Навоий асарларида «Ранж — ганж» тарзида таърифланган кўп сонли ҳикматли сўзларда меҳнат — «муносиб кишилар»нинг энг олижаноб фазилати сифатида талқин қилинади.

Ҳикматларнинг катта қисми ахлоқ-одоб масалаларига тегишлидир. Ота-онани, катта-кичик, дўст-ёрларни, умуман «муносиб эл»ни ҳурмат қилиш, ёқимли, хушмуомала, очиқ чехрали, ширин сўз, мулойим, орномусли, камтарин, назокатли бўлиш — буларнинг ҳаммаси Навоийнинг инсон одоби ҳақидаги илғор қарашларидир. Улуғ шоир одобнинг зидди бўлган кўрслик, дағаллик, қўполлик, бошқаларнинг дилини ранжитиш, шарму ҳаёсизлик, такаббурлик, лаганбардорлик, хушомадгўйлик каби хусусиятларни қаттиқ қоралайди ва одамларни бундай ёмон сифатлардан қайтаради.

Навоий афоризмларининг бир қисми карам, саховат ва ҳимматга бағишланган. Навоийда карам деб эл-юрт-

¹⁷⁷ Алишер Навоий. Асарлар. 13-том, 197—198-бетлар.

¹⁷⁸ Алишер Навоий. Хамса. 138-бет.

га қўлидан келганича ёрдам беришга, яхшилик қилишга айтилади: «Қарам бир жафокашни шиддат юкин кўтармакдир ва ани ул суубатдан қутқармак». Ҳикматларда қарам, сахийлик ва ҳиммат бир-бири билан мустаҳкам боғланиб кетади. Ҳимматли кишилар эл олдида обрў ва ҳурмат қозонадилар. «Ҳиммати йўқнинг ҳурмати йўқ», дейди Навоий. У кишиларга куч ва маблағни лозим бўлган ва фойдали ерга сарфлашни тарғиб қилади:

Бу дури серобни хор айлама,
Бухл ҳисобида шумор айлама¹⁷⁹.

Ана шу фазилатларга Навоий қаноатли бўлишни ҳам қўшади. Унинг таъбирича қаноатлилик ҳалол меҳнат, пешона тери билан топилган маблағ ҳисобига кўникиб яшашдир:

Қимгаки иш бўлди қаноат фани,
Билки, ани қилди қаноат гани.

Ганжу тажаммулни ғино билмагил,
Балки ғино ганжи қаноатни бил¹⁸⁰.

Шоир сўзида давом этиб қаноатлилик кишини азиз ва шарафли қилади, қаноатли одам инсоф ва виждон билан меҳнат қилиб, бошқаларнинг қўлига қарам бўлиб қолмайди, дейди:

Қимки қаноатдин эрур ҳужжати,
Яхши-ёмонга йўқ анинг ҳожати...

Мулк ила ўзни демагил аржуманд,
Мулки қаноат била бўл сарбаланд¹⁸¹.

Шоир қаноатни қанчалик кўкларга кўтариб улуғласа, тамагирликдан шунчалар ҳазар қилади. У «Бадойиул-васат»даги бир қитъасида тамагирликдан қутилишни улуғ иш деб ҳисоблайди:

Эй, Навоий олам аҳлида тамаъсиз йўқ киши,
Ҳар кишида бу сифат йўқдур, анга бўлғай шараф.

Сен агар тарки тамаъ қилсанг, улуғ ишдур бу ким.
Олам аҳли барча бўлғай бир тараф, сен бир тараф¹⁸².

---

¹⁷⁹ Уша китоб. 67-бет.

¹⁸⁰ Уша китоб. 75-бет.

¹⁸¹ Уша китоб. 76-бет.

¹⁸² А л и ш е р Н а в о и й. Бадойиул-васат. 704-бет.

Навойй «Азза манъ қанаа, залла манъ тамаа» (қаноатли — азиз, қаноатсиз — хор) деган машҳур арабча мақолга кўп марта мурожаат қилади. Бу бежиз эмас, албатта. Шоир ўз замонасидаги тамагир ва текинхўрлар — хонлар, амалдорлар, руҳонийларнинг меҳнаткаш халқни талон-торож қилиб, унинг бор-йўғини юлиб-юлқиб ва шу асосда топилган маблағ ҳисобига ўтказган айш-ишратларига нафрат билан қарайди. Шунинг учун ҳам шоир кўп асарларида ўз замонидаги юқори табақа вакилларининг тамагирликларини қаттиқ ҳажв остига олади, тамаъ билан кун кўрувчиларни гадога ўхшатади ва тамагирлар, албатта, хор бўладилар, дейди:

Чунки тамаъ бўлди гадолар иши,
Билки гадодур тамаъ этган киши¹⁸³.

Қилма, Навойй, тамаъ элдин дирам,
Бор эса берсанг худ эрур ул карам¹⁸⁴.

Ҳикматларнинг яна бир энг катта мавзуи тўғрилиқ, ҳаққонийликни улуғлаш ва ёлғончиликни қоралашдир. Бу мавзунинг шоир ҳикматларидан муҳим ўрин олишининг сабаби ўша даврда ёлғон ва ҳақсизликнинг кучайганлиги билан изоҳланса тўғрироқ бўлади. Негаки, шоирнинг ўзи ўз даврини мана бундай таърифлаб беради:

Кимки бу давронда қилур ростлик.
Йўқдур иши ғайри каму костлик.
Давр чу кажликка қилур иқтизо,
Сен тиласанг рост, эмастур ризо.
Туз иши йўқ гунбази давворнинг —
Ким хати туз келмади паргорнинг.
Ул кишиким, тузлук эрур шон анга,
Душман эрур гардиши даврон анга¹⁸⁵.

Аmmo шундай бўлса ҳам ёлғончи, фирибгар кишилар эл орасида ишонч ва ҳурмат қозона олмайдилар, дейди Навойй қатъий равишда:

Кимки чини эл аро ёлғон дурур,
Елғони чинликка не имкон дурур¹⁸⁶.

Шоир ёлғончиликка зид ўлароқ кишиликнинг энг олижаноб фазилатлари қаторида тўғрилиқни кўкларга

¹⁸³ Алишер Навойй. Хамса. 75-бет.

¹⁸⁴ Уша китоб. 79-бет.

¹⁸⁵ Уша китоб. 91-бет.

¹⁸⁶ Уша китоб. 92-бет.

кўтариб мақтайди; тўғрилиқдан кўра яхшироқ хислат йўқ дейди мана бу ҳикматли тўртликда:

Олам элиға ҳаёт эрур тузлукдин,
Етмак ғаразига бот эрур тузлукдин.
Норастқа кўп уёт эрур тузлукдин,
Лек эр кишига нажот эрур тузлукдин¹⁸⁷.

Ростгўй одамларнинг тили билан дили бир бўлишни, ақлли одамлар ўйлаб, мулоҳаза билан, фақат тўғри сўзлашларини Навоий «Тилинг билан кўнглингни бир тут», «Сўзни кўнгилда пишқормагунча тилга келтурма», «Оқил чин сўздин ўзгани демас», «Чин сўз мўътабар, яхши сўз мухтасар» деган ҳикматлар билан қисқа ва лўнда ифодалайди, ўз замонидаги кишиларга тўғри, софдил, сўзи поку ўзи пок бўлишга маслаҳатлар беради.

Навоий асарларида инсон саломатлигини сақлаш, тўғри овқатланиш ҳақида ҳам анчагина қимматли фикрлар бор. Жумладан, у таомни меёрида истеъмол қилишни, иштаҳа бўлса ҳам таом устига таом ейиш зарарли эканлигини, бемор киши парҳез сақлашини уқтиради:

Чунки ейилди бу такаллуфлуқ ош,
Ош дема, балки неча пора тош.
Меъда аро чунки бу даъват етар,
Деки, ани меъда нетиб ҳазм етар.
Меъда ўзи хурди доғи ошни,
Ҳазм қилур йўқки ушоқ тошни¹⁸⁸.
Сиҳат тиласанг кўп ема,
Иззат тиласанг кўп дема¹⁸⁹.

Навоий асарларида май, ичкиликнинг зарари ҳақида ҳам анчагина фалсафий гаплар мавжуд. Шунини айтиш керакки, шоирнинг лирик ва эпик асарларида май образининг ўрин олиши — бу майни тараннум этиш, ташвиқ қилиш деган маъно келиб чиқмайди. Навоий асарларида май ва май тутувчи (соқий) шодлик, романтик кўтаринкилик, реакцион сўфийларнинг таркидунёчилик фалсафасига қарши дунёвийликни тарғиб қилишда поэтик образ, символ бўлиб хизмат қилади. Аслида эса Навоий май (чоғир) ва унга берилишни қаттиқ қоралайди, ичкилик кишиларни тубан ҳолатга

¹⁸⁷ Алишер Навоий. Асарлар. 15-том, 41-бет.

¹⁸⁸ Алишер Навоий. Хамса. 77-бет.

¹⁸⁹ Алишер Навоий. Асарлар. 13-том, 79-бет.

олиб боради, деб уқтиради. Навоийнинг бу фикрларини «Ҳайратул-аброр»да шоҳларнинг майхўрлигини ҳажв қилишидан, «Мажолисун-нафоис»да ичкиликка ружуъ қилган айрим шоирларга чуқур таассуф билдиришидан, «Муншаот»да майхўр шаҳзодаларга берган танбиҳларидан ҳам яққол билсак бўлади. Умуман, ичкиликбозлик Навоийда ҳақиқий инсон учун номуносиб фазилят деб қайта-қайта таъкидланади.

Алишер Навоий асарларида энг кўп ишлатилган ҳикматли сўзлардан бири «Шоҳу гадо тенг» иборасидир. Бу ибора зўр фалсафий мазмунга эга бўлиб шоир ижодининг бош ғоявий мотиви — шахс тенглиги ва озодлигини ифодаловчи тезис бўлиб қолган. Навоийнинг фикрича, дунёдаги ҳамма кишилар инсоний ҳислатлар жиҳатидан бир-бирлари билан тенгдирлар. Шу жумладан, шоҳ билан гадо («гадо» сўзи ўтмиш адабиётда дарвеш, фақир, камбағал, ҳеч бир мол-мулкига эга бўлмаган оддий киши маъносида келади) ҳам тенгдир. Айрим ҳолларда Навоий «шоҳу гадо тенг» деган ғояни янада ривожлантириб, гадони (яъни оддий инсонни) шоҳдан ҳам юқори қўяди. Бунда у оддий кишиларни ақлу идрокда, инсоф ва адолатда, илм ва ҳунарни эгаллашда шоҳдан устунлигини айтади. Бу XV аср шароитида оддий инсонни, меҳнат аҳлини, юксак инсоний фазилятлар ва ҳис-туйғуларни улуғлаб жасорат билан айтилган фикрлардир. Шоир «шоҳу гадо тенг» деган ғояни турли хил усуллар билан баён қилади: баъзи ўринларда тўғридан-тўғри шоҳу гадо тенг деб хитоб қилса, баъзан турли-туман иборалар билан мазкур ғояни ўқувчига етказишга ҳаракат қилади. Навоийда «шоҳ» ва «гадо» масаласи бутун «Хамса» дostonларига сингиб кетган. Буни қуйидагилардан ҳам билсак бўлади. «Хамса»нинг ғоявий мундарижаси вазифасини бажарувчи «Ҳайратул-аброр» дostonида Навоий шоҳга мурожаат қилади ва уни оддий инсон (банда, гадо)дан паст қўяди:

Бил муниким, сен доғи бир бандасен,
Кўпрагини ожизу афгандасен.
Эрмас алар туфроғу сен нури пок,
Хилқат аларғау сенга тийра хок...
Сен тушубон йўл наҳажидин йироқ,
Кўпраги сендин юрубон яхшироқ¹⁹⁰.

¹⁹⁰ Алишер Навоий. Хамса. 59-бет.

«Фарҳод ва Ширин» достонида эса шахснинг кадр-қиммати, тенглиги ва эркинлиги, умуман гуманистик ғоялар шоҳ ва гадонинг ишққа муносабати талқинида намоиш қилинади. Бунинг учун биз шоҳ Хисрав билан Фарҳод ўртасида бўлиб ўтган машҳур диалогни эслаб ўтсак кифоя. Чунки шу диалогдаги ғоявий эстетик тезислар бутун дoston мазмунига сингдирилган. Диалогда шоҳ (Хисрав) ва гадо (Фарҳод) тенггина эмас, балки гадонинг шоҳдан юқорилиги, етуклиги, яъни Фарҳоднинг софдиллиги, зийраклиги, олижаноблиги, ўз муҳаббатига содиқ ва фидойилиги энг зўр бадий воситаларда ўз ифодасини топади:

Деди: қайдинсен, эй, мажнуни гумроҳ?

Деди: мажнун ватандин қайда огоҳ...

Дедиким: ишқ ўтидин де фасона?

Деди: куймай киши топмас нишона.

Дедиким: куймагингни айла маълум?

Деди: андин эрур жоҳ аҳли маҳрум!...

Дедиким: шоҳға бўлма ширкат андеш!

Деди: ишқ ичра тенгдур шоҳу дарвеш!¹⁹¹

«Садди Искандарий» достонида «Хамса»даги «шоҳу гадо тенг» деган тезисни якунловчи ва яна бир бор алоҳида таъкидловчи ҳикоя бор: Искандар (шоҳ) билан гадо (бу илгари подшоҳ бўлган) учрашади. Гадо бир қўлида шоҳнинг гўридан ва иккинчи қўлида гадонинг гўридан олган суякни ушлаб, фикрга чўмади:

Деди: «Гўрлардин қилурда гузар,

Неча бу сўнгакларга солдим назар.

Замиримға лекин ниҳон қолди бу,

Ки шоҳнинг қаюдур, гадонинг қаю?

Чу ўлганда бирдур бу икки матоъ,

Тирикликда певчун қилурлар низо!¹⁹²

«Масаланинг бундай қўйилиши — абстракт фикр-лаш натижасида эмас, балки ҳаётнинг тақозоси эди. Навоий синфий антагонизмнинг яққол рўёбга чиққан даврида яшади. XIV асрда Хуросонда ва Урта Осиёда меҳнаткашлар бош кўтариб, «Сарбадорлар ҳаракати» номи билан машҳур бўлган демократик ҳаракат майдонга чиққан, хатто «Сарбадорлар давлати» тузилиб, 35 йилча давом этган эди. Ички тузилиши давр учун энг демократик руҳда экани ва «одил подшоҳ» прин-

¹⁹¹ Уша китоб. 275—276-бетлар.

¹⁹² Уша китоб. 657-бет.

ципи асосида идора этилгани сабабли бу давлат — феодализмнинг қаттиқ нафрати ва ғазабини қўзғатган эди. Бу давлатнинг Мовароуннаҳрдаги қисмининг XIV аср охирида тугатилиши — феодалларнинг ғалабаси бўлса ҳам, аммо меҳнаткашларнинг ўз озодлиги учун зулмга қарши кураши тўхтаганидан далолат эмас эди... Шубҳасизки, «шоҳ ва гадо» жумбоғининг Навоий ижодида ва бутун давр поэзиясида катта ўрин олгани ҳам ана шу қаттиқ синфий зиддиятларнинг акс садо-сидир.

«Шоҳ ва гадо», яъни феодаллар ва меҳнаткашлар муносабати проблемасини Навоий ҳукмдорларни инсофга чақириш, шоҳларни адолат йўлига солиш руҳида ҳал этади»¹⁹³.

Навоий «шоҳу гадо тенг» иборасини «Хазойинулмаоний» ғазалларида тез-тез такрорлаб туради, яъни бу билан «шоҳ ва гадо» проблемасини ўз лирик шеърларига мавзу қилиб олади. Бу мотив баъзи ғазалларнинг матлаидан мақтаигача акс этиб турса, баъзи ғазалларнинг алоҳида байтларида тилга олинади. Жумладан:

Дайр ичра йўқ сафол ила олтун қадаҳда фарқ,
Шоҳу гадо тенг ўлди ажаб корхонадур¹⁹⁴.

Ишқ аро шоҳу гадо тенгдур, гадо балким фузун,
Гар гадолиғ айлар ўлса ишқнинг яғмосидин¹⁹⁵.

Фориғу озода билмас мубталолардин хабар,
Шоҳ кўнглида қачон бўлғай гадолардин хабар¹⁹⁶.

Тенгдур шоҳу гадо хатиким, дуда бирдурур,
Шаҳ базми шаъмидин доғи гулхан чароғидин¹⁹⁷.

Ошиқ эрсанг кўрмагил, эй шоҳ, гадоларни ҳақир,
Ким балолиғ ишқ фарқ этмас гадою шоҳини¹⁹⁸.

Бу хилдаги байтларни «Хазойинулмаоний» ва «Девони Фоний»дан юзлаб келтириш мумкин. Юқоридаги байтларда ишқ воситасида шоҳларнинг адолатсизлиги

¹⁹³ Султонов И. Навоий ва замонамиз. «Навоий ва адабий таъсир масалалари», Тошкент, 1968, 35-бет.

¹⁹⁴ Алишер Навоий. Наводирӯш-шабоб. 190-бет.

¹⁹⁵ Уша китоб. 472-бет.

¹⁹⁶ Алишер Навоий. Бадойиул-васат. 173-бет.

¹⁹⁷ Уша китоб. 464-бет.

¹⁹⁸ Уша китоб. 647-бет.

тасвирланмоқда. Шоир ўз фикрини гоҳо параллелизм приёмини қўллаб айтса, бошқа ўринда тўғридан-тўғри ҳаётий мушоҳадалар асосида туғилган фалсафий фикрлар тарзида баён қилади. Навоийнинг «ишқда шоҳу гадо тенг» деб хитоб қилиши севгига чуқур фалсафий мазмун бериб куйлаганидан, уни объектив категория сифатида талқин қилганидан дарак беради. «Ишқ ичра шоҳу гадо тенг» тезиси Навоийнинг ёшлигидаёқ ёзган ғазалларидан бошлаб (1465 йилда тузилган «Илк девон»га кирган шеърлари назарда тутилади) вафотидан икки ой олдин ёзиб тугатган «Маҳбубул-қулуб»гача тантанали равишда янгради.

Шундай қилиб, Навоийда тезис даражасига кўтарилган «Шоҳу гадо тенг» ҳикматли ибораси шоир ижодининг асосий ғоявий йўналишини, биринчидан, шахс тенглиги ва озодлигини, ҳамма шахсларнинг инсоний хислатлар жиҳатидан баробарлигини ҳимоя қилганини, иккинчидан, ўз замонидаги қарама-қаршиликларни кўриб оддий халққа, меҳнаткашларга хайрихоҳлигини кўрамиз. Навоий «Шоҳу гадо тенг» деган иборани кенг қўллаш билан ўз давридаги ижтимоий тенгсизликни, қарама-қаршиликларни кўрсата олган бўлса-да, бироқ бу ижтимоий тенгсизлик ва қарама-қаршиликларнинг туб моҳияти ва уларни йўқотиш йўллари кўрмади ва ўша тарихий шароитда кўра олмас эди. Замонасидаги зиддиятларни ўз шеърларига мавзу қилиб олиши ва бу мавзунинг катта ўрин тутишининг ўзиёқ Навоийнинг буюк жасорати ва хизмати ҳисобланади.

Алишер Навоий ижодида, хусусан лирикасида ҳикматлар, мақоллар, таъбирларнинг талайгина қисми табиат ҳодисаларига, бошқача айтганда, турли табиий фанларга тааллуқлидир. Бундай ҳикмат ва таъбирлар ўша давр халқ оммасининг табиат ҳодисаларига бўлган қарашларини қисқа-қисқа фалсафий ва мантиқий ҳукм тарзида ифодалайди. «Хазойинул-маоний» ва бошқа асарлардаги дидактик ва маърифий аҳамиятга эга бўлган бундай халқ ҳикматларининг қўлланиши Алишер Навоий ҳаётни, табиат ва жамиятни бир буюк шоир сифатидагина эмас, балки улуғ файласуф, мутафаккир, донишманд олим сифатида идрок қилганидан дарак беради. «Хазойинул-маоний»да табиат ҳодисалари ҳақида айтилган ҳикматли таъбирларнинг

барчаси халқ тилидан, халқ педагогикасидан олинмай, уларнинг кўпчилигини бутун умри давомида турмуш ва табиатни синчиклаб кузатиш, чуқур фалсафий мушоҳада юргизиш ва ўз даврида мавжуд бўлган қатор илмлардан хабардор бўлиш натижасида Навоийнинг шахсан ўзи айтган (ижод қилган) бўлиши ҳам ҳақиқатга жуда яқин.

А. Ҳайитметовнинг «Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан» номли китобида ёзилишича, турли илмларга доир фикрлар ўрта асрлардаги Шарқ прогрессив шоирларининг асарларида тез-тез кўриниб турган. Шунинг учун ҳам Урта ва Яқин Шарқ Буалоси деб ном олган Низомий Арузий шоир «ҳамма илмлардан хабардор бўлиши» ва унинг ютуқларидан ўз ижодида фойдаланиши зарур деган эди¹⁹⁹. Бу фикрни Муҳаммад Авфий ҳам қувватлаб «шеър — илм» «шоир — олим» деган экан²⁰⁰. Шундай қилиб, Низомий, Жомий, Навоий каби шоирлар жамиятнинг фақат ижтимоий фикр тараққиётига эмас, балки маълум даражада табиёт ҳақидаги фикрларнинг ривожига ҳам ўз ҳиссаларини қўшиш имконига эга бўлдилар.

Навоийнинг лирик ва эпик асарларида илми ҳайъат, риёзиёт, кимё, табобат, табиёт, меъморчилик ва бошқа табиий фанларга доир қисқа, ҳикматли фикрлар тез-тез кўзга ташланади. Шоир асарларидаги бу хил илмий фикрлар, таъбирлар, ҳикматлар поэтиканинг қондаларига мувофиқ ишқий мавзуъ ва образларга, ошиқнинг ички кечинмаларига, маъшуқанинг тариф-тавсифига боғлаб бериллади. Бир неча мисолларга мурожаат қилайлик:

Тиги кўксум чок этиб, кўнглумни очса не ажаб,
Ким равон сувдин ҳамйаша халқ кўнгли очилур²⁰¹.

Маъшуқанинг тиги кўнглумни ёриб қонимни оқизиши туфайли дилим равшан бўлса ажаб эмас, чунки халқ кўнгли ҳам доим оқар сувни кўрса ёришади.

---

¹⁹⁹ Низами Арузи Самарканди. Собрание редкостей. М., 1963, с. 59.

²⁰⁰ Муҳаммад Авфий. Лубобул-албоб. 1-қисм, 15-бет.

²⁰¹ Алишер Навоий. Фаройибус-сиғар. 196-бет.

Фурқат ичра шарбати лаълининг висоли кам бўлур,
Гарчи дерлар: «талх дарёда чучук сув ҳам бўлур»²⁰².

Шўр денгизда чучук сув ҳам топиш мумкин бўлса-ю,
аммо айрилиқда сенинг лабинг шарбатини топиш
қийин!

Келгач ул юз оллима, қолур қаро қайғу кейин,—
Соя тушгандек кейин хуршид бўлғоч илгари²⁰³.

Қуёш олдинга ўтиши билан соя орқада қолгани син-
гари севгилининг ёруғ юзи менга яқинлашиши билан
қайғуларим орқада қолади.

Васл аро ашким қилур туғён ўшул юз тобидин,
Ёз фаслида қуёш тез ўлса, бўлур сели хез²⁰⁴.

Висол чоғи унинг чиройли ёлқинига тоб келтиролмай
кўз ёшим кўпайиб туғён қилади, ахир ёз фаслида қуёш
бирдан исиб кетса, кучли сел ёғиб ўтади-ку!

Ашким суйининг мавжини кўнглунгга кечурким,—
Жавҳар била хушроқ кўринур эл аро пўлод²⁰⁵.

Ошиқ ёрига мурожаат қилиб айтади: менинг мавж ур-
ган кўз ёшларимни кўнглингдан кечириб, уни тозала-
гин, ахир пўлатни ҳам жавҳар билан ишлайдилар. Бу
ерда шоир кўз ёши доналарини жавҳарга ўхшатмоқда.

Келтирилган мисолларда байтнинг иккинчи мисра-
си табобат, кимё, астрономияга доир ҳикматли таъбир-
лардир. Улар традицион фикрларни ташувчи биринчи
мисраларни айтиш учун баҳона бўлиб келмоқда. Кўри-
ниб турибдики, мутафаккир шоир ҳаётни, инсон руҳия-
тини табиатда бўладиган ранг-баранг ҳодисаларга қи-
ёслаб, турли илмларга даҳлдор қонуниятлар жараёни-
да — инсонни ташқи олам, табиат билан бир бутун
диалектик бирликда беришга эришмоқда.

Навоий ижодидаги ҳикматларнинг бир қисми, ху-
сусан ахлоқ масалаларига бағишланган ҳикматлар
кўпинча дидактик формада ифодаланеди. Ана шу ди-
дактика ҳақида баъзи навоийшунос олимлар қимматли
мулоҳазалар айтганлар. Акад. Ойбек Навоий дидак-
тикасини ҳақиқий илмий ва гуманистик дидактика деб
баҳолайди: «Унинг дидактикаси ҳам ўз идеяларини
бадий формада ифодалайди. Аммо Навоий шоирона

²⁰² Алишер Навоий. Наводирӯш-шабоб. 174-бет.

²⁰³ Уша китоб, 601-бет.

²⁰⁴ Алишер Навоий. Фаройибус-сиғар. 228-бет.

²⁰⁵ Алишер Навоий. Наводирӯш-шабоб. 121-бет.

формани ўзи талқин этаётган идеяларга кўпроқ ёрқинлик бериш ва уларнинг таъсир кучини яна ҳам ошириш учун қўллайди. Навоий нима тўғрисида фикр юргизмасин (ишқ, дўстлик, адолат проблемалари ёки прогресс ва фан масалалари), ҳаммавақт шоир бўлиб қола беради. У мутафаккир сифатида мантиқнинг қатъий чамбарлари ичида муҳокама юритмайди, балки жонли илҳомкор тил билан куйлайди. Навоийнинг ғоялари ҳаммавақт тоза, ёрқин образларда тажассумланади: идеялар гўё образларнинг табиий ҳаракатларидан ўсиб чиқади, уларнинг танини, руҳини ташкил этади, уларга тўлақонли ҳаётийлик ва бадний камолот бахш этади»²⁰⁶.

Навоийнинг барча турдаги асарларида Ойбек айтгандек чинакам гуманистик дидактика мавжуд. Бу дидактика қуруқ ваъз-насиҳатдан иборат бўлмай, эҳтиросли, мантиқий, фалсафий, оригинал образлар билан боғланган фикрлар булогидир. Биз айниқса «Хамса»нинг «Ҳайратул-аброр» достонида Навоий дидактикани энг юқори фалсафий даражага кўтарганини кўра-миз. У ўз дидактик қарашларини ҳикматли сўзлар силсиласи — тизмаси тарзида беради.

Навоий асарларини ўқир эканмиз, мақоллар, ҳикматли сўзлар орасида айрим диний-дидактик характерда бўлганларига ҳам дуч келамиз. Бундай диний-дидактик элементларни акад. Воҳид Зоҳидов қуйидагича изоҳлайди: «Навоий диннинг асосий баъзи дидактик моментларини (етимга ёрдам бериш, одоб, ота-онага ҳурмат ва ҳ. к.) олади ва динни ўрганиш керак деганда деярлик мана шундай дидактик моментлардан фойдаланишни кўзда тутуди, ўзини динчи деб атаб аслида диндаги мана шундай моментларга қарши ҳаракат қилаётганларни фош этишда ўша моментлардан истифода этади.

Бу билан Навоий ўз инсонпарварлик мақсадларини, фикрларини ўрта асрчиликнинг оғир, мураккаб шароитларида амалга оширишда диннинг, унинг орқасида турган худонинг мавқеъидан ўзича фойдаланади»²⁰⁷.

Дарҳақиқат, Навоий диний-дидактик характердаги ҳикматли сўзлардан ўзининг турли ниятларини амалга оширишда фойдаланади. Масалан, «Муншаот» асарида

²⁰⁶ Ойбек. Навоий гулшани. Тошкент, 1967, 126-бет.

²⁰⁷ Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. 180-бет.

турли кишиларга ёзилган хатлар қаторида Ҳусайн Бойқаронинг ўгли Бадиъуззамон Мирзога ёзилган хат ҳам келтирилган. Маълумки, Навоий ўз сиёсий фаолияти давомида бир неча марта бир-бирига қарши бош кўтарган Темурий шаҳзодаларни яраштириш ва шу йўл билан мамлакатда тинчлик ўрнатишга ҳаракат қилади. Бадиъуззамонга ёзилган ушбу хатда ҳам Навоий унга отаси билан аҳил бўлишни, отани ҳурмат қилишни, унинг кўрсатган йўл-йўриғидан чиқмасликни, аксинча, ота билан фарзанд ўртасида низолар бўлса мамлакат бошига катта ташвиш тушишини диний ўғит-насиҳатлар билан баён қилади. Бадиъуззамонга ёзилган хатнинг бошланиши:

«Пайғамбар... буюрубтурким, тенгри таоло ризоси ота ризосига вобастадур ва тенгри таоло ғазоби ҳам ота ғазобиға вобастадур. Бас, киши ота ризоси ҳосил қилса, тенгри таоло ризосини ҳам ҳосил қилмиш бўлғай ва ота ғазобиға учраса тенгри таоло ғазобиға учрамиш бўлғай. Мундоқ бўлғондин сўнгра киши нечук ота ризосидин айру дам урғай ё қадам қўйғай. Ва машойих сўзидурким: Отанг — парвардигорингдур, бу жиҳатдинким, тенгри таоло сени йўқдин бор қилмоққа васила улдур ва туфулиятдин шабоб синниғача парвариш бергувчи ул. Ва Ҳаким Сулаймон... сўзидурким, ота — қодир қайюм, она — розиқи марсум. Ва Адиб Аҳмад... дебдурким:

Атодин хато келса кўрма хато,
Савоб бил хато токи қилса хато.
Атонинг хатосини билгил савоб,
Сени юз балодин қутқарғай худо»²⁰⁸.

Бундай диний-дидактик ҳикматлар асосан ахлоқий мавзулар баён қилинган ўринларда, жумладан, «Чиҳл ҳадис», «Назмул-жавоҳир» асарларида, «Маҳбубул-қулуб»нинг айрим танбиҳларида, «Хамса» дostonларининг кириш қисмларида учрайди.

Навоий афоризмларининг аҳамияти

Халқ мақоллари кишиларнинг тарихи, дунёқараши, руҳий дунёсини, табиат ва жамиятга бўлган муносабатини қисқа ва ихчам шаклда чуқур, мукамал

---

²⁰⁸ Алишер Навоий. Асарлар. 13-том, 126—127-бетлар.

ва равшан мазмунда ифодалайди. Жаҳон адабиётида машҳур шоир ва адиблар чуқур маъноли фикр-мулоҳазаларини ҳам бадий, ҳам ғоявий жиҳатдан мақоллар каби ифодаловчи ҳикматлар (афоризмлар) ижод қилганлар. Бундай ҳикматлар оғзаки ва ёзма нутқларда қўлланиб, одамларнинг кундалик турмушида, ижтимоий синовлардан ўтгандан сўнг дунёдаги турли халқларнинг мақоллар хазинасини бойитишда маълум улуш бўлиб қўшилган. Ана шу томондан қараганимизда Алишер Навоийнинг умрбоқий ҳикматлари ўзбек халқ донишмандлигини бойитишда бебаҳо ҳисса бўлиб қўшилди ва бу жараён ҳамон давом этмоқда. Навоий ҳикматларининг мақоллар каби аҳамият касб этиб, халқ ўртасида кенг оммалашиб келаётганлигининг қатор сабаблари мавжуддир.

Биринчидан, Навоий улуғ давлат арбоби, олим, мутафаккир, мураббий сифатида халқ тарихини, этнографиясини, тилини, психологиясини, қисқаси, ўз халқининг бутун моддий ва маънавий бойликларини ипидан игнасиғача билиб олди. Шунинг учун Навоий афоризмлари кишилар юрагидаги гапларни айни муддао қилиб ифодалади. Шу боисдан Навоий афоризмлари яшовчан бўлиб қолди. Вақт ўтган сари ижтимоий ҳаёт талаби билан бевосита шоир ҳикматларига мурожаат этиш кучайиб кетди.

Иккинчидан, Навоий ҳикматлари синтактик томондан мақоллар каби мустаҳкам қурилган. Бадий жиҳатдан пухта, қофия, товушлар уйғунлиги, муסיқийлик кучли. Ҳикматларнинг ҳажми қисқа, ихчам, аксарият ҳикматлар бир байтли бўлиб поэтик формада тузилган; насрий ҳикматларда ҳам сажъ катта роль ўйнайди. Мана бу воситаларнинг ҳаммаси Навоий ҳикматларининг тез ва осонлик билан ёдда қолишини таъминлайди.

Учинчидан, китобий афоризмлар халқ тилида чин маънодаги ҳикматли сўзларга айланиб кетиши учун маълум синов муддатини, даврини босиб ўтиши керак. Шоирлар айтган айрим ҳикматлар фақат китоб саҳифасида қолиб кетади, давр ўтиши билан ўша ҳикматли сўзга ҳеч ким мурожаат қилмайди, қайтадан такрорланмайди. Шоирларнинг иккинчи хил ҳикматлари борки, улар қоғоз саҳифасидан чиқиб, иккинчи умрини бошлайди; халқ тилига ўтади, унга одамлар ўз кунда-

лик турмушларида тез-тез эҳтиёж сезиб такрорлаб турадилар, бора-бора йиллар ўтиши билан ўша ҳикматли сўз ўз муаллифини унутади (муаллифнинг номи сақланиб ҳам қолиши мумкин), тилда худди мақол каби барқарор бирикмага айланиб, она тилининг донишмандлик хазинасидан муносиб жой олади. Афоризмнинг халқ мақоли каби аҳамият касб этиши учун босиб ўтилган ана шу давр, жараёни паремиологияда синов муддати деб юритилади. Навоий ҳикматлари ҳам ана шу синов муддатини қарийб беш юз йилдан буён муваффақиятли ўтиб келмоқда. Унинг кўпгина ҳикматлари халқ онгига сингиб, ўзлашиб кетди ва ҳозирда халқ мақолларига айланиб қолди. Академик шоир Ғафур Ғуломнинг таъбири билан айтганда, нефрит кўз олтин балдоққа қандай зийнат бахш этса, Навоий асарлари, ҳикматлари ҳам халқимиз учун худди кўз қорачиғидай аҳамиятга молик бўлди:

Бирор шоҳбайтингни ёдда тутмаган
Каттадир-кичикдир, бизда киши йўқ.
Олтин балдоқдаги нефрит кўз каби,
Асаринг биз учун бўлди қорачўғ²⁰⁹.

Алишер Навоий ҳикматлари XV асрдан буён ёзма адабиёт, халқ оғзаки ижоди, умуман халқимизнинг маънавий тафаккурини бойитишга турлича таъсир кўрсатиб келмоқда. Унинг ҳикматли сўзлари XVI асрдан бошлабоқ, ўзбек адабиёти намояндаларининг ижодларидан муносиб ўрин эгаллай бошлади. Навоий адабий меросидан ижодий фойдаланган ўзбек шоирлари, таржимонлари унинг илғор ғоялари инъикос топган ҳикматларини ўз асарларига тазмин қилиб киритдилар ва уларга тахмислар боғладилар.

Машҳур тасаввуф олими Имом Ғаззолий (тўла исми: Хужжатул ислом Зайниддин Абу Ҳомид Муҳаммад бинни Муҳаммад Ғаззолий Тусий) (1058—1111 йиллар) нинг илмий асарлари ичида одил шоҳлар ғоясини илгари сурувчи форс тилида ёзилган «Насиҳатул-мулук» (султонларга насиҳат) асари ҳам бор. Бу асар Али бинни Муборак бинни Маҳбуб томонидан «Ат-табар ал ҳасб ул-фи насиҳатул-мулук» номи билан араб тилига

---

²⁰⁹ «Навоийни куйлаймиз». Шеърлар. Тузувчи Холид Расул. Тошкент, 1968, 12-бет.

таржима қилинган²¹⁰. «Насихатул-мулук»нинг ана шу таржима нусхаси Муҳаммад Шайбонийнинг ўғли Темур Султон буйруғи билан Саид Али Котиб тарафидан 915/1509 йилларда ўзбек тилига ағдарилди. «Насихатул-мулук» маълум даражада тарихий асар бўлиб, унда Эрон подшоҳлари ҳақидаги маълумотлар каттагина ўринни эгаллайди: одил подшоҳлар мақталади, уларнинг қилган яхши ишлари кўрсатилади, золим подшоҳлар қораланади, уларнинг тақдири фожиа билан тугаши айтилади. Бу фикрлар асарда қизиқарли ҳикоя ва латифалар келтириш орқали баён этилади. Ҳар бир подшоҳ тавсифи икки ёки тўрт мисра шеър билан якунланади.

Л. Халилов Навоийнинг «Тарихи мулуки Ажам» асарининг манбаларини излаш жараёнида Ғаззолий асарининг Саид Али таржима қилган нусхасини ҳам қиёсий ўрганиб чиқди²¹¹. Олимнинг кузатишларидан маълум бўлдики, таржимон Саид Али «Насихатул-мулук»нинг насрий қисмларини ўзбек тилига ағдарган, бироқ шеърий парчалар таржимасида Навоийнинг «Тарихи мулуки Ажам» асаридан тўла ва бошқа асарларидан қисман фойдаланиб, яъни Навоий шеърларини айнан киритиб қўя қолган. Шеърий парчалар орасида Навоийнинг ҳикматли сўзлари ҳам бор. Масалан, «Насихатул-мулук»да Нўширвони Одил номи билан боғлиқ бир неча ҳикоялар берилади ва уларнинг хотимасида таржимон Саид Али томонидан Алишер Навоийнинг:

Бу гулшан ичраки йўқтур бақо гулига сабот,
Лжаб саодат эрур чиқса яхшилик била от²¹²,—

ҳикмати келтирилади. Сўнг Саид Али Навоийнинг «Ҳайратул-аброр» достонидан Нўширвоннинг одоб ва ҳаё сифатларига бағишланган 28 мисрадан иборат:

Шоҳ эмас эрканда Нўширавон,
Бўлди биров ишқи била потавон²¹³,—

²¹⁰ Бу арабча нусханинг ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида 533 ва 385 инвентарь рақами билан икки нусхаси мавжуд.

²¹¹ Халилов Л. Навоий «Тарихи мулуки Ажам» асарининг текстологик тадқиқоти. ҚД. Тошкент, 1975. 64-бет.

²¹² Ғаззолий. Насихатул-мулук. Саид Али таржимаси. ЎзССР ФАШИ қўлёзма фонди. инв. № 881, 85-бет.

²¹³ Уша қўлёзма, 87—88-бетлар.

деб бошланувчи ҳикоятни тўлалигича «Насиҳатул-мулук»ка киритади. Таржима жараёнида Саид Алининг Навоий шеърлари, ҳикоят ва ҳикматларига мурожаат этиши унинг дунёқарашини кўрсатади. Саид Али оддий таржимон ва котиб эмас. У Навоий асарларини чуқур билган, ўз даврининг фозил кишиси ҳамдир. Шунинг учун у Имом Ғаззолийдек тасаввуф олимининг асарини ўзбек тилига ағдаришда асли шеърини парчаларни Навоий шеърлари ва ҳикматлари билан алмаштиришга журъат эта олган.

Кейинги давр ўзбек шоирлари Навоийнинг адабий меросида жило топган илғор ғоялардан илҳомланиб кўплаб лирик ва эпик асарлар ижод қилдилар, ғазалларига, шоҳбайтларига тазмин ва тахмислар боғладилар. Масалан, Навоий «Бадойиул-васат» девонидаги «Эрмиш» радифли икки ғазалида эл-юрт учун жон куйдириб хизмат қилувчи кишилар хору зору нодон ва жоҳиллар роҳатда яшашини «Сув келтирмак ҳамону кўза синдирмак ҳамон эрмиш» мақоли билан ифодалайди:

Рақиб синдуруб кўнглину мен йиғлаб анга, лекин
Сув келтурмак ҳамону кўза синдурмак ҳамон эрмиш²¹⁴.

Тўкуб май муҳтасаб, мен йиғладим, лекин ул усрукка,
Сув келтурмак ҳамону кўза синдурмак ҳамон эрмиш²¹⁵.

XVIII аср охири ва XIX аср бошларида яшаб ижод этган Одинамуҳаммад Маъдан Навоий анъаналарини давом эттирар экан, юқорида зикр этилган ғазаллардан илҳомланиб, унинг биринчисига зўр маҳорат билан тахмис боғлайди²¹⁶. Маъдан ҳам ўз замонининг кажрафторликда Навоий давридан қолишмаслигини, ўзининг руҳий жиҳатдан эзилишини тасвирлайди. Мухаммас ғазалга ҳар томонлама мос тушган ва ғазалда илгари сурилган ғояларни давом эттирган. Чунончи:

Кўзум ёши оқар тинмай дамо дам бўлмайди таскин,
Ниҳоятда ададсиз ҳаддин эрмиш лоалалтаъйин,
Менга сабр айла деб таън этма, эй шўхи жафо ойн,
Рақибнинг синдурур кўнглимни мен йиғлаб анга, лекин
Сув келтурмак ҳамону кўза синдирмак ҳамон эрмиш.

²¹⁴ Алишер Навоий. Бадойиул-васат. Тошкент, 1960, 263-бет.

²¹⁵ Уша китоб. 268-бет.

²¹⁶ Мухторова Х. Маъданнинг Навоийга мухаммаси. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1968, 6-сон, 15—17-бетлар.

Навоий байтида ҳам, унга Маъдан орттирган мисраларда ҳам рақиб замона маъносида келмоқда, шу рақиб, замона лирик қаҳрамон, яъни шоир — сув келтирувчининг кўз ёшларини тинимсиз тўкишга мажбур этмоқда.

XIX асрда яшаган истеъдодли қалам аҳлларида бири Комил Хоразмий Навоийнинг «Маҳбул-қулуб»идаги

Ҳар кимсаки айламаса ошуқмоқни хаёл,
Япроғни йипак қилур, чечак баргин бол,—

каби ҳикматли байтини нақорат қилиб мухаммас яра-тади²¹⁷. Мухаммаснинг бир банди:

Ҳар қасринг асосин айлагил гар фўлод,
Вар қоҳингга насиб қил сутуни шамшод,
Қистоғ ила бўлгон иш бўлур султ ниҳод,
Ҳар кимсаки айламаса ошуқмоқни хаёл,
Япроғни йипак қилур, чечак баргин бол.

Классик адабиётимизнинг Навоий ҳикматларидан тамсил сифатида фойдаланиш анъанаси ўзбек совет адабиётида ҳам муваффақиятли давом этмоқда. Кузатиш манбаларда Навоий ҳикматлари асар талаби ва ўрнига кўра ишлатилган. Чунончи: Мақсуд Шайхзода «Навоий» балладасида Навоийнинг шоҳ саройидаги зиёфат мажлисида бир нафасгина ҳозир бўлиб, сўнгра ўз ижодий ишларига шошилганини қуйидаги ҳикматли сўзи билан ифодалайди:

Маҳрамлар таъзим-ла кузатар уни,
Машғалалар ёритган шоир йўлини,
Инсоннинг инсонлик шаънига доир —
Бир байтни шу пайти тўқийди шоир:
«Тут гадолиғни Навоий муғтанам,
Шоҳлар олдида бош индурма кўп»²¹⁸.

Бир қатор ўзбек совет шоирларининг ижодларида Навоийнинг

Одамий эрсанг демагил одами,
Ониким йўқ халқ ғамидин ғами.
Хушдурур боғи коинот гули,
Барчадин яхшироқ ҳаёт гули

ва бошқа шоҳбайтлари тамсил қилиб келтирилган. Ҳатто баъзи муаллифлар мазкур байтларни Навоий

²¹⁷ Ҳайитметов А. Адабиётимиз тарихининг ўз изоҳлари. «Шарқ юлдузи», 1971, 12-сон, 194-бет.

²¹⁸ Шайхзода М. Чорак аср девони. Тошкент, 1958, 51-бет.

сўзи эканлигини таъкидламай, тўғридан-тўғри халқ сўзи деб ишора қилганлар²¹⁹.

Маълумки, Навоий асарлари беш асрдан кўпроқ давр ичида хаттотлар томонидан Ўрта Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқнинг жуда кўп шаҳарларида юзлаб, минглаб нусхаларда кўчирилди ва халқ орасида кенг тарқалди. Бу нусхалар мустақил равишда ёки навоийхонлик йиғилишларида ўқилар, эшитилар, Навоийнинг шоҳбайтлари, шоҳмисралари тингловчиларнинг дилига жо бўларди. Навоий асарларига халқимиз орасида ташналикни шундан ҳам билиш мумкинки, Ўзбекистонда XIX аср иккинчи ярмида матбаа (тошбосма)нинг пайдо бўлиши билан дастлаб босилган китоблар орасида Навоий асарлари муносиб ўринни эгаллайди. Ўзбекистон территориясида ташкил бўлган матбааларда 1879 йилдан (шу йили Хивада Комил Хоразмий «Хамса»ни нашр қилдиради) 1917 йилгача Навоий асарларининг 73 наشري амалга оширилган²²⁰.

Навоий ҳикматлари ўтмишда турли хил амалий санъат буюмларига меҳр байтлари сифатида битилиб ҳам халқ орасида оммалашди²²¹. Навоийнинг ишқ-муҳаббат, дўстлик, ватанпарварлик, хушмуомалалик, меҳмондўстлик, ахлоқ-одобга тааллуқли шоҳбайтлари палак, зардевор, қийиқларга, кулолчилик ва кандакорлик буюмларига (пиёла, лаган, коса, кўза ва бошқаларга), уйларнинг девор ва шифтларига хушхат билан ёзиб қўйилган. Буюк санъаткорнинг энг олий инсонпарварлик ғоялари ифодаланган сўзлари билан амалий санъат асарларини зийнатлаш бизнинг замонамизда ҳам муваффақиятли давом этмоқда. 1968 йилда шоирнинг 525 йиллик юбилеи нишонланиши муносабати билан унинг машҳур ҳикматлари бадиий хат билан ёзилган пиёла, коса ва бошқа рўзғор буюмлари кўплаб ишлаб чиқарилди. Бу туҳфаларни халқимиз зўр иштиёқ билан кутиб олди.

---

²¹⁹ Ўзбек совет шоирларининг Навоий ҳақида ёзган шеърлари тўпламига қараг: Навоийни куйлаймиз. Тузувчи Холид Расул, Тошкент, 1968.

²²⁰ Маҳмудова Р. Ўзбекистондаги тошбосма матбааларда Навоий асарларининг нашр этилиши тарихидан. Адабий мерос. I. Тошкент, 1968, 98—103-бетлар.

²²¹ Алавия М. Меҳр байтлари. «Шарқ юлдузи», 1973, 11-сон, 202—206-бетлар.

Шундай қилиб, Навоий ҳикматлари турмуш талаби билан, ижтимоий ҳаёт тақозосидан келиб чиқиб турли йўллар билан халқ орасида тарқалди, оммалашди, мақоллар сингари фольклорга кириб борди. Шоир ҳикматларининг фольклорлашиб, мақоллар қаторидан жой олиш жараёнини халқ ижодини тўплаш, ўрганиш билан шуғулланиб келган атоқли фольклоршунослар ҳам қайта-қайта қайд этмоқдалар. Жумладан, Мансур Афзалов «Ўзбек халқ мақоллари» китобига ёзган сўз бошида: «Навоий мақол ва афоризмларни ижодий қайта ишлаб, уларни ғоявий-бадий жиҳатдан юксак даражага кўтарди, бу мақоллар ва ҳикматли сўзлар сайқаллашади, бадий жиҳатдан гўзал намунага айланади. Навоийнинг баъзи бир ҳикматли сўзлари турмушга кириб кетган. Биз улардан айримларини бу тўпламга киритдик»²²²,— деб ёзган эди. Чунончи. «Ўзбек халқ мақоллари» тўпламининг 1965 йилги нашрида Навоий асарларидан олинган «Билмагани сўраб ўрганган олим, орланиб сўрамаган ўзига золим. Оз-оз ўрганиб доно бўлур, қатра-қатра йиғилиб дарё бўлур. Тилга ихтиёрсиз — элга эътиборсиз. Айтур сўзни айт, айтмас сўздан қайт. Сиҳат тиласанг кўп ема, иззат тиласанг кўп дема»²²³ сингари ҳикматлар киритилган. Ушбу ҳикматлар ўзбек халқ мақолларидан тузилган бошқа тўпламларда ҳам мавжуд.

Шахсан бизнинг анча йиллардан бери халқ мақолларини ва ҳикматларини кузатиш ва ёзиб олиш бўйича олиб бораётган ишларимиздан ҳам маълум бўлмоқдаки, Навоийнинг кўпгина ҳикматлари ҳали мақоллар тўпламларида хатга тушмаган бўлса-да, улар халқ орасида худди мақоллар сингари аҳамият касб этиб бормоқда. Бу жараён ҳозирги вақтда ҳам фаол давом этмоқда. Бундай мисолларга «Хамса», «Хазойинулмаоний» ва айниқса «Маҳбубул-қулуб»даги ҳикматларни кўрсатиш мумкин. Масалан:

Ҳақ йўлида ким санга бир ҳарф ўқитмиш ранж ила,
Айламак бўлмас адо онинг ҳақин юз ганж ила (23)²²⁴.

²²² Афзалов М. Ўзбек халқ мақоллари ҳақида (сўз боши).— Ўзбек халқ мақоллари. Тошкент, 1965, 6—7-бетлар.

²²³ Ўзбек халқ мақоллари. Тошкент, 1965, 40, 41, 60, 61, 81, 100-бетлар.

²²⁴ Мисоллар Навоий асарлари 15 томлигининг 13-томи (Тошкент, 1966)дан олинди. Ҳар бир ҳикмат охирида мазкур томнинг саҳифаси кўрсатилди.

Деҳқонки дона сочар,
Ерни ёрмоқ била ризқ йўли очар (29).
Жоҳилликдан бесаодатлироқ не нима бор? (45).
Ахлоқ шахснинг оғир баҳолиғ либосидур (53).
Кўнгул бадан мулкининг подшоҳидур (53).
Заҳнат била топқонингни ўзунгдин аяма (58).
Кўнгул маҳзанининг қулфи тил ва ул маҳзанининг
калидин сўз бил (63).

Чин сўз мўътабар, яхши сўз мухтасар (63).
Эр кишига зебу зийнат — ҳикмату донишдур (68).
Оз демак ҳикматқа боис, оз емак сиҳатқа боис (70).
Бефойда сўзни кўп айтма ва фойдалиғ сўзни кўп
эшитурдан қайтма (82).

Чин сўзни ёлғонга чулғама,
Чин айта олур тилни ёлғонга булғама (83).
Тилинг била кўнглунгни бир тут (83),—

ва бошқалар халқ мақоллари хазинасига қўшилиб
бормоқда.

Навоий ҳикматли сўзларининг фольклорлашиб,
халқ орасига сингиб боришида уларни тўплаб нашр
этиш ва қардош тилларга таржима қилишнинг аҳамия-
ти, шубҳасиз, катта. Асосан шоир ҳикматларини мат-
буот орқали оммалаштириш 30-йилларнинг охиридан
бошланди. 1938—1941 йилларда республика газета ва
журналларида Навоийнинг айрим асарларидан олинган
ҳикматлар эълон қилинди. Бу борада дастлабки жид-
дий иш С. М. Муталлибов томонидан тузилган ва ҳозир-
ги адабий тилда насрий баёни берилган «Навоий афо-
ризмлари» (Тошкент, 1941) тўпламидир. Китобда
Навоийнинг энг йирик асарларидан олинган 433 та
ҳикматли сўз насрий баёни билан келтирилган. Ҳоди
Зариф нашрга тайёрлаган «Афоризмлар» (Тошкент,
1947, 2-нашри, 1948) ҳам бир неча янги ҳикматларни
мустасно қилганда, деярлик С. М. Муталлибовнинг
1941 йилги тўплами асосида амалга оширилган.
С. М. Муталлибовнинг мазкур тўплами сўз боши ва ай-
рим тўлдиришлар билан (аввалги насрий баён тушириб
қолдирилиб) 1968 йили Ғафур Ғулом номидаги Ада-
биёт ва санъат нашриёти томонидан чоп этилди (бу
нашрда 487 ҳикмат бор). 1961 йили Навоий афоризм-
ларидан кичик бир тўплам ҳам босмадан чиқарилди
(китобда 287 ҳикмат мавжуд). Гениал шоирнинг 525
йиллик тўйи ўтказилиши муносабати билан унинг 100
та ҳикматли сўзи она тилида ҳамда рус ва олти ҳори-

жий тилга таржима қилиниб, бир китобда ўқувчиларга тақдим этилди²²⁵.

Шоир ҳикматларини оммалаштириш юзасидан, бу қилинган ишлар²²⁶ унинг бутун адабий ва илмий меросидаги ҳикматларининг жуда оз қисминигина қамраб олади. Бизнинг қайд этган ҳисобимизга кўра Навоийнинг бутун меросида уч мингдан зиёд мақол ва ҳикматли сўз мавжуд. Унинг барча асарларидаги мақол ва ҳикматли сўзларни тўплаб шарҳ ва изоҳлар билан таъминланган мукаммал тўпламини тузиб кенг китобхонлар оммасига тақдим этиш вақти аллақачон етди. Навоий ҳикматларининг ана шундай бебаҳо ганжинаси тадқиқотчиларга, ўзбек халқ мақолларини қиёсий-тарихий ўрганишга жуда бой материал беради.

Навоий афоризмларини турли тўпламларга кири-тиш, оммалаштиришда баъзи нуқсонлар ҳам содир бўлмоқда. Айрим ҳикматларнинг тексти баъзан «таҳрир» қилинмоқда. Чунончи, Навоийнинг:

Бу гулшан ичраки йўқтур бақо гулига сабот,
Ажаб саодат эрур чиқса яхшилик била от²²⁷,

деган машҳур ҳикмати (бу аслида «Саъд» исмига ёзилган муаммо бўлиб, «саодат» сўзи дан «от» чиқса «саъд» қолади) кейинги ўн йил ичида жуда кенг оммалашиб кетди. Лекин айрим ҳолларда шу ҳикматнинг иккинчи мисрасидаги «чиқса» сўзини «қолса» сўзига алмаштириб ёзмоқдалар. «Ақл ақлдан қувват олади» китобида (165-бет) эса ҳикматнинг фақат иккинчи мисраси олиниб, «Ажаб саодат эрур, қолса яхшилик билан от» шаклида берилган. Бизнингча, мазкур ҳикматни тўлалигича ва ўз аслида (иккинчи мисрадаги «чиқса» сўзи-

²²⁵ Алишер Навоий. Ҳикматли сўзлар. Ўзбек, рус, форс, инглиз, немис, француз, испан ва япон тилларида. Нашрга тайёрловчи Сулаймонов Ҳ. С. Тошкент, 1968.

²²⁶ Навоий ҳикматлари алоҳида нашрлардан ташқари турли хил афоризмлар тўпламларига ҳам киритилган. Ш. Шомуҳамедов тузган «Минг бир ҳикмат» (Тошкент, 1965), М. Фозилов тузган «Ақл ақлдан қувват олади» (Тошкент, 1967). З. Эгамбердиев ва З. Эгамбердиевалар тузган «Тиббиёт хазинасидан» (Тошкент, 1974) ва бошқалар шулар жумласидандир. Шунингдек, кейинги йилларда Москва, Ленинград, Боку, Олмаота ва Иттифоқимизнинг бошқа шаҳарларида рус ҳамда қардош халқлар тилларида чоп этилган афоризмлар китобларида ҳам Навоий ҳикматлари озми-кўпми муносиб ўрин олмоқда.

²²⁷ Алишер Навоий. Наводирӯш-шабоб. Тошкент, 1959, 719-бет.

ни сақлаган ҳолда) олавериш керак. Ана шунда маънога ҳалал етмайди. Шоир байтда «Бу дунёда мангу қолиш мумкин эмас, яхши от чиқаришнинг ўзи улуғ бахт ва шу яхши от дунёда мангу қолади» демоқда.

Навоийнинг «Маҳбул-қулуб»идан олинган қуйидаги машҳур ҳикмати бор:

Оз демак ҳикматқа боис,
Оз емак сиҳатқа боис²²⁸.

Шу ҳикмат «Сўз кўрки — мақол» китобида

Оз демоқ — ҳикматга лозим,
Оз емоқ — сиҳатга лозим²²⁹,

шаклида «таҳрир» қилиниб киритилган. Ваҳоланки, халқ орасида асосан, Навоий айтган шакли ўзлашган.

Худди шунга ўхшаш айрим «тузатишлар» яна бошқа ҳикматларда ҳам кўзга ташланади.

Баъзи босма манбаларда «Олим бўлсанг, олам сеники» деган ҳикматни Алишер Навоий сўзи деб кўрсатилади. Биз Навоийнинг барча асарларидаги ҳикматларни рўйхатга олиш жараёнида бундай ҳикматни учратмадик. Демак, бу халқ оғзаки ижодига мансуб, халқ мақолидир!

---

²²⁸ Алишер Навоий. Асарлар. 13-том, 70-бет.

²²⁹ Сўз кўрки — мақол. Тўпловчи Р. Жуманиёзов. Тошкент. 1962. 42-бет.

ХУЛОСА

Алишер Навоий ижодининг халқчиллигини халқ ва ватан бахт-саодати йўлида олиб борган кураши ва оғзаки ижодга бўлган меҳр-муҳаббати таъминлади.

Алишер Навоий халқ ижодининг анъаналари ва намуналаридан тўғридан-тўғри санъаткорона фойдаланиб қолмай, айна чоғда ана шу халқ оғзаки ижодининг йирик санъаткор тадқиқотчиси сифатида ҳам майдонга чиқди. У халқ ижоди ҳақидаги илмий-назарий фикрларида ўз даври фольклорининг тараққиёт даражасини, оғзаки ижод намояндаларининг халқ ва жамият олдидаги бурч ва вазифаларини батафсил таъриф-тавсиф этди, адабиётни халққа яқинлаштириш борасида оғзаки ижоддаги бир неча шеърӣй шаклларни тадқиқ этиб, улардан баъзиларини ёзма адабиётга олиб кирди.

Навоий фольклор соҳасидаги барча мушоҳада ва билимларини ўз асарларига ижодий татбиқ қилди. Унинг лирик куллиёти «Ҳазойинул-маоний»даги рубоӣй, туюқ, фард, муаммо, чистон каби жанрлар фольклор заминида пайдо бўлган. Шоир шеърӣятида миқдор жиҳатдан биринчи ўринда турувчи ғазал ўзининг кўп хусусиятлари билан халқ поэзиясига яқинлашади. Халқ ижодидаги илғор ғоялар, аввало, ҳақиқӣй, реал севги мавзуи, узоқ асрлик миллий анъаналар ва кундалик ҳаётӣй лавҳалар, халқ қўшиқларига ҳамоҳанглик ва муסיқӣйлик, халқ тилидан олинган бойликларнинг рангоранг кўринишлари ва бошқа воситалар Навоий ғазалиётда ўз ифодасини топди. Буларнинг ҳаммаси шоир ғазалларининг реалистик ва халқчиллик жиҳатларини оширди, ўзбеклар ва бошқа туркий халқлар шеърӣяти-

да XV асрдан бошлаб Навоий анъаналарининг тўхтов-сиз давом этишига сабаб бўлди.

Халқ оғзаки ижодининг энг кўп тарқалган ва минг йиллар давомида ҳаёт синовидан ўтиб келаётган намуналари бўлмиш мақоллар ва ҳикматлар Навоий шеърятининг ва бошқа асарларининг халқчиллик ва фалсафийлигини таъминлашда муҳим роль ўйнади. Зеро, Навоий «Бадойиул-бидоя» девонига ёзган дебочасида «...анда маърифатомез бир ғазал топилмағайким, анда мавъизатангез бир байт бўлмағай»¹ деганда ўз шеърятида фойдаланган беҳисоб мақоллар, ҳикматлар, ўғитларни алоҳида қайд қилиб ўтган эди. Халқ ҳикматларидан ижодий фойдаланишда Навоий мислсиз санъаткорлик кўрсатди, унинг лирикасидаги ирсоли масал, ҳусни таълил ва бошқа қатор маънавий санъатлар мақоллар ва ҳикматлар туфайли юзага келган.

Навоий ижодидаги ҳикматлар ғоявий-тематик жиҳатдан хилма-хил бўлиб, унинг бой ва ажойиб дидактик меросини ташкил қилади. Шоирнинг дидактик мероси бизнинг замонамиз учун, коммунизм асрининг кишиларини тарбиялаш учун ҳам муҳим аҳамиятга эга. КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари ўртоқ Л. И. Брежнев 1973 йил 24 сентябрда Ўзбекистон ССРга Халқлар Дўстлиги ордени топшириш муносабати билан сўзлаган нутқида «Қадимий ўзбек маданиятининг шонли инсонпарварлик традициялари социалистик идеаллар ва интилишлар билан бойиб, янги ҳаёт касб этди, деса бўлади»²,— деган сўзлари бевосита Алишер Навоийнинг ҳикматлар ҳазинасига ҳам тааллуқлидир.

Халқ ижодидан, халқ идеалларидан илҳомланиш туфайли гениал шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг асарлари умрбоқий бўлиб қолди, буюк инсонпарварлик ғоялари умумбашарий аҳамиятга молик бўлди.

---

¹ Алишер Навоий. Фавойидул-кибар. Тошкент, 1960, 769-бет.

² Брежнев Л. И. Ленин йўлидан. 4-том, Тошкент, 1974, 319-бет.

МУНДАРИЖА

Кириш (Алишер Навоий ва халқ оғзаки ижодиёти проблемасининг қўйилишига доир)	3
Алишер Навоий — халқ оғзаки ижодининг тадқиқотчиси	23
Навоий халқ ижоди ва унинг ёзма адабиётдаги аҳамияти ҳақида	23
Халқ шоирлари	38
Ҳазил-мутойиба, аския намояндалари	49
Навоий ғазалиёти ва халқ оғзаки ижоди	72
Халқ анъаналари	74
Қофия ва радиф	77
Ғазал ва қўшиқ	89
Ғазал ва мусиқа	95
Ғазалхонлик анъаналари	100
Навоий лирикасида халқ афоризмлари	110
Ирсоли масал санъати	115
Навоий афоризмларининг манбалари	146
Навоий афоризмларининг тематикаси	166
Навоий афоризмларининг аҳамияти	182
Хулоса	193

На узбекском языке

Мухаммаджан Хакимов

ЛИРИКА АЛИШЕРА НАВОИ И ФОЛЬКЛОР

*Ўзбекистон ССР ФА Ҳ. С. Сулаймонов номидаги
Қўлғезмалар институти илмий совети ҳамда Ўзбекистон
ССР ФА Тарих, тилшунгслик ва адабиётшунослик бў-
лими томонидан нашрга тасдиқланган*

Муҳаррир: *Д. Мўминова*
Техмуҳаррир: *Т. Шнучкина*
Корректор: *С. Зокирова*

ИБ № 732

Теришга берилди 26/IX-1979 й. Босишга рухсат этилди 16/X-1979 й. P07961.
Формати 84×108¹/₃₂. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитура. Юқори босма.
Шартли босма л. 10,29. Ҳисоб нашриёт л. 10,2. Тиражи 1000. Заказ 220.
Баҳоси 1 с. 60 т.

ЎзССР «Фан» нашриёти, 700047, Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.
ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси, Тошкент, М. Горький проспекти, 79.